ISSN 0320—8370

1 '80

СЛОВАЦЬКА НОВЕЛА

Роман АТ-ТАХІРА ВАТТАРА (Алжір) «ТУЗ»

КАМПУЧІЯ: ПОВЕРНЕННЯ ДО ЖИТТЯ

ВСЕСВІТ

Плакат Фінського комітету захисту миру.

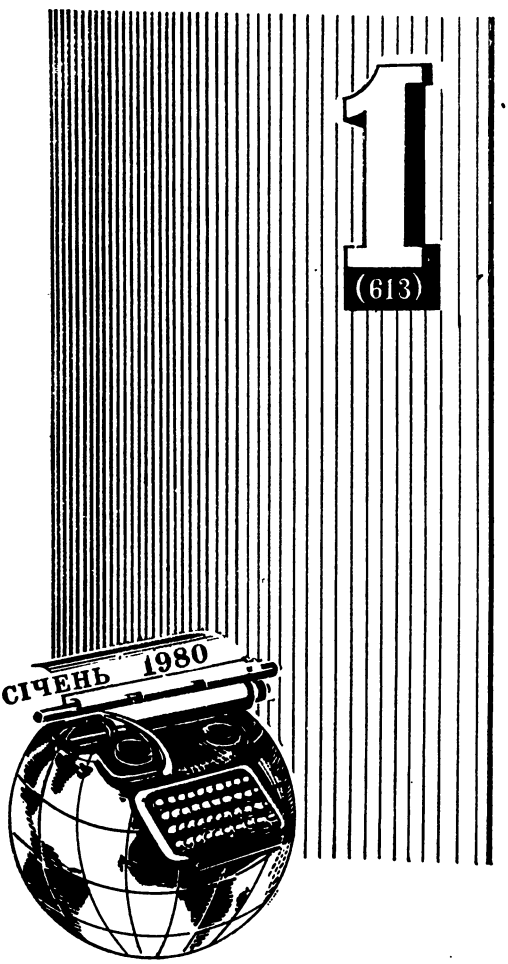
ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

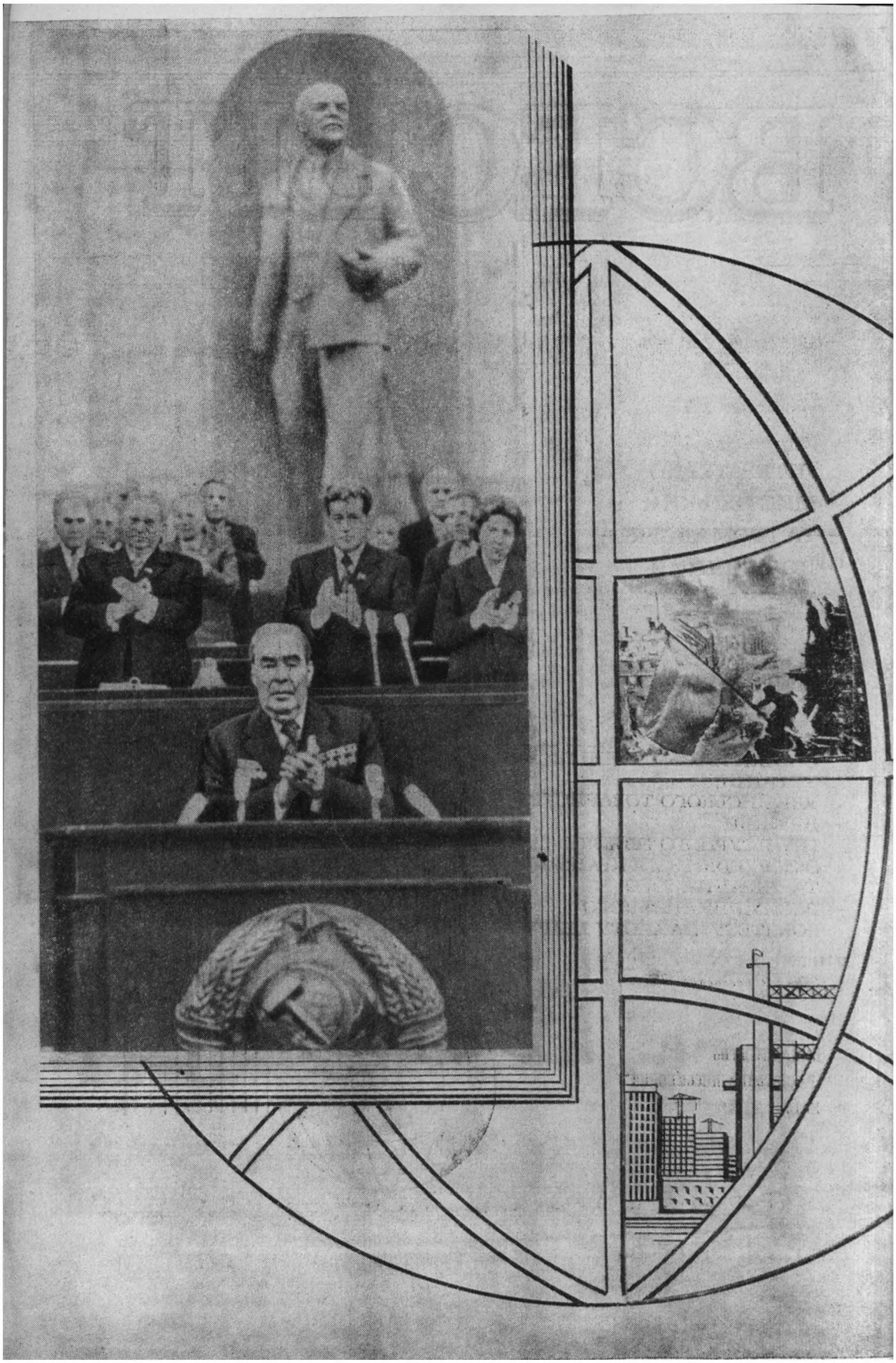

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК"
КИЇВ

ДОРОГІ ЧИТАЧІ,

ми почали Новий, 1980 рік, двадцяте століття увійшло в останні свої десятиріччя і дивиться кожному з нас в очі вимогливо, як ніколи.

І в новому році «Всесвіт» прагнутиме бути поруч з вами в центрі головних подій, що відбуватимуться у світових культурі й політиці; прагнутиме найточніших дотиків до тривожного пульсу доби.

Радянська країна впевнено йде до XXVI з'їзду КПРС. Коли ми говоримо нині про шлях, на якому народи світу здобувають впевненість у своєму майбутньому, то нині вже безумовно, що це — шлях ленінізму. 110-річчя з дня народження Володимира Ілліча буде відзначатися усім прогресивним людством надзвичайно широко, бо за всю планетну історію не було іншого учення, крім ленінського, що так владно і за такий короткий час вплинуло б на увесь спосіб життя й мислення сотень мільйонів людей. Обстоюючи обраний радянським народом шлях і свою Революцію, ми саме під ленінським прапором врятували людство від загрози рабства й винищення — здобули 35 років тому Перемогу у Великій Вітчизняній війні...

Про все це ми писатимемо в журналі.

«Всесвіт» прагнутиме стояти поруч з вами, дорогі читачі, тримаючи в полі свого зору всі найважливіші події, якими означено спільний час наш і наше спільне життя.

Ми відібрали вже й переклали деякі цікаві книги для вас в новому році; як і завжди, ми хотіли б постійно знати ваші оцінки нашої праці, ваші пропозиції щодо її поліпшення. «Всесвіт» — це ваш журнал, і ми починаємо рік з думкою про це.

Нехай же наступні свята й будні поєднаються в нероз'ємну цілісність, у якій знайдеться доволі щастя, радості й надії для кожного з чесних і роботящих людей.

Великих вам успіхів на весь рік, мирного неба, творчої радості, міцного здоров'я, дорогі читачі наші!

«ВСЕСВІТ»

ЗМІСТ

До читачів «Всесвіту». 3

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

СЛОВАЦЬКА НОВЕЛА

ЯН ШТЯВНИЦЬКИЙ. Міст. 6
JAN ŠTIAVNICKÝ. Most.

РУДО МОРІЦ. Остання позиція. 28
RUDO MORIC. Smrť tridsať sedmičky.

ВЄРА ШВЕНКОВА. Ломикамінь. 39
VIERA SVENKOVÁ. Lomikameň.

ПЕТЕР АНДРУШКА. Високо над містом. 48
PETER ANDRUŠKA. Vysoko nad mestom.

ЯН БОДЕНЕК. Справа Петера Навала-старшого. 55
JÁN BODENEK. Prípad Petra Návala staršieho.

ЙОЗЕФ ПУШКАШ. Взаємозв'язок. 62
JOZEF PUŠKÁŠ. Súvzťažnosti.

Зі словацької переклали Дмитро Андрухів, Валентин Струтинський.

КОНСТАНТИ ІЛЬДЕФОНС ГАЛЧИНСЬКИЙ. Поезії. 72
Konstanty Ildefons GAŁCZYŃSKI. Poezje.

З польської переклали Світлана Космачевська, Іван Глинський.

АТ-ТАХІР ВАТТАР. Туз. Роман. 77

أَلطَّاهِر وَطَّار
رِوَايَة ألأز

З арабської переклали Ігор Єрмаков та Богдан Вірин.

(Статтю про роман див. на стор. 177)

СКАРБНИЦЯ

ІВАН ВАЗОВ. Поезії. 129
Иван ВАЗОВ. Стихотворения.

З болгарської переклав Дмитро Білоус.

ХАРІТОН. Повість про Херея і Каллірою. 145
CHARITONIS APHRODISIENSIS DE CHAEREA ET CALLIRHOE AMATORIARUM NARRATIONUM LIBRI OCTO.

З давньогрецької переклали Йосип Кобів та Юрій Цимбалюк.

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ОЛЕНА ШПИЛЬОВА. Іван Вазов. 127

МИКОЛА АНАСТАСЬЄВ. Риси реальності. 165

РОБЕРТ ЛАНДА. Письменник, покликаний революцією. 177

ЙОСИП КОБІВ, ЮРІЙ ЦИМБАЛЮК. Давньогрецький роман і його видатні представники. 179

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

МИКОЛА КУДІН. Минуле і сучасне у драматургії НДР. 181

МАРГАРИТА ЖЕРДИНІВСЬКА. Дослідження про африканські португаломовні літератури. 183

УКРАЇНІКА

РОЛЬФ ГЕБНЕР. Біля джерел «Тронки». 185

ВОЛОДИМИР ЖИТНИК. Перекладацькі здобутки і прорахунки. 188

ФЛОРІАН НЕУВАЖНИЙ. Тепло доброзичливості. 191

АНАТОЛІЙ КОЗЛОВ. «Тарас Бульба» на джакартській сцені. 193

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ОЛЕНА ШКОЛЯРЕНКО. Західноєвропейський живопис у музеях України. Італійський живопис (XIV — XVIII ст. ст.). 194

З МІСЦЯ ПОДІЙ

ЕВЖЕН ГІНДЛ. Ваг у полоні Невідомої. 206

ПОРТРЕТИ «ВСЕСВІТУ»

ОЛЕГ ДАРУСЕНКОВ. Незламний революціонер. 212

РЕПОРТАЖ З ПРОДОВЖЕННЯМ

МОНІКА ВАРНЕНСЬКА. Повернення до життя. 224

ЄЖИ ХОЧІЛОВСЬКИЙ. Кампучія — сім місяців по тому. 234

СВІТ СМІЄТЬСЯ. Карикатури. 238

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

У НАСТУПНОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ» ПРОПОНУВАТИМЕ ВАШІЙ УВАЗІ ПОВІСТЬ ПЕТЕРА ХАНДКЕ (АВСТРІЯ) «ЖІНКА-ЛІВША» І КОМЕНТАР ДО НЕЇ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА АН УРСР Д. ЗАТОНСЬКОГО, ОПОВІДАННЯ ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА (ПОЛЬЩА) «БІЛЕК», ВІРШІ СУЧАСНИХ ПОЕТІВ ІРЛАНДІЇ.

© «Всесвіт», 1980. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Ян Штявницький

Міст

Водій зупинив важку вантажну машину біля вагона з табличкою «Будівництво компресорної станції № 4 на газопроводі «Оренбург — західний кордон СРСР» і вискочив з кабіни.

— Товаришу інженер! — голосно покликав він.

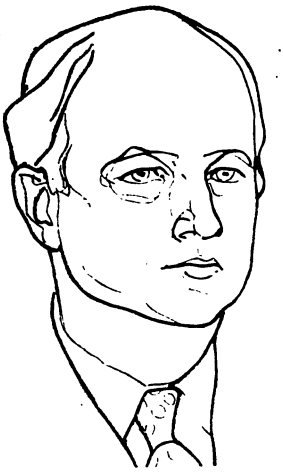
— Що там таке? — озвався інженер Скленка, прочинивши вікно.

— Телеграма!

— З дому?

— Так.

«Ось воно»,— подумав інженер; руки його безвладно лежали на столі. Він випустив із пальців гостро заструганий олівець; відчув, що

Ян Штявницький (нар. 1937 р.) — словацький письменник. Друкуватися почав 1961 р. в журналах «Творба», «Словенске погляди». У наступні роки одна за одною виходять збірки оповідань і повістей Штявницького: «Сукня маленької Домініки» (1971), «Кам'янний король» (1972), «Криниці» (1973), «Сині дияволи» (1974), «З буднів» (1975), «Ціна дружби» (1977) та ін. Оповідання «Міст» друкувалося в журналі «Словенске погляди», № 4, 1976 р.

мусить якусь хвилину ще посидіти, аби не захитатись, коли підведеться.

Віола.

Недавно він відвідав колишнього свого однокласника, ординатора обласної лікарні, й попросив його оглянути Віолу. Чому в них досі немає дітей? Ординатор висловив думку, що жінка не зовсім здорова, можливо, доведеться робити операцію. І тільки тоді можна буде думати про дітей. «А це, бува, не рак?» — жартома запитала Віола. Ординатор тоді тільки мовчки покрутив головою, але наступного дня приїхав до інженера на будівництво і сказав відверто, що це може бути й злоякісна пухлина. Віола не повинна зволікати з операцією. Якщо підозра не підтвердиться, все буде гаразд, у противному разі треба буде вдатися до радикального лікування. Днів зо два після цієї розмови він почував себе так, наче по голові йому проїхав важкий коток. Здавалося, що життя позбавило його того найкращого, що воно може дати людині. В суботу йому довелося зібрати всі сили, щоб відчинити двері квартири так, як він робив це досі: з усмішкою на обличчі й з розкритими назустріч Віолі обіймами. Продуманий план, за яким він хотів поговорити з нею про операцію, коли вони вже будуть у ліжку й кімната порине в густу пітьму, щоб Віола не бачила його обличчя, вона зразу ж розладнала. «Сьогодні на роботі я довідалася, — почала вона за вечерею, — що тебе призначили начальником будівництва на ділянці газопроводу «Союз». Ти поїдеш до Радянського Союзу, Матею. Ти радий, правда ж? Така будова! Я б не задумуючись поїхала з тобою, але не можу. Коли ти поїдеш, я піду в лікарню. Якби я лягла тепер, ти щодня приходив би до мене. В лікарні жодна жінка не буває гарною. А я хочу тобі подобатись. Дуже. Знаєш чому? Щоб ти дивився на мене й бачив майбутню дитину. Я... Знаєш... я від неї ніколи не відмовлюсь. Ніколи! Хай лікарі роблять зі мною що завгодно, аби тільки в нас народилося дитя». Він не міг лозбавити Віолу бодай крихти її надій, тому зважував кожне слово, готуючись до від'їзду в Оренбург. Вони говорили про те, як

Віола приїде до нього, як часто писатимуть вони одне одному,— головне, щоб вона не довідалася, яку підозру висловив лікар. Напередодні від'їзду він одвідав свого колишнього однокласника й попросив відразу ж після операції повідомити про все. По-чоловічому відверто, без недомовок, після яких рана болить ще більше. Той нічого не відповів, тільки мовчки потис йому руку.

...Скленка зробив зусилля, зайшов до кімнати й розгорнув телеграму. Смуга світла впала на наклеєну на бланку телеграфну стрічку з чорними літерами. «Спокійно, спокійно», — в думці говорив він собі, читаючи перше слово. Минула ціла хвилина, перш ніж він зрозумів його зміст і зміст усієї телеграми.

«Одинадцятого відправили котельню з Праги. Крапка. На станції призначення може бути вісімнадцятого. Крапка. Забезпеч перевезення й монтаж котельні на житлобазі. Крапка. Повідом, коли можна прислати монтажників для завершення монтажних робіт. Крапка. Директор заводу. Крапка».

— Котельня,— вимовив він нарешті, немовби цим єдиним словом хотів усе інше, про що тільки-но думав, прогнати в забуття. Тепер треба усі свої думки зосередити тільки на цій проблемі. Котельня незабаром матиме для них неоціненну вартість. Якщо її вчасно не привезуть і не поставлять на приготований фундамент, житлобаза залишиться без тепла. А де немає тепла, там не зможе взимку працювати будівельник, незалежно від того, чи то Кошіце, Високі Татри чи Оренбург. Без тепла вони не зможуть прогрівати у фундаменті свіжий бетон, щоб він швидше тужавів, без тепла не зможуть працювати теслярі всередині будівель, коли негода не даватиме й носа вистромити за двері, без тепла перестане функціонувати кухня, вийдуть з ладу водогінні труби й житлові приміщення обернуться на холодильники. Тепер, восени, усе це обігрівають електричні калорифери, але коли настане справжня зима, вони грітимуть так, як гріє свічка в танцювальному залі. Котельня — це життя будови взимку, і від неї залежатиме, чи зможуть вони витримати потрібний робочий темп.

Але що з Віолою? Останній лист від неї був три тижні тому. З нього він зрозумів, що вона вже в лікарні, хоч про це вона й не писала. Певно, не хоче його хвилювати. За цей час її вже, мабуть, прооперували, і товариш знає результат. Чому він досі не дав телеграми? Чому не дотримав свого слова? Непевність завжди гірша навіть за найстрашнішу правду, з якою людині доводиться іноді миритись. Але тепер йому про це не можна й думати. Лише після того, як котельня стоятиме вже на фундаменті, він подзвонить звідси в лікарню й поговорить з ординатором.

Інженер Скленка труснув головою, немовби хотів здихатись надокучливих думок. Ще раз повільно перечитавши телеграму, він поклав її в поштову книгу, вдягнув кожушок, взяв шапку і вийшов з вагончика.

В обличчя йому вдарив свіжий вітер. Він жадібно вдихнув чисте холодне повітря й зайшовся сухим кашлем. Потім обвів поглядом будівельний майданчик. Окремі об'єкти нагадували великі дитячі кубики. Будівельники ставили на них нові монтажні блоки, клали панелі, зварювали скоби, з допомогою підйомних кранів підіймали житлові секції. Вантажні машини підвозили матеріал, залишаючи за собою хмари куряви. Вітер відносив її в степ, здіймав угору й прибивав до низької трави, розсіював, аж поки повітря знову не ставало чистим.

На далекому обрії бовваніли дерева, а десь за ними спокійно плинув Дон.

На березі цієї ріки він черпав для себе нові й нові сили. Скільки мрій перемріяв він там про Віолу! Але це не були мрії закоханого юнака, який бачить свою кохану в подобі русалки. Він мріяв про дружину як зрілий чоловік, радився з нею, шукав у неї підтримки, коли йому щось не вдавалося, й радів разом з нею своїм успіхам. Водночас він виграв тут перші битви з невідомим ворогом, який посягнув на неї. Бо, правду кажучи, були хвилини, коли він впадав у відчай через Віолину хворобу, хотів усе покинути, полетіти до дружини, забрати її туди, де він зможе бути з нею день і ніч, де нікому й нічому не дозволить кинути на її обличчя бодай тінь печалі. На березі ріки відчай його поволі розвіювався. Ріка немовби промовляла до нього: «Хіба я тут сама? Хіба до мене не належить і берег, і острів, і птахи, і пароплав, який раз на тиждень підіймається вгору проти течії й раз на тиждень вертається вниз, і сонце, і місяць над головою, а головне люди? Коли ти залишишся з Віолою сам на сам, ваша самотність не тішитиме вас, а, навпаки, ще збільшить тягар відчаю. Свою любов створювали не тільки ви удвох — її створювали й багато інших речей та людей, вашим щастям були не тільки вузькі ліжка будівельників на незакінчених будовах, а й чоловіки, які щоп'ятниці увечері їхали до своїх родин і поверталися в неділю надвечір або в понеділок вранці, несучи з собою тепло домівки». З берега Дону він завжди повертався спокійний, урівноважений, сповнений бажання працювати. «Мені й зараз не завадило б туди піти»,— майнула думка, проте він рішуче звернув у вузький прохід між стосами панелей. Помітивши майстра Фойтека, який завжди смоктав цукерки, інженер гукнув:

— Ти Йожо не бачив?

— Виконроба? — Майстер стиснув губи; щоб гладенька цукерка не вискочила крізь щербу на місці вирваного зуба.— Розложника?

— Та його ж.

— Він поїхав до колгоспу.— Фойтек підійшов.— У ковші екскаватора поламалися зуби. Три. А в нас немає зварювального агрегату. Тільки вони можуть нам допомогти.

— А чи не занадто часто звертаємось ми до них? Сьогодні це, завтра інше — і весь час до колгоспу.

— А до кого ти підеш, як не до сусіда, га? Наступного тижня ми в свою чергу допоможемо їм перевезти цемент із залізничної станції. Я ж не буду вертатися порожнем.

— Та воно так,— замислено протягнув інженер Скленка.— Машини, звісно, треба використовувати якнайактивніше. З нашого боку було б гріхом, якби з такої далечі вони верталися порожнем.

Майстер чекав, що інженер скаже щось іще, але Скленка мовчав, і тоді він сам нагадав:

— Схоже, що вдома про нас забули.

— Чому?

— Обіцяли, що котельня буде тут на середину вересня. Сьогодні в нас уже десяте листопада, а котельні нема. Якби я був на твоєму місці.— майстер Фойтек прибрав поважного вигляду і проковтнув цукерку,— то здійняв би такий гвалт, що аж цегла з стін повивалювалася б.

— По-перше, Пальо, сьогодні не десяте, а одинадцяте листопада,— зауважив інженер Скленка.

— День сюди чи туди — не має значення, це ж не день виплати премії,— хихикнув майстер і непомітно вкинув у рот нову цукерку.

— А по-друге,— Скленка підняв указівний палець, і в кутиках губ його заграла усмішка,— котельня вже є.

— Як? — Майстер від подиву забув, що в роті у нього цукерка, й нахилився до інженера.— Я не сліпий, щоб не помітити її. Чи, може, ти заховав її собі під ліжко й сам вигріваєшся біля неї? — пожартував Фойтек, думаючи, що Скленка теж жартує.

— Сьогодні я одержав із заводу телеграму,— серйозно відповів Скленка.— Директор повідомляє, що котельню вже відправили. Числа вісімнадцятого вона буде на станції призначення.

— А звідти? — запитав Фойтек.— Як ми доправимо її сюди? Це ж не дріжджі, а котельня.

— Ось про це нам і треба подумати всім разом. Коли Йожо повернеться, скажи йому, що о п'ятій збираємось у білому будиночку. Поклич і Манделя від машин, щоб усі були в зборі.

— Бетон,— сказав майстер, смокчучи цукерку, й глянув на цистерну, яка привезла свіжу суміш від бетонозмішувача.

Бетонники показували водієві, куди виливати суміш.

— Не рідкий?

— Ну що ти,— заступився за бетонників майстер. — Скоріше навпаки. Коли хочеш, можемо подивитись.

Інженер Скленка кивнув головою, і вони попрямували до фундаменту майбутнього житлового будинку. Незважаючи на те, що перед очима в нього був бетон, робітники, які утрамбовували його з опалубці фундаменту, цистерна, що поверталася до змішувача, інженер Скленка весь час думав про котельню. «Фойтек має рацію. Котельня — не дріжджі, і поки вона не стоїть на фундаменті, радіти рано. До тепла від неї ще далеко».

— Ну що, годиться? — майстер хотів почути, що скаже про бетон інженер.

Скленка машинально кивнув головою, повернувся й швидко подався до вагончика — «білого будиночка», як прозвали будівельники його тимчасову контору.

Коли всі зібралися, інженер Скленка підсунувся із своїм стільцем до вікна, майстер Фойтек і Мандель з відділу механізації сіли на розкладачці, де донедавна спав начальник будівництва. Коли він перебрався до гуртожитку, розкладачка поступово обернулася у полицю, на якій лежали проекти, плани окремих об'єктів, журнал робіт, книга чергувань, візитів та багато інших паперів. Майстер Фойтек гидливо відсунув папери далі від себе. Якщо він чогось і не любив у житті, то саме паперів. До підбиття місячного балансу лишалося ще кілька днів, а він уже весь наїжачувався, коли з ним починали про це мову. Під час підбиття балансу він замикався, щоб нікого не бачити, лютий, що замість запаху вапна, бетону й заліза йому доводиться вдихати сморід паперів. Здавши баланс, він знову весь оживав, смоктав цукерку за цукеркою й весело вітав кожного, кого зустрічав на будівництві.

Виконроб Розложник якусь хвилину стояв на дверях, напівроззуленим ротом втягував свіже повітря з ледь відчутним запахом нічного морозу, покашлював і тер свої буряково-червоні щоки. Ніхто нині не сказав би, що цей огрядний чолов'яга колись був бравим солдатом,

кращим стрільцем дивізії. Він мав вигляд стомленої, незграбної людини й, здавалось, увесь час куняв. Проте за роботою він забував про свої зайві двадцять п'ять кілограмів ваги й умів запалити товаришів. Він виконував усе, що йому доручали, хоч і міг іноді посперечатися, не перебираючи висловів.

— Може б ти зачинив двері? — озвався Мандель, натоптуючи люльку.— Мені тягне по ногах.

— Бач, який ніжний! — голосно засміявся Розложник.— Це тому, що ти завжди їздиш тільки в машині. Чого доброго, ще геморой дістанеш. Я добре знаю нашого лікаря, і можеш мені повірити, що професійною хворобою він це не визнає.

Будівельники зареготали. Їхній сміх відбився від стін малого ватончика, вдарився у стелю з вентилятором і почав пробиватися крізь прочинені Розложником двері,— щоб витягувало дим від Манделевої люльки.

Інженер Скленка теж підвів голову, провів рукою по обличчю, мовби стираючи глибоку зморшку, що прорізала лоб аж до переніссся, й поважно запитав:

— Може, почнемо?

— Ми ж чекали тільки на тебе,— напівжартома відповів Розложник.— Де ти, до дідька, був, що змусив нас так довго чекати?

— Мабуть, біля Віоли,— всміхнувся Мандель.— Коли я згадую, як вона пожартувала з мене в Гуменному, де ми будували фабрику, то в мене аж волосся дибом встає.

— А як це було? Розкажи! — відразу ж зацікавився Фойтек.

— Ти що, не знаєш? — Розложник зручніше простяг поперед себе ноги.— Уся будова тоді реготала.

— А я не міг нікому показатися на очі.— Мандель іще міцніше стиснув у зубах люльку.— Усі кричали мені вслід: «У... у-у-у... Я прийшла по тебе!»

— Хлопці, а ви не теє? — Фойтек стусонув Манделя під бік. — Скажіть мені...

— Нарада жде...— нагадав Скленка.

— Якщо ти не розкажеш Фойтеку, що його цікавить,— удавано серйозно мовив виконроб,— його поб'є грець. Або, як це нині культурно називають, з ним станеться інфаркт третього ступеня. То чи не краще запобігти цьому лихові?

— Я коротко,— обернувся Мандель до інженера, і обличчя його огорнула хмарка синюватого диму. — Одного разу сталося так, що я добряче перебрав на свій день народження. Я верз тоді всяку нісенітницю і між іншим бовкнув і таке, що якби по мене зараз прийшла смерть, то я кинув би у неї кельмою. Коли я нарешті заснув, зненацька щось загуло біля мого вуха. Я витріщив очі і... що ж бачу? Біля ліжка стоїть смерть, кістлявою рукою тягнеться просто до мене й бурмоче з-під білого савана: «У... у-у-у... Я вже прийшла по тебе!» Я вмить протверезів, упав навколішки й почав просити її змилуватись. А вранці я довідався, що цією смертю була інженерова дружина — Віола. Хлопці, які бачили це крізь прочинені двері, трохи кишки не порвали зо сміху.

Поки Мандель розповідав цю давню історію, Скленка повернувся в думках до іншої ночі на будівництві в Гуменному. Надворі розгулялася завірюха, вона люто налітала на дерев'яні стіни барака, але всередині було затишно й тепло. Віола лежала на його голій руці,

він дивився на неї, на її стомлену усмішку, яка завжди з'являлася в неї на обличчі після його пестощів, коли враз помітив, що її очі повні сліз. Коли він запитав, що сталося, вона підвелася на лікті, по-дитячому невміло витерла сльози й сказала, що покине його. Дитини, хоч вони й кохають одне одного, в них немає, то навіщо йому така дружина? Він заціпенів, почувши ці несподівані слова, і довго не міг знайти відповіді, яка могла б заспокоїти дружину. Він рвучко притяг її до себе й почав безладно говорити про те, що чоловік одружується не тільки, щоб мати з ким кохатися чи щоб жінка народила йому дитину, але й багато для чого ще. Він спробував перелічити мотиви, якими керуються чоловіки, одружуючись, однак заплутався й замовк. Та Віола скорилася його аргументам і пообіцяла, що про подібні речі більше й не згадає. Тепер, через багато років, уся ця пригода постала перед ним, здавалось, у зовсім іншому світлі. Тоді він злякався, що втратить дружину. Життя з іншою жінкою він не міг собі навіть уявити. Але в тому Віолиному жесті було й щось дуже важливе, чого він тоді не помітив. То був новий переконливий доказ її жертовної любові до нього. Вона хотіла піти, щоб розв'язати йому руки. Щоб він міг учинити, як йому підказує власне сумління. Щоб спробував знайти щастя з іншою жінкою. Чи може жінка дати більше чоловікові? Відкинувши її пропозицію, він тим самим підніс і себе, він хотів бути гідним її любові. Віола й справді більше ніколи не згадувала про цей епізод. Після тієї ночі він ні разу не бачив, щоб вона плакала. Залишилася з ним, знаючи, що потрібна йому, й намагалася приносити йому тільки радість і щастя. Смуток і біль залишила собі. Скільки їй для цього потрібно було душевних сил! Він мав би бути біля неї, нікуди не їхати, поки лікар не повідомить, чим закінчилася операція. Цим він бодай частково сплатив би свій борг перед нею. Та, наскільки він знає Віолу, вона не прийняла б такого дарунка. Їй було приємніше, коли він вертався до неї стомлений, але щасливий тим, що робота в нього ладиться, що тільки вона й сотні пов'язаних з нею дрібниць дають йому наснагу.

Він здригнувся, помітивши, що Мандель замовк.

— Ти надто довго затримався біля неї,— напівжартома-напівсерйозно зауважив Розложник, від якого нічого не можна було приховати.— Ми вже давно повернулися з Гуменного сюди.

— З власною дружиною завжди прощатися важче.

— Це як кому,— сказав Мандель, притоптуючи пальцем тютюн у люльці.— Якщо трапиться, що я затримаюсь удома більше як три дні, жінка нахвалюється, що подзвонить на роботу, аби мене вже кудись послали. Де не ступлю, я скрізь їй заважаю.

— Ну-у,— протяг Розложник,— у такому разі, ви справжнє будівниче подружжя. Коли святкуватимете золоте весілля і ти полічиш дні, які пробув од світання до смерку біля дружини, то виявиться, що їх не набереться навіть на медовий місяць.

— А хіба це не краще, ніж постійно триматися за бабську спідницю! — махнув рукою Мандель.

— Почнемо! — урвав його інженер Скленка таким тоном, наче ця розмова зовсім перестала його цікавити. Він уникнув Розложникового погляду, глянув на телеграму, яка лежала в розгорненій поштовій книзі, й голосно почав: — Ви, певне, знаєте, що сьогодні нам із Праги відправили котельню. Трохи запізно, але все ж таки до морозів. Нам треба поміркувати, чи все в нас готове до того, щоб перевезення ко-

тельні на житлову базу і її монтаж пройшли без ускладнень. Хто перший просить слова?

— Я можу,— сказав Фойтек, напівобернувшись до Скленки й засунувши язиком цукерку за щоку. На щоці випнувся маленький горбик, який під час розмови то здимався, то опадав. Це надавало Фойтекові кумедного вигляду, але товариші давно вже звикли до його цукеркової слабості.

— Говори.

— Фундамент під котельню й цистерни вже готові. Через два дні буде готовий і розподільник тепла для незакінчених житлових комірок. Робота ця ведеться одночасно з монтажем. Коли ми привеземо котельню, підключення забере щонайбільше день-два.

— А випробування тиску?

— Ти маєш на увазі в розподільнику?

— Так.

— Я пропоную провести його разом з випробуванням котельні. Якщо десь і прорветься, то випробування негайно припинимо, виправимо помилку й підемо далі.

— І затопите половину житлобази,— зауважив Мандель.

— Ну що ти! — запротестував Фойтек.— За своїх хлопців я ручуся!

— В іншому місці теж може лопнути зварювальний шов,— озвався Розложник.— Зробимо пробний пуск увечері, коли люди будуть на базі. В кожній кімнаті хтось пильнуватиме, щоб нічого не сталося. Решта людей чергуватиме на нежитлових об'єктах, на кухні, в складі, клубі й гаражі.

— Згоден, — кивнув головою інженер Скленка й глянув на Манделя.

Той вийняв з рота люльку, облизав губи, немовби смакуючи запах тютюну, і неквапливо мовив:

— У нас все гаразд.

— Все ясно, як темної ночі,— ущипливо кинув Розложник і підсмикнув штани, щоб пояс не різав черево, коли він сяде на низенькому ослінчику.

— Ближче до справи! — нагадав інженер Скленка.

— Наш тягач цю котельню не притягне, — Мандель говорив так само повільно, махаючи люлькою в такт словам, немовби підкреслюючи їхню вагу. — Ми все підрахували.

— Перший прокол у камері вже є!

— Тихо! — сердито гримнув інженер Скленка.— Не перебивай!

— Росіяни позичають нам свій «Ураган». Він притягне навіть дідька з пекла, якщо треба, не тільки котельню.— Мандель хвилину помовчав, з жалем глянув на згаслу люльку, але в рот її не взяв. Розмовляючи з начальником будівництва, він завжди додержувався неписаного правила — «димар» у роті не тримати.— Я говорив і з начальником залізничної станції. Він дасть нам найпотужніший кран, який тільки в них є, щоб ми швидко перевантажили котельню з платформи на тягач.

— А розвантаження на базі? — з тривогою запитав інженер Скленка.

— Тут буде трохи складніше, але, думаю, якось знімемо. Оскільки потужного підйомного крана в нас нема, то ми використаємо чотири автокрани.

— Цікаво, де ти їх візьмеш? — запитав Розложник і аж подався вперед.

— На базі в нас є тільки один,— докинув Фойтек.

— Значить, оце і є твій план? — зітхнув інженер Скленка й поклав на телеграму долоню.— Чому ти не поінформував нас про нього раніше?

— А навіщо? — трохи ображено мовив Мандель.— Я одержав на нараді завдання,— швидко заговорив він,— і виконав його, доклавши до цього все своє уміння. Щоправда, порадившись із техніками.

— Мені здається, що цей твій план нереальний,— обережно почав інженер Скленка, боячись, що Мандель спалахне, як завжди після подібних зауважень.

— Нереальний?!. — Мандель змахнув рукою, в якій тримав люльку. Люлька вдарилася об розкладачку, і це подіяло на нього, мов відро води на вогонь, який тільки-но почав розгорятися. Він ураз наче погас, затиснув люльку в долоні, зручніше всівся біля майстра і майже пошепки проказав: — Нереальний, кажеш?.. Я не збираюсь бігати до тебе з кожною дрібницею.

— Мусиш, коли йдеться про таку важливу справу! — роздратовано вигукнув Скленка й тут же в думці вилаяв себе, що піддався спалахові гніву. — На те я тут начальник...

Розложник зайшовся удаваним голосним кашлем, обличчя його почервоніло. Коли Скленка докірливо глянув на нього, в очах виконроба він, здавалось, прочитав: «Що ти робиш, друже? Ти що, не знаєш Манделя? Він сто разів усе підрахує, перевірить, випробує і прийде до тебе тільки тоді, коли вже справді сам не зможе дати собі ради. Не докоряй йому, не відбирай у нього те, що він будує все своє життя...»

— Що ж це за план? — лагідно запитав інженер Скленка й усім корпусом повернувся до Манделя.— Щодо його нереальності, то я пожартував. Ми ж добре знаємо один одного...

Він відчував, що його слова звучать непереконливо. Не сприйняли їх і будівельники, хоч і засміялися.

— Один автокран є в нас на базі,— мовив Мандель і підняв вказівний палець.

— Я перший згадав про це,— невдоволено буркнув Фойтек.

— Тихо! — урвав його інженер Скленка.

— Другий автокран нам позичать з житлобази номер три.

— До них звідси понад триста кілометрів,— тихо зауважив Розложник.

— Так, — погодився Мандель і швидко додав: — Коли вони теж одержать котельню, ми допоможемо їм. Третій автокран нам дадуть з наземних будівельних робіт, а четвертий — росіяни з компресорної. Ну як?

Будівельники мовчали. Проти такого плану вони не могли нічого заперечити. Але слабке місце в ньому все-таки було. Добитися, щоб чотири автокрани працювали, як один механізм,— це не так просто! Досить, щоб котрийсь із них відмовив,— і котельня обернеться в купу брухту.

— Які в кого будуть зауваження? — офіційним тоном запитав інженер Скленка.

— Поясни мені одну річ, Манделю,— озвався Розложник і підібгав випростані ноги.

— Яку саме?

— Чотири автокрани — це чотири машиністи,— Розложник випростав чотири товстих пальці.— Кожен із своєю вдачею. Кожен звик виконувати команди своїх начальників. А тут вони всі повинні працювати злагоджено, як годинник. Коли один бодай на секунду пригальмує або почне швидше опускати котельню, центр ваги зміститься, і нещастю ніхто вже не зможе запобігти. Що тоді?

— «Тоді» виключається взагалі, — переконливо мовив Мандель і, всупереч своїй звичці, встромив люльку в рот.— Виключається, розумієш? Перш ніж розвантажувати котельню, всі потренуються на вагончику.

— На чому?

— На вагончику,— всміхнувся Мандель.— На тому, який править нам за склад. Він послужить нам, так би мовити, наочним посібником. Автокрани доти підійматимуть і переставлятимуть його з місця на місце, поки всі чотири машиністи не навчаться однаково реагувати на мої команди.

— Здорово! — вигукнув майстер.— На автокранах працюють кваліфіковані робітники, й багато часу в них це не забере.

— Години, гадаю, вистачить цілком,— сказав Мандель, випускаючи хмарку диму.

Інженер Скленка швидко оцінив Манделів план. За умов, у яких вони працювали, він був оптимальний. Щось краще тут годі було й придумати.

— Годиться,— усміхнувся він і кивнув головою механізаторові. Потім посунув руку по столу до пічки, біля якої сидів Розложник: — А траса як?

— До районного центру вона нормальна,— коротко відповів той.— Далі справа піде трохи важче, бо до бази ми зможемо дістатись тільки степовою дорогою.

— Вона суха, вторована...

— Але не скрізь рівна.

— Там тягач піде повільніше.

— Звичайно,— погодився виконроб.

— Все? — Інженер Скленка вже збирався згорнути поштову книгу з телеграмою й закрити нараду. Йому хотілося залишитись самому, щоб спокійно подумати про Віолу. Потім він напише їй листа. Веселого. Такі листи вони писали одне одному, коли він уже працював, а вона ще вчилася. Це була якась жартівлива розмова з продовженням. Вони тоді навіть не усвідомлювали, що в такий спосіб з'ясовують для себе багато питань, які для молодого подружжя не раз стають каменем спотикання. Спільне життя вони розпочали цілком підготовленими, і єдине, що в них змінилося, то це те, що замість писати одне одному листи, вони тепер розмовляли.

— Ні!

— Що? — Інженер Скленка здивовано глянув на огрядного Розложника. «Мені зараз і справді не до твоїх жартів»,— промовляли його очі. Він швидко простяг руку, схопив олівець.

— Міст у Басках не витримає тягача з котельнею.

Мандель кивнув головою і, не виймаючи з рота люльки, сказав:

— Твоя правда, Йожо. Під такою вагою він переломиться, мов тріска.

— Цього легко уникнути,— втрутився в їхню дискусію Фойтек.—

На нашому тягачі ми перевеземо туди два бульдозери. Перед підходом до мосту тягача з котельнею вони зріжуть береги поруч нього, й «Ураган» переберется через воду. Якщо виникне потреба, річку ненадовго перекриють земляною гаткою, й «Ураган» піде по дну, наче по сухій дорозі.

— А їм це під силу? — Інженер Скленка глянув на майстра.

— За три години — цілком.

— Я проти,— Розложник енергійно підвівся з ослінчика і підійшов до столу.— Береги не вдасться зрізати настільки, щоб не виникло небезпеки, що тягач залишиться в річці. А тимчасова гатка? Якщо «Ураган» з котельнею запізниться, вода рине через гатку й затопить русло річки саме тоді, коли нам це буде найменше потрібно.

— Ти все бачиш у похмурих барвах,— захищав свій проект майстер.

— Краще бачити це зараз у похмурих барвах, аніж допустити таке лихо, — закінчив Розложник і стер з лоба краплі поту.

— Я такої ж думки, як і Розложник,— підтримав його Мандель.— Мене ви скубли, мов стару гуску, коли йшлося про автокрани, а на міст дивитесь крізь пальці.

— В тебе, може, є якась пропозиція? — запитав інженер Скленка, позираючи з-під лоба на Розложника, який усе ще стояв.

— Є.

— Яка?

— Збудувати новий міст!

— Що? — майстер Фойтек аж підскочив на розкладачці.— Новий міст?

— Йожо, не дурій, — Мандель пересунув люльку в роті й затис її передніми зубами. — Котельню ми чекаємо не наступного року, а наступного тижня.

— Це найдотепніший жарт, на який ти спромігся в Оренбурзі,— весело сказав Скленка. — Його надрукував би й «Рогач». Звідки в тебе таке чуття гумору?

— Я кажу цілком серйозно, хлопці.— Огрядний Розложник обвів очима присутніх.— Міст можна збудувати до прибуття котельні. Ба навіть раніше... За один день. За ніч! Так, за ніч, щоб ненадовго перекривати рух.

— Не мели дурниць!

— Ти що, п'яний?

— Від твоїх нісенітниць аж бетон м'якшає!

— Хіба я тобі не казав — не їж так багато, бо від цього тупіє розум! Але ти мене не послухався. Добре, що тебе не чують твої хлопці!

— Годі! — почервонівши, вигукнув Розложник і важким кулаком грюкнув по столу. В білках його очей чітко проступили червоні прожилки, він важко зводив дух,— здавалося, ще мить, і він задихнеться; підборіддя його дрібно тремтіло, на лобі виступили краплі рясного поту.

— Не кричи! — зупинив його інженер Скленка.

— Хлопці...

— Б'юсь об заклад,— виконроб простяг руку,— що цей міст я збудую за одну ніч. Тобі треба тільки подбати про те, щоб місцева Рада дала нам дозвіл. Ставлю всю свою місячну платню,.. Ти можеш не ставити нічого.

— Такий заклад нічого не вартий,— пробурмотів Мандель, дивлячись Скленці просто у вічі. Фойтек теж не спускав з нього очей.

— Ми приїхали сюди не об заклад битися, а працювати, — мовив інженер Скленка й поклав долоню на край столу.

— Тоді давай свою згоду на будівництво моста!

Інженер Скленка замислився. Будівельники мовчки чекали. Так, він розумів, що тут ідеться не тільки про міст, а й про взаємне довір'я. Люди або згуртуються ще тісніше, або нитки дружби між ними порвуться зовсім. Кожен хоче бодай раз у житті зробити щось таке, про що потім ніколи не забудуть люди. Для Розложника це, здається, був міст у Басках. А що, коли з цього задуму нічого не вийде і перевезення котельні затримається? Тоді він, начальник будівництва, відповідатиме за це. Він один! А наслідки? Може затриматись усе будівництво. Чи має він право ставити стільки на одну карту, на план, який суперечить усім будівельним розрахункам?

Скленка глянув на Розложника. Той здавався спокійним, немовби вже й забув про свій спалах, але відчувалося, що всередині він весь напружений, мов струна. Скленка зняв телефонну трубку, й коли в ній озвалося: «Пошта слухає»,— попросив:

— З'єднайте мене, будь ласка, з Радою народних депутатів у Басках. Так, я хочу поговорити з головою.

Розложник важко опустився на ослінчик біля пічки.

— Ось план нового мосту в Басках.— Розложник поклав перед інженером Скленкою старанно виконане креслення.— Деталі я уточню на місці, бо не знаю структури навколишнього грунту.

Скленка вирвався з полону своїх невеселих думок, труснув головою, як він це робив останнім часом, коли хотів на чомусь зосередитись, і непевно сказав:

— До ранку я його прогляну. Починаєте завтра увечері?

— Так. О п'ятій вирушимо з бази. Ти приїдеш?

— Ну звичайно,— скупо усміхнувся Скленка. — Як же я міг би не приїхати? Адже ти збираєшся побити всі рекорди будівництва. Хтось же мусить зафіксувати це для історії.

Розложник не сприйняв жартівливого тону Скленки. Він крутив у товстих пальцях олівець і, коли начальник будівництва замовк, сказав:

— Матью, з тобою щось діється... В тебе якісь неприємності?

— У мене все в межах норми.

— Я б не сказав.— Огрядний виконроб нахилився над столом.— Останнім часом ти дуже змінився. Ходиш серед нас, але навколо себе, здається, бачиш стіни з панелей. Може, щось з Віолою?

Скленка відвернувся, щоб Розложник не побачив, як сіпнулося його обличчя, й підпер підборіддя рукою.

— Ти сам добре знаєш, що всяка нова будова вимагає великих зусиль,— відповів він, обережно добираючи слова.— Я стомився, оце й усе.

— Це правда?

— А що ще? — швидко запитав інженер Скленка й тремтячою рукою схопився за край столу.— Ти що, лікар, що так розпитуєш мене?

— Даруй,— вибачився Розложник і застебнув піджак.— Я більш

ні про що не питатиму тебе.— Він одчинив двері, і у вагончик ринуло колюче морозяне повітря.

На столі зашурхотіли папери. Підлога вагончика під ногами в Розложника глухо рипнула. Вентилятор під стелею прискорив оберти й тонко захурчав. Здалеку долинув розмірений стукіт агрегатів. Товарний поїзд з того боку Дону відповів їм довгим гудком.

— Почекай! — крикнув інженер Скленка, коли Розложник поставив ногу на перший приступець.

Високий огрядний Розложник обернувся.

— Вернись,— попросив його начальник будівництва.— І зачини двері.

Розложник потяг ручку дверей на себе. Двері гучно рипнули, потім почувся металевий звук — це клацнув замок. Згорбившись, Розложник підійшов до Скленки, який сидів біля столу й дивився у вікно на тьмяно освітлену житлову базу. Світляні кола лампочок не могли з'єднатися, і між стовпами лежали широкі смуги темряви. Іноді світляні кола перетинав якийсь будівельник або їх розмазували автомобільні фари. Будова жила і вночі, щохвилини змінювалася, приймаючи в своє дедалі зростаюче тіло силу людей і машин. Усе, що сюди привозили, вона жадібно ковтала, щоб окремі її органи якнайшвидше почали діяти.

— Може, вип'ємо по чарці? — запитав Розложник.

Скленка похитав головою і глянув на товариша, котрий уже років вісім переїжджав з ним з будови на будову, намагався схуднути, а натомість весь час набирав вагу, хоч, незважаючи на це, в ньому ще залишалася спритність колишнього футболіста, наполегливість, яка випливала з свідомості того, що одна програна битва ще не вирішує долі всього поєдинку.

— Віола... Є підозра...

Гіркий клубок підкотив йому до горла, й він тихо заплакав. Рука товариша легко лягла йому на плече.

Під стелею жалібно квилив вентилятор.

. . .

— Сьогодні вам треба забути, що ви будівельники! Уявіть собі, що ви тільки-но приїхали на військове навчання і що я ваш командир, — провадив Розложник, вимахуючи дебелою рукою.

Будівельники всміхалися. Їхній виконроб анітрохи не був схожий на командира. Вушанка на голові в нього перехнябилася, навушники билися під вітром об червоні вуха, і шнурки їхні спадали аж на комір фуфайки. Фуфайка була розстебнута, але підперезана в поясі ременем, як у всіх теслярів. У штани він ледве вліз — шви понапиналися, мов струни, й трохи не тріскали. Черевики він чистив дуже рідко.

— Чорт,— кинув тесляр Шмерко,— оце буде парад!

— Тож дивись, щоб не збитися з кроку,— попередив його бригадир і усміхнувся.

— Тихо там! — гримнув на них Розложник.

Тепер усміхнулися й інші будівельники, бо ніхто ще не знав, куди гне виконроб. Учора він сказав їм, що потрібно тридцять добровольців на нічну зміну. Особливу! Поза межами житлової бази. Вони зголосилися всі. Тоді він сам відібрав собі потрібну кількість будівельників і оголосив, що збір о третій біля тимчасового приміщення їдальні. І ось тепер він розмовляє з ними, наче з запасниками.

— В армії, як вам відомо, солдати слухають свого командира і виконують його накази. Ми теж дістали наказ від нашого генерала.

— Як його прізвище? — переступаючи з ноги на ногу, запитав електромонтер Кмотек і витер долоні об заяложені штани.

— А я хіба вам цього не сказав? — Розложник здивовано витрішив очі.

— Ні-і:..

Ця гра в солдатів почала будівельникам подобатись.

— Наш генерал — інженер Метєй Скленка,— повідомив Розложник і надав своєму обличчю поважного виразу.— Оскільки ви всі його добре знаєте, я не буду його вам рекомендувати. Просто оголошу наказ.

— Увага!

— Наказ номер один говорить, що на базу має прибути котельня. Згідно з донесенням розвідувальної роти, міст у Басках такого тягаря не витримає. Через те треба збудувати новий. Для виконання цього завдання й було відібрано тридцять добровольців. Початок операції призначено на сімнадцять нуль-нуль за московським часом.— Розложник перевів подих і тильною стороною долоні витер губи.

— А коли його має прийняти комісія? — запитав невійськовозобов'язаний Шмерко.

— Наступного тижня точно в цей самий час,— жартома відповів за виконроба водій Юрко.— І з горілкою, якщо впораємося раніше.

— Ні! — вигукнув Розложник, і обличчя його споважніло.— Міст має бути готовий до завтрашнього ранку!

— Що?!

— Ви жартуєте, товаришу виконроб?

— Зовсім ні,— виконроб підійшов ближче до будівельників.— Я кажу цілком серйозно. Вранці тим мостом має пройти найважчий тягач. Ми встигнемо, ось побачите! Кожен дістане завдання і виконає його, як личить солдатові. Щоправда, добровільно... Хто не хоче, може не їхати. Ми візьмемо іншого. Якщо дуже захотіти, то й неможливе стане реальним. А я, до дідька, вам вірю. Я все підрахував, і тільки на одне питання мені так і не вдалося знайти точної відповіді. Знаєте, що я маю на увазі?

— Ану-ну, цікаво!

— На скільки ви скоротите цей божевільний термін товстого Розложника! — вигукнув виконроб.— Ну, що ви мені на це скажете?

Будівельники щільним колом стояли круг Розложника. Дехто усміхався, інші наморщили лоба, неначе обмірковували цю пропозицію, ще інші недовірливо позирали на сусідів, чи це все не жарт, у який їх ніхто не втаємничив; знайшлися й такі, які в думці лаяли себе, що зголосилися на таке божевілля, а куций Пунчо, немовби його зараз ніщо не цікавило, сів на стосі грубих дощок, стягнув чобіт з короткою халявою і почав забивати гвіздок, який виліз із підошви.

Розложник стояв, застромивши руки в кишені фуфайки, й чекав відповіді. Трохи віддалік стояв Фойтек, а поруч нього — Мандель з люлькою в зубах. Кільця диму, які він випускав крізь складені дудочкою губи, тут же підхоплював вітер і розшарпував їх на тонесенькі волоконця.

— Якщо ми добровільно зголосилися на війну, то воюймо, до дідька! — порушив тишу Шмерко.— Командуй, капітане!

Будівельники заворушилися, але Розложник зупинив їх жестом руки. В очах його сяяла радість, обличчя розчервонілося.

— Водіями і механізмами командуватиме Мандель! — збуджено вигукнув він.— Решта допоможуть повантажити будівельний матеріал. Вирушаємо щонайпізніше за годину. Вечерю і чай нам привезуть туди. Розійдись!

Пунчо хотів повернутись чітко, по-військовому, але ноги його заплутались, і він трохи не впав на дошки. Розлігся дружний регіт.

Першим вирушив автокран. Біля водія сидів Розложник, сповнений якогось незвичайного хвилювання і нетерпіння водночас. У нього було таке відчуття, немовби він зараз готувався до важкого футбольного поєдинку. Тіло ще відпочиває, а думка вже аналізує можливі ситуації гри. Якщо цей стан триває надто довго, приходить утома, й тоді грати дуже важко. Так само і з цим мостом. Чим швидше прибудуть на місце й розпочнуть операцію, тим краще. Порив, ентузіазм, що охопили будівельників, не повинні надто довго вирувати вхолосту. Вони можуть вивітритися, і тоді все піде нанівець. Коли ж цей ентузіазм відразу переллється у трудовий ритм, то робота з самого початку піде на високих обертах і люди не впізнаватимуть самі себе. І це той золотий дукат, який він хоче викопати цієї вітряної ночі й показати всім його золотий блиск.

Розложник опустив скло і висунувся з кабіни. За автокраном ішли ваговози з матеріалами, за ними повз тягач з вантажем залізних траверз, далі йшли механічна майстерня й агрегат для виробництва електроенергії, екскаватор з піднятим ковшем, а в самому хвості довгої колони — машини з людьми. Куряву, яка здіймалася з-під коліс, підхоплював прудкий вітер і відносив у степ та на сходи озимини. Ясне небо швидко темніло, червоніла тільки вузька смуга — сонце недавно сховалося за обрієм, і небо чекало, коли на ньому з'являться перші зірки.

— Поїдемо дорогою чи навпростець степом? — запитав водій.

— А проїдемо навпростець? — Розложник втягнув голову в кабіну й дивився тепер на вже досить оголені крони дерев, що гнулися під вітром. Іноді вітер здіймав клуби куряви й повними пригорщами кидав їх назустріч автокрану.

— Схилом можна. Водії так скорочують шлях.

— Чи варто ризикувати?

— Варто. Так ми виграємо щонайменше десять кілометрів.

— Тоді давай, — погодився Розложник і зручніше вмостився на сидінні.

Водій міцніше стис кермо й додав газу; автокран з'їхав у положисту балку, де озимина добігала аж до краю блискучого озерця, за яким починалося пасовище, і звернув. Фари обмацували дорогу попереду. Їхнє світло то підіймалося вгору, то стелилося майже під самі колеса. В колоні позаду теж спалахнули вогні. У дзеркалі заднього огляду водій бачив тільки жовті цятки.

— Справді наче на військових вченнях,— мовив він, не дивлячись на виконроба.— Тільки в армії я їздив у танку. А ви?

— А я служив санітаром через пошкоджене на футбольному полі коліно.

Водій тихо хихикнув, спритно обминув глибокий водорий і, коли автокран виїхав на рівне, весело нагадав:

— А тут ви зразу дістали чин капітана інженерних військ.

— Сподіваюсь, до ранку кожен з нас буде маршалом.

— Тобто як?

— Коли ми збудуємо цей міст, командування проведе позачергове підвищення.

Розложник і водій гучно зареготали. Передні колеса раптом провалилися в вибоїну, потім автокран натужно почав підійматись на пагорб. З вершини пагорба вони побачили сільські будиночки з освітленими вікнами, разки вогнів на вулицях і колгоспні будови по той бік широкої долини, яка праворуч виходила до спокійної затоки Дону.

— Де ж міст? — звернувся водій до Розложника.

— Коли спустишся вниз, біля першого ж будинку повернеш на шлях. Він і доведе нас до мосту.

Міст зовні здавався ще міцним, але коли будівельники відірвали настил від балок, щоб кран міг одним махом зняти його, вони побачили, що дерево вже поточили черви. Твердим воно було тільки над самою поверхнею води, яка разом з літньою спекою законсервувала його.

— Підіймай! — скомандував Пунчо, накинувши на гак петлю з товстої линви.— Помалу!

— Давай! — підняв палець і Розложник.— Прямо!

Весь настил мосту піднявся вгору, якусь хвилину погойдався на вітрі, перш ніж стріла крана перенесла його на вантажну машину, яка відразу ж рушила.

— Екскаватор! — вигукнув Розложник і всім тілом рвонувся в зону яскравого світла прожекторів, розставлених довкола мосту Кмотеком. Сам Кмотек, засмальцьований, з маслянкою в руці, ходив біля агрегату й дослухався до його рівномірного стукоту. В ці хвилини він скидався на уважного терапевта, який стежить за тисячами дрібниць, щоб не прогавити бодай найменшої зміни в стані пацієнта.

— Палі з берегів ми витягуватимемо краном? — звернувся Фойтек до виконроба.

— Ні! Їх повивалює екскаватор. Перевір, чи готова бетономішалка.

— Гаразд.

Екскаватор під'їхав до мосту прямо руслом річечки. До краю мосту заднім ходом здав ваговоз. Тієї ж миті могутній ківш екскаватора уп'явся в берег, переламав дерев'яну палю старого мосту, зачерпнув землі й швидко підняв її над машиною. Коли ківш відкрився, здавалось, випорожнюється величезна кишеня, набита камінням.

— Куди ти сиплеш? — закричав Фойтек.— Половина пішла мимо.

Екскаваторник нічого не сказав, але ввімкнув фари, щоб йому було видніше. Другий ківш доверху наповнив кузов важкої «Татри».

— Давай далі! — махнув рукою Розложник.

— Ідемо вниз,— зупинився біля нього Пунчо.— Зараз почнемо вирівнювати.

— Каски на голови!

— Слухаю! — усміхнувся куций бригадир і надів каску.

Шість інших будівельників мовчки виконали цей наказ, вервечкою спустилися до води й лопатами почали вирівнювати яму під стояк май-

бутнього мосту. Вони працювали під самим ковшем, раз по раз на них бризкала вода, але ніхто не сказав і слова.

«Якби це побачив відповідальний за техніку безпеки, він би вмер»,— подумав Розложник і тут-таки забув про ківш, бо за спиною в нього спалахнув фіолетово-синій вогонь зварювального апарата. Зварювальник з'єднував траверзи майбутнього мосту, щоб усю несучу частину можна було покласти на стояки зразу.

— Нам погано видно! — гукнув знизу Пунчо.

— Спрямуй туди прожектор,— наказав Фойтек електрикові.

— Не можу.

— Чому?

— Я увімкнув прожектори на повну потужність. Вони б їх засліпили.

— Чорт!

— Але в мене є світильники.

— Давай їх сюди!

— Я тільки доллю гасу й зразу ж запалю.

— Швидше!

— Я ж не стою!

Будівельників охопив робочий ентузіазм. Досить було одного слова, жесту — і вони працюють. Коли теслярам не було чого робити, вони брали лопати. Бетонники виливали стояки на правому березі й водночас пильнували, щоб не заважати екскаватору працювати біля лівого берега. Розложник з'являвся скрізь, де тільки виникала потреба в його присутності, іноді навіть випереджаючи її. Фойтек керував машинами, які підвозили й підвозили матеріали, тим часом як Мандель з люлькою в зубах порядкував біля механізмів. Машини одна поряд одної подавали назад, автокран підіймав траверзи й клав їх під руки зварювальникам, автоцистерни привозили суміш із бази, де на повну потужність працювала нашвидку змонтована бетономішалка, не дозволяючи їй передчасно загуснути, і теслярі просто на землі збивали з грубих дощок опалубку стояків.

Темрява, яка наповзала на село, зупинилася перед мостом. Сяйво прожекторів і агрегатів, спалахи електрозварювальних апаратів, мерехтливий вогонь факелів, конуси світла перед ваговозами проганяли її геть.

Коли Розложник уперше глянув на світний циферблат годинника, був початок десятої.

— Мабуть, стоїть,— пробурмотів він і кивнув Фойтекові.

— Що таке? — запитав майстер.

— Негайно відряди до Дону екскаватор. З одного боку машини вже можуть возити каміння і щебінь на насип.

— Тягач іде з малим котком. Зараз почнемо.— І майстер зник у широкій тіні. Виринув з неї він аж біля екскаватора.

Коли інженер Скленка під'їхав на «газику» до мосту, механізми вже перетягували залізні траверзи з одного берега на другий, щоб знову з'єднати їх. Автокран стояв на новому насипі, встеленому килимом з дорожніх панелей. Будівельники, здавалось, не відчували втоми. Вони працювали бадьоро, допомагаючи один одному, і їх голоси зливалися з гуркотом машин і механізмів.

Скленка довго стояв біля «газика» й стежив за роботою. Усі працювали чесно, нікому він не міг би чогось закинути. За роки, проведені на будовах, він навчився розрізняти, коли люди працюють сумлінно, а коли абияк. Тут люди працювали на совість. Але Скленці їхня робота трохи нагадувала гру підлітків, які хочуть довести самі собі, що вони вже дорослі й тому не зважають на втому, на дрібні подряпини, на просяклі потом сорочки, на вітер, який жбурляє їм у вічі пригорщі піску, на холодну воду,— для них головне мета, якої вони прагнуть вчасно й з честю досягти.

Зненацька за спиною в Скленки загальмувала й зупинилася машина.

— Тут ми не проїдемо,— долинула до нього м'яка російська мова.

Він обернувся. Біля машини стояв розгублений водій і не знав, що йому робити.

— Ми повинні проїхати,— відповів жіночий голос із карети швидкої допомоги.— Лені терміново треба до лікарні. Об'їзд забере багато часу.

— Розібрали міст...

— І через це повинна вмерти її дитина?! — гостро запитала жінка. Вихиливш ь із віконця машини, вона безпорадно закліпала очима проти яскравого світла.— Іди до начальника й поговори з ним. Треба щось зробити!

— Це не наші,— нагадав водій.

— А хто?

— Чехословаки... з газопроводу.

— Теж мені сказав! — глузливо протягла жінка.— Хіба ж вони чужі? Це ж свої. Поговори з ними. Вони неодмінно допоможуть нам.

Водій насунув на лоб кашкет і озирнувся: до кого б звернутися, щоб допоміг перебратися з каретою на той бік? Серед чоловіків, однаково вдягнених, важко було впізнати начальника, котрий керував будівництвом мосту.

— Куди їдеш, товаришу? — запитав водія Скленка.— У Вешенську?

— Так. Екстрений випадок... Лікар підганяла мене всю дорогу, а тут на тобі! Ні проїхати, ні об'їхати.

— Зачекай, зараз щось придумаємо.

— Ти начальник?

— А хіба це зараз так важливо? — усміхнувся Скленка й швидко попрямував до мосту. Будівельники вже укріплювали на бетонних стояках залізну раму з траверз. В окремі клітки вони потім покладуть дорожні панелі, й основне несуче полотно мосту буде готове.

— Де Розложник? — звернувся Скленка до Пунчо.

— Мабуть, біля автокрана,— кивнув той у бік яскравого світляного круга.

— Карета будь-що мусить перебратися на той бік. В ній хвора жінка. Мабуть, її везуть до пологового будинку.

— Ще півгодини і...

— Дитя не чекатиме, поки ми збудуємо міст,— уже гостріше мовив Скленка.— По дошках карета не пройде?

— Почекай! — майстер схопив Скленку за полу.— Вище мосту ми

зрізали берег. Там карета зможе проїхати й по дну річки, якщо в неї високий хід. Де вони?

— Он там.— І Скленка показав на «швидку допомогу», біля якої нетерпляче тупцював водій.

— Нехай під'їде ближче. Спробуємо.

Поки Скленка домовлявся з водієм, Фойтек звільнив дорогу, щоб машина змогла пройти поміж розкладеними панелями й купами мокрого щебеню. Малий коток поволі подавав назад, щоб хоч сяк-так вирівняти насип.

— Давай ближче до мосту! — крикнув машиністові Розложник, який стояв біля екскаватора.— Тут ти вирівняєш і потім.

— Майстер наказав,— відповів юнак з темним засівом вусів.— Треба звільнити дорогу.

— Ну й голова! — буркнув Розложник і, закусивши губу, побіг до Фойтека.— Це ти наказав, щоб коток...

Він не докінчив. Вітер жбурнув йому в обличчя вихлопні гази, й він закашлявся. Крізь сльози він побачив Скленку, який наближався звільненою дорогою, а за ним поволі посувалася карета.

— Ми ж домовилися, що роботами на мосту керуватиму я! — почервонів Розложник.— Де командують двоє, там виходить тільки пшик. Може, накажеш мені йти спати?

— Не мели дурниць, Йожо! — примирливим тоном мовив Скленка.— Він везе хвору.

— Гм...— винувато гмикнув Розложник і відразу ж наказав: — Усім припинити роботу! Давай! — махнув він водієві карети, щоб той їхав швидше.

Будівельники один за одним кидали роботу, запалювали цигарки, витирали гарячі лоби, обсмикували на собі одяг і дивилися услід водієві, який обережно вів «швидку допомогу» до берега. Над самісіньким його краєм він зупинився й глянув на воду.

— Присвіти йому! — гукнув Розложник водієві автокрана.

Автокран розвернувся, і сніп яскравого світла впав на берег та каламутну воду. Водій карети тієї ж миті натиснув на газ, і карета поволі почала з'їжджати у воду.

— Нехай на тому березі підженуть «Татру»,— наказав Скленка майстрові. — Карета сама нагору не виїде.

Передні колеса «швидкої допомоги» тим часом занурились у воду, розітнули її поверхню, мов ножі, й покотилися до протилежного берега. Хвилі з плескотом билися об кузов і розходились неправильними колами. Ось передні колеса торкнулися протилежного берега, водій увімкнув першу швидкість. Мотор загув сердитіше й почав набирати високі оберти. Карета шарпнулася, немовби хотіла враз вискочити на берег, але тієї ж миті передні колеса ковзнули вниз і вивернулися вбік.

— Трос! — крикнув з того берега Розложник.— Прив'яжіть трос!

Скленка в цю хвилину згадав про Віолу. Мати нащадка, сина чи дочку, байдуже,— це все одно, що приєднати нову ланку до довгого ланцюга роду. Досить, щоб він бодай раз перервався, як більш ніколи вже не з'єднається. Все те добре, що він ніс у своїх ланках, зникне безповоротно.

Він стрепенувся, коли нова спроба водія вирівняти карету й виїхати на берег закінчилася невдачею, кинувся вниз, стрибнув у воду, яка сягнула йому вище колін і полилася в чоботи, вперся руками в кузов

і щосили штовхнув. Машина ревла, наче ув'язнений у клітці звір, вода бризкала на всі боки. Скленка вперся і плечем, не дбаючи про те, що на нього летить болото.

Плюскіт води злився з сопінням чоловіків, з шумом коліс, рівномірним стукотом агрегатів і тонким голосом лікарки, яка щось кричала з карети.

— Нууу...— Розложник важко дихав, торкаючись обличчям брудного кузова. Все більше й більше будівельників спускалося вниз, упиралися в карету, де тільки можна було, поки, нарешті, майже на руках винесли її нагору.

— А тепер давай! — кивнув Скленка водієві й раптом помітив за його плечима широке обличчя лікарки, яка схилилася над жінкою й хустинкою витирала їй із чола піт. Видно, вона сказала щось жінці, та ледь повернулась і кволою усмішкою подякувала чоловікам, які тісним колом оточили карету. Чоловіки дивилися вслід машині, аж поки світло її фар не щезло за поворотом вулиці.

— Висушимось, а тоді докінчимо міст,— мовив Розложник.— Що ти скажеш на це, Матьо? — звернувся він до Скленки.— В машині є сухий пайок. І чай.

Інженер Скленка глянув на будівельників. Вологий холод із чобіт підіймався до стегон. «Якщо ми зараз припинимо роботу,— подумав він,— то потім темп її вже не відновиться. Але чи маю я право вимагати, щоб вони працювали в мокрому взутті?»

— Як, хлопці? — звернувся він до них.— Ідемо пити чай чи докінчимо міст?

— Хай йому чорт! — цокнув язиком Пунчо і носком чобота копнув купу щебеню.— Треба добити його!

— Давай сюди лопату! — простяг до нього руку інженер Скленка.— Мені треба зігрітися.— І, з розгону увігнавши лопату в купу щебеню, почав розгортати її.

Будівельники швидко повернулися на свої місця і, надолужуючи прогаяне, почали набирати темп.

Через півгодини інженер Скленка відчув смертельну втому. Болів кожен м'яз його тіла. Він боровся з утомою, що примусила його забути про надію, яка воскресла в ньому, коли він побачив у кареті породіллю. Віола вже, мабуть, ніколи не зможе... А якби змогла? Що, якби вона змогла?..

О пів на третю ранку будівельники вже фарбували на новому мосту поруччя. Відведені вбік машини з вимкнутими моторами й погашеними фарами скидалися на сонних велетнів. Кмотек підлив гасу в бак агрегату, а тесляр Шмерко грів руки біля теплого радіатора. Куций Пунчо з червоними від безсонної ночі очима гукнув Розложникові, який ходив по панелях нового мосту, немовби тішився ходою по рівному бетону.

— Біла стрічка є, капітане?

— Біла стрічка? А навіщо?..

— А як ми відкриємо новий міст, га?

— Пляшкою шампанського,— засміявся виконроб.— Хряснеш нею об панель, і рух буде відкрито.

— Краще об зуби,— засміявся Пунчо.— У вас шось знайдеться? —

звернувся він до інженера Скленки, який стежив з мосту за будівельниками, які вирівнювали підсипані обабіч береги.

— Та знайдеться...

— Готово!

— Котра година? — запитав Мандель серед раптової тиші.

— П'ять хвилин на четверту.

Будівельники зібралися на мосту й чекали, що інженер Скленка їм щось скаже. І він уже розкрив був рота, коли наперед раптом протиснувся голова місцевої Ради.

Інженер Скленка подав йому руку:

— Здрастуйте, Іване Юрійовичу. Ми щойно закінчили цей міст.

Голова потис інженерову долоню й голосно подякував:

— Спасибі...

— За що? — хрипким голосом запитав Розложник.— Цей міст потрібен нам для того, щоб ми змогли перевезти на житлобазу котельню.

— Котельню ви перевезете, а міст залишиться,— голосно сказав голова.— Залишиться і казка. Правдива. Про вас, людей, які зуміли збудувати його за одну ніч. Увечері наші люди верталися додому ще по старому мосту, а вранці підуть на роботу вже по новому. То хіба це не схоже на казку? Цей міст промовлятиме про нашу дружбу й після того, як іржа з'їсть його товсті балки. У нас, на Дону, кажуть: «Шабля від часу іржавіє, а дружба — гартується»...— Голова замовк, а потім сягнув у кишеню і витяг звідти пляшку горілки. — Треба зігрітися, поки справа дійде до урочистого відкриття,— усміхнувся він.

Інженер Скленка ковтнув із пляшки й передав сусідові. Пляшка пішла по руках; будівельники в світанковій імлі ніжно торкалися поруччя мосту, певні, що жоден з них не забуде цієї ночі.

— Ти що, не вертаєшся з нами на базу? — запитав Розложник інженера Скленку, коли перші машини рушили в напрямку компресорної станції.

— Ні. Мені треба їхати на залізничну станцію. Я повернуся з котельнею.

— Тоді щасливо...

«Газик» виїхав на дорогу і, вискочивши по насипу на міст, вмить перемайнув через нього. Розложник провів його поглядом аж до перехрестя, докоряючи собі, що відпустив Скленку самого. «Він стомлений, до того ж переживає через Віолу». Тривога за товариша затьмарила радісні думки про новий міст, збудований ними за одну ніч.

Коли пролунав гудок пересувної майстерні, в якій на нього чекав Мандель, Розложник неквапливо обернувся й попрямував до відчиненої кабіни.

Через чотири дні інженер Скленка повернувся на житлову базу. Коли котельня стояла вже на заздалегідь підготовленому фундаменті й головний монтажник відчинив двері, щоб переконатися, чи механізм її не пошкоджений, Скленка сказав Розложникові:

— Склади акт про прийом котельні. А я тим часом підготую текст телеграми, яку ми пошлемо директорові заводу. Він теж чекає з великим нетерпінням, чи все у нас гаразд.

— Ти прийдеш на пуск котельні?

— Обов'язково.

Інженер Скленка попрямував до вагончика навпростець, через бу-

дівельну дільницю. Ідучи, він устиг помітити, що теслярі закінчили вже житлову комірку.

«Але за панелями їм треба стежити уважніше,— подумав він.— Серед них є багато пошкоджених. А ці гвіздки! Коли вони нарешті зрозуміють, що я не можу губити їх, як стара гуска пір'я! На десятихвилинці я їм усе це скажу. І бетонників теж треба покритикувати. Суміш рідка. Хоч у фундамент вона ллється добре, але під час тужавіння можуть виникнути ускладнення. Ночі вже стали холодними. З Йожо нам доведеться спланувати роботи на наступний квартал. І з Манделем теж поговорити. Хай проведе з водіями невеликий інструктаж про зимове перевезення вантажів. Адже тут зовсім інші умови, ніж у нас».

Думки змінювали одна одну, зливалися, перехрещувалися й переплiталися, і врешті народжувалося оптимальне вирішення тієї чи іншої проблеми. Інженер Скленка любив такі хвилини. Вони були своєрідним перехідним періодом, коли тіло готувалося до відпочинку, а мозок починав працювати ще інтенсивніше.

Відчинивши двері до вихололого вагончика, він помітив на столі листа, відразу впізнав почерк — від однокласника, ординатора. Неприродно довго розпечатував конверт, але потім блискавично перебіг очима дрібні рядки. Посередині листа раптом зупинився й кілька разів тихо повторив:

— «...Пишу тобі як товаришеві й мужчині... відверто... ти сам казав, що правда... операція підтвердила мою підозру... ми зробимо все...»

— А що зробив я? — запитав інженер Скленка.

Він сів на стілець, підпер руками підборіддя і втупив просто себе невидющий погляд. Спогади про спільно прожиті з Віолою роки змінювалися спогадами про події останніх днів і ночей.

Ми будуємо нові мости,— думав він,— а деякі руйнуються самі. Довкола нас і в нас самих. А людина повинна б жити так, щоб після неї завжди залишалося більше збудованих, аніж зруйнованих мостів. Між берегами й між людьми. Віолин берег почав уже осипатися. Чим його можна укріпити, щоб наш міст не завалився? Тільки тим, що з його боку цей міст буде міцніший, що він понесе на собі найбільше навантаження аж до останньої хвилини цієї страшної дійсності. Вона ні про що не повинна дізнатись. Надія ще лишилася. Надія вмирає останньою. Науковці щодень відкривають тисячі нових ліків, хімічних речовин, застосовують нові методи лікування. Можливо, саме цей міст у Басках, ця компресорна станція, цей газ, який із шаленою швидкістю помчить у сталевих обіймах труб, буде останньою ланкою в лабораторії науковця перед його вирішальним вигуком: «Є!» Він напише Віолі про цей міст. Так, як вони писали одне одному колись. Радісного, веселого, жартівливого листа. Щодень він будуватиме між собою й нею новий міст, незалежно від того, що руйнуватиметься старий. Він не дозволить, щоб вони дивилися одне на одного тільки через каламутну поверхню безнадії. Не дозволить, щоб і в ньому все зруйнувалося. Не дозволить...

— Матьо! — покликав під вікном Розложник.— Техніки перевірили апарати й підключилися до цистерни. Приходь на пуск котельні!

— Іду.— Інженер Скленка підвівся із стільця й раптом відчув, що тягар свій він понесе не сам, але сухі очі його запекли так, немовби хтось сипнув у них гарячим піском.

Рудо Моріц

Остання позиція

Ніч була чорна й непроглядна. Чорна не як оксамит, а як коломазь. Іноді пускався дощ, і земля липла до чобіт і лопат. Десь позад нас лежало місто, але й воно було темне, без жодного вогника, немовби його зачарував якийсь казковий чаклун.

Та це була не казка, а сувора й невтішна дійсність.

Ще перед вечором нас сюди під густим дощем притяг грузовик. Вище й нижче зайняли свої позиції інші гармати взводу Палуша: «Тут ми окопаємося, хлопці, — сказав нам підпоручик Лявий. — Ми захищаємо Бистрицю, й відступати звідси нам уже нема куди. Та ще з гарматою. Тож окопуйтесь як слід. Це наказ, командире!»

© Rudo Moric, 1977.

Рудо Моріц (нар. 1921 р.) — словацький письменник, лауреат багатьох літературних премій. Автор книжок «Вибух» (1951), «Із мисливської сумки» (1955), «Операція Туберцілін» (1957), «Я тричі тікав» (1961), «Тепер його судять вороги» (1967), «Мрія про хліб» (1969), «Про двох друзів, Гаріка та Біла» (1973) та ін. Оповідання «Остання позиція» подається за збіркою «Смерть гармати» (1977).

— Слухаю, пане підпоручик! — клацнув я каблуками.

І ось тепер, уночі, ми окопуємось. Робота ця — гіршої й не придумаєш. Земля прилипає до кирок і лопат, і її щохвилини доводиться зішкрябувати, інакше інструмент стає важкий, мов свинець. Під шаром грунту ми наштовхнулися на кам'янисту твердь, і з-під кирки раз по раз крешуть іскри. Завдає нам клопоту й коріння дикої груші, під якою ми зайняли позицію. Воно наче з заліза, до того ж широко розгалужене, і його щохвилини доводиться рубати сокирою.

Але хлопці працюють. Кркань із Глоговчаном готують укриття для гармати, Віло риє окоп, куди ми поставимо ящики із снарядами, а Імро Владар і я копаємо обабіч глибокі ями, щоб нам, у разі чого, було куди сховатись.

Піт ллється з нас градом, мундири під дощем обважніли і аж парують. Мені чути важке сапання моїх товаришів і голос Крканя, який весь час лається. За відчайдушно сміливий вчинок він одержав третє личко, в його солдатській книжці зробили запис і про нагороду, але вручити її ще не встигли. Взагалі протягом цих двох місяців ми багато чого не встигли зробити, бо треба було воювати, битись із фашистами, боронити цей клаптик нашої землі, який дедалі зменшувався. А тепер ми боронимо серце Повстання. Бистрицю. Можливо, вранці відбудеться вирішальний бій. А якщо не вранці, то завтра напевне. А втім, чому завтра? Це станеться ще сьогодні, бо світні стрілки годинника показують вже без кількох хвилин годину ночі. Якби хоч перестав цей дощ, бо коли ми й закінчимо окопуватись, нам однаково ніде прихилитись. Боюсь, що нам і на хвилину не вдасться склепити повік.

— Добре буде чи ні, командире? — гукає веснянкуватий Віло.

Я іду до нього, бо окоп для боєприпасів він копає трохи віддалік від гармати.

— Глибше, Віло, глибше, візьми ще хоча б один добрий штих!

— Я вже натер собі пухирі, — ремствує веснянкуватий Віло, наймолодший у нашому відділенні солдат.

— Я теж, Віло, натер, — заспокоюю я його.

І справді мокрі руків'я лопат понатирали нам на долонях пухирі, пухирі ці лопають і печуть так, що аж плакати хочеться.

— Ходи сюди, маленький, я подмухаю на твої вавки! — гукає Кркань.

— Облиш, Штефане! — кажу я резервістові. Робота ця не з легких, отож нехай хлопець пожаліється, може, йому стане трохи легше.

— Мені так хочеться закурити, — зітхає Феро Глоговчан, хоч він добре знає, що курити нам суворо заборонено — вогник може помітити ворог.

— Коли впораємось з окопом і замаскуємо гармату, можна буде й закурити, — кажу я, щоб підохотити хлопців, і повертаюся до своєї роботи. Я вже заглибився в землю вище пояса, а треба хоча б по плечі. Траншея вузька, і копати в ній страшенно незручно. Я вже не можу викидати землю звичайною лопатою, й доводиться орудувати маленькою, саперною. А це однаково, що чернати ложкою з моря воду. Мені теж хочеться лаятись, але я стримуюсь, щоб не дратувати товаришів.

В нічній тиші далеко чути кожен звук. Обабіч нас побрязкує інструмент — це окопуються інші два відділення взводу Палуша: трохи вище — відділення Грнчара, а нижче — обслуга гармати Фуртака. Між нашими трьома відділеннями весь час снує підпоручик Лявий. Ось він наближається до нас, я чую звуки його кроків і тихий кашель.

— Ну що, посувається робота?

— Та посувається, — відповідаю я.

— Окопуйтесь як слід, вам це дуже придасться.

— Можете бути спокійні, пане підпоручик.

— Нате ковтніть.— Лявий виймає з сумки пляшку.

Хлопці кидають інструменти і оточують підпоручика. В таку негоду добре ковтнути чогось міцного. І де це підпоручик роздобув! А втім, він уже не раз дивував нас подібними приємними несподіванками.

Пляшка переходить з рук до рук. Хлопці жадібно припадають до неї.

— Непогано зігріває... Самогон? — питає Кркань.

Віло заходиться кашлем.

— Шмаркач, — кидає резервіст.

— Цей напій — для справжніх мужчин, Вілко, — глузує Глоговчан з наймолодшого в нашому відділенні солдата. І відразу ж додає: — Мені б краще винця.

— Так у чому ж річ? Вибирайте, молодий чоловіче, — регоче Кркань. — Що бажаєте... «Рислінг», «Сільван» чи «Пан Мюллер»?

— Коли я повернуся додому... — починає Глоговчан свою улюблену пісеньку, але Кркань не дає йому докінчити:

— Коли то воно ще буде!.. А зараз ти тут, отож жлукти самогон!

— До світанку ми повинні окопатися, — поважно каже підпоручик.

— Окопаємось... Навіть раніше, — погоджуюсь я.

— Гаразд. У мене таке передчуття, що бій почнеться, як тільки розвидниться.

— А що буде, коли ми не витримаємо, підпоручику? — питає Кркань.

— Чому б ми мали не витримати? — намагаюсь я розвіяти похмурий настрій товаришів.

— Ми тут не самі,— трохи роздратовано каже резервіст.

— Він має рацію, треба бути готовими й до найгіршого. Нам про-

тистоїть грізна сила, — зауважує підпоручик. І додає: — Якщо ми не витримаємо, то нашій гарматі вже не треба буде міняти позиції. А ми?.. Там... — І він показує рукою на темний контур лісу. — Там ми вдамося вже до зовсім іншого способу боротьби.

На хвилину западає мовчання. Нікому нічого не хочеться говорити.

— Чорт, так кортить закурити! — зітхає Штефан і спльовує. — Аж в роті пересохло.

— Ходімо в траншею. — Підпоручик дозволяє нам закурити. — Але сигарети ховайте в долоні! Пильнуйте, щоб нас не засікли!

Ми спустилися в траншею, збилися в тісний гурт — так тепліше — і закурили. Вогники сигарет ми позатуляли долонями, а затягуючись, нахилялися якомога нижче, трохи не до самого дна траншеї.

— Відразу ж полегшало, — хвалиться резервіст Штево. — А знаєте, пане підпоручик, я не вірив, що ви нам дозволите.

— Закурити?

— Так.

— Ну що ви, нам усім тут нелегко, то чи варто звертати увагу на дрібниці.

А потім, коли ми роздушили недопалки каблуками й підпоручик пішов до іншої гармати, Кркань, довбаючи киркою землю, зауважив:

— Чудовий хлопець цей наш підпоручик. Кажуть, що він комуніст. Не людина, а золото!

Ніхто з нас нічого не сказав на це, але в душі всі ми погодилися з ним. І справді чудовий командир! Якби всі були такі!

Ранок настав якось непомітно, дощовий і мокрий. Дощ був не рясний, скоріше то була мжичка, але це було ще неприємніше. Ми не мали куди сховатися від вологи. Всі вже наскрізь просякли нею, вимокли до нитки, тіла наші наче задеревіли після безсонної ночі.

Зате гармата стояла вже у глибокому окопі, замаскована гіллям, а ящики із снарядами — на своєму місці. Ми були готові до бою.

— Я голодний як вовк, — бурчить Глоговчан.

— Пане офіціант, принесіть сніданок для його милості пана Франтішека! Шинку, чайок, масло й варення! — регоче Штево, намагаючись ляснути пальцями, однак у нього нічого не виходить, бо пучки його затверділи й порепалися.

— Але трохи перекусити ми таки можемо, — кажу я.

І, наче по команді, кожен розв'язує свій рюкзак; ми виймаємо хліб; в одного його більше, майже цілий буханець, другий уже встиг з'їсти більше половини. А в наших солдатських казанках біліє смалець — його нам видали напередодні. Ми намащуємо ним хліб і поволі їмо. Кожен жує мовчки й зосереджено, поринувши в думки.

Тепер уже можна закурити — вдень вогник сигарети не демаскує нас.

— Хто дасть закурити, бо мої мокрі, як гній, — просить Імро.

— На, візьми, — простягаю я йому сигарету і теж закурюю.

Та не встигли ми зробити по кілька затяжок, як раптом почули якесь гудіння. Всі задерли голови. Чиї літаки — наші чи німецькі? Але ми відразу ж здогадуємось, що літаки ці не наші, бо, по суті, нашим уже нема звідки піднятися в повітря. «Три дуби»[1] ми віддали ворогові,

[1] Тимчасовий аеродром неподалік повсталої Банської Бистриці.

і, можливо, з нього вже зараз злітають німці. І справді — три штурмовики блискавично наближаються з того боку, де розташовані «Три дуби». Вони летять низько, їх важко розгледіти на тлі гірських схилів. Та ось вони один за одним раптом перелітають у центр долини. Ми надіваємо на голови каски й, притиснувшись до землі, чекаємо, що буде далі. Штурмовики летять швидко, ось вони вже над лінією, де мала окопатися піхота, вже цокотять важкі кулемети, засівають кулями землю. Але літаки летять далі, гуркіт чимраз наростає, ми вже чуємо його в себе над головою. Що буде зараз? Якщо вони щось помітять, то закидають бомбами і з самого ранку виведуть із ладу якусь гармату.

Проте вони бомб не скинули, тільки полили нас вогнем із кулеметів. Ми чекали, що вони повернуться, але ні — літаки пронеслися над містом, яке виринуло позад нас із ранкової імли, і більше не з'являлися.

— Гади, — вилаявся Глоговчан.

— Ладен побитися об заклад, що це вони вже з «Трьох дубів» злітають, — кидає резервіст.

Білий як стіна Віло сидить на краю траншеї. Він нічого не каже, але видно, що перелякався насмерть.

За хвилину, пригнувшись, у касці, прибігає підпоручик Лявий.

— Будьте напоготові, хлопці! Фріци прилітали на розвідку. Незабаром почнеться! — каже він, важко переводячи подих.

— А того самогону у вас не лишилося вже й краплі? — питає Кркань.

Лявий усміхається: йому приємно, що резервіст більше думає про самогон, аніж про штурмовики. В дану хвилину це набагато краще.

— Не лишилось, його допили біля інших гармат: вони теж мої...

— Ви гадаєте, нас засікли? — питає Віло приглушеним голосом.

— Не знаю, може, й не засікли. Але ви на це не дуже розраховуйте. Вони летіли низько, і перед ними все було, мов на долоні. Побачимо... — сказав підпоручик і глянув на годинник.— За п'ять хвилин мені треба бути в командира роти! — гукнув він уже на ходу.

Ми залишилися самі. А що в нас випала вільна хвилинка, ми роззирнулися довкола. Дощ перестав, але над широкою долиною, наче перина, лежав рідкий туман. За спиною в нас причаїлося перелякане місто, Банська-Бистриця, серце Повстання, за яке ми нині дамо ворогові вирішальний бій. За добрий кілометр перед нами під смугою вербняка окопалася піхота. Вона не подає жодних ознак життя, та ми знаємо, що вона там. Ми окопалися в другому ешелоні. Позиції протитанкових гармат. Праворуч, уже під самим схилом гір, стирчать дві башти закопаних у землю танків. А за нами повинна бути артилерія.

Час ледве повзе. Ми сидимо непорушно, й нам щораз дужче дошкуляє холод. Мокра одежа більше холодить, ніж гріє, було б непогано розкласти зараз вогнище — зовсім невеличке — й висушитись. Та яке там вогнище! Тільки й бракувало демаскувати себе перед німцями! Треба триматись, бо, можливо, незабаром нам буде аж занадто гаряче.

Минає година, друга. Туман уже розсіявся зовсім, але олив'яні хмари все ще грізно купчаться над долиною. Довкола залягла тиша, така моторошна, що аж мурашки поза спиною бігають.

Ми куримо й чекаємо, що буде далі. Куримо, бо робити щось, коли відчуваєш, як серце калатає аж десь у горлі, ніхто з нас не здатен.

— Мені страшенно кортить заспівати, — озивається раптом

Кркань. — Робімо щось, хлопці, заспіваймо хоча б «На тій Детві криниця стояла».

Проте ніхто не підтримує його, всім не до співу, та й видно, що він теж сказав це тільки для того, аби бодай на мить порушити цю моторошну тишу.

І раптом настала хвилина, коли тиша ця змінилася сум'яттям та гуркотом.

І почалося це відразу, немовби на велетенській сцені перед нами розсунулася завіса.

Спершу долинув гуркіт літаків. Їх було вже не три — їх було дев'ять. Вони розтяглися низкою над усією долиною і мчали, мов ті дракони. Мені здалося, що вони летять так само швидко, як і ті, попередні. Поза спиною в мене сипнуло морозом, я стрибнув у глибоку траншею й скомандував:

— По місцях!

Перші бомби штурмовики скинули там, біля вербняка, на піхоту. Отже, ті перші розвідники нас бачили. Їм згори все було видно, мов на долоні. Тепер наша черга, другого ешелону. Вони вже летять на нас. Я ще встигаю глянути на своїх товаришів: вони лежать в укриттях, припавши обличчям до землі, прикривши голови касками, а Віло ще й обхопив каску руками і весь аж скоцюрбився. Мить — і я теж ховаюсь у глибоку траншею.

Перший вибух, другий, третій... Два лунають зовсім близько, під нами аж земля здригнулася, з неба сиплються грудки; літаки вже пролетіли над нами, можна підвести голову, роззирнутися.

Погано цілитесь, фріци! Від нашої гармати до бомбових вирв добрих сто метрів. Одна, та, що ближче, праворуч, друга — ліворуч. Я дивлюся спершу в один бік, потім у другий: інші гармати теж цілі. «Добре, давайте так і далі», — думаю я. А щоб підбадьорити інших, кажу вголос: — У цих мерзотників, видно, поганий приціл.

Інші теж попідводилися й роззираються довкола. Тільки Віло все ще лежить, припавши обличчям до землі.

— Це ми ще побачимо, який він у них, — добрий чи поганий, — каже Владар. — Незабаром вони прилетять знову.

Літаки справді зробили над Бистрицею широке коло й знову летять понад долиною. Цього разу вже не низкою, а ланками: спершу одна, потім друга, третя. Хвилями, щоб надовго притиснути нас до землі. Але бомб вони не скидають, тільки поливають нас кулеметним вогнем. Ми знову притискаємось до землі, знову над нами проноситься гуркіт — раз, удруге, втретє. Тепер кулі свистять досить близько від нашої гармати.

Та ми всі й цього разу лишаємось цілі й неушкоджені.

Повернуться ще чи ні?

Не повернулися. У всякому разі, не цієї хвилини. Але після нальоту штурмовиків посипався град мін. Не так на нашу лінію, як на піхотинців. Якщо вони не витримають і підведуться, міни завдадуть їм великих втрат.

Але піхотинці витримали.

— Все це лише підготовка до атаки, — пояснює досвідчений Кркань.

Міни падають і падають. Б'є й артилерія. Наші гармати теж заго-

ворили. Ура! Вони вдарили з-за нашої спини, і снаряди із свистом пролітають над нами.

— У мене відразу веселішає на душі, коли я чую наших, — каже Глоговчан, якому трохи відлягло від серця.

— Аби тільки вони точніше цілилися, — докидаю я.

А повітря знову стрясає гуркіт трьох ланок штурмовиків. Але тепер вони летять уже не над долиною, а трохи збоку, вздовж узлісся. Мовби не помічають ні піхоти, ні нас. Летять далі.

— Хочуть примусити замовкнути артилерію.

І справді, бомби впали далеко позаду, звідки кілька хвилин тому били наші гармати.

— Прокляття! А в нас немає жодного літака, — б'є кулаком по коліну Штефан.

— Мабуть, уже й справді нема, — кажу я, і на душі в мене стає якось гірко.

Повертаючись назад, штурмовики обстріляли з кулеметів нашу й першу лінію. Але обстріляли абияк, немовби цього разу не це було їхнім головним завданням.

Знову зашелестіли міни.

— Чи озветься ще наша артилерія? — питає вголос Віло.

Справді: озветься чи її подавили?

Артилерія озвалася, але вже не так дружно й весело, як перед цим. Видно, німці все ж таки добряче поколошкали їх.

Прибіг підпоручик.

— Як ви тут, хлопці?

— Та нічого.

— Всі цілі?

— Та цілі.

— А гармата?

— Теж.

— Це добре. Будьте напоготові, бо з хвилини на хвилину почнеться атака. — І побіг далі. Але за мить повернувся, витяг із бокової кишені пачку сигарет і кинув нам.— Беріть. Куріть — і тримайтеся! — І знову зник.

— Цей Лявий живучий, як гідра, — усміхнувся Кркань.

— Його дуже легко може зачепити, коли він так гасає, — занепокоєно каже веснянкуватий Віло.

— Ну що ти, в першу чергу влучає в страхополохів, — відповідає йому Штефан. Цим він немовби хоче його застерегти: «Не панікуй, Вілко, бо перший накладеш головою».

Знову летять штурмовики.

— Можна подумати, що ця німота всю свою авіацію кинула на Бистрицю, — каже Імро Владар.

— Та ні, якщо вони й справді піднімаються з «Трьох дубів», то це одні й ті самі літаки. Заправляться, поповнять запас боєприпасів, почеплять бомби — і знову на нас. Їм легко, мерзотникам, адже цей аеродром у них просто під носом, — пояснюю я.

Штурмовики закидали бомбами перший ешелон і тепер летять на нас. Знову градом сиплються бомби. А потім — кулеметні черги. Та цього разу і в бік штурмовиків полетіли кулі. Це по них б'ють піхотинці. Один із літаків їм вдається підбити: за ним тягнеться шлейф

диму, а коли вони вертаються назад, їх уже не дев'ять, а вісім. «Слава богу, не будуть такі нахабні», — думаю я.

Та все-таки вони викликали на нашому правому фланзі замішання. Саме там, де закопані танки. Один танк розбито вщент, біля другого розірвалась бомба, і звідти чути крики й стогін.

Але нас, здавалося, фріци й досі не помітили. Добре, що ми як слід замаскувалися.

І знову град мін та артилерійських снарядів. І вже не тільки на піхоту, а й на нас.

— В укриття, хлопці! — каже нам Кркань. — Коли лежиш, міна не страшна, якщо, звичайно, вона не впаде тобі просто на спину.

Ніхто, звісно, не висовувався, ми всі поприпадали до землі, і нас важко було від неї відірвати.

— Щось довго вони готуються, — звертаюся я до Штево, який лежить поруч мене.

— Тим навальнішою буде їх атака, ось побачиш, — відповідає резервіст. — Вони спробують одразу прорватися аж до міста.

Наша артилерія все ще озивається, снаряди пролітають над нашими головами, і їхній шепелявий шелест звучить для нас, як приємна музика.

Над долиною ще раз з'являються літаки. Не дев'ять, а тільки вісім.

— Бачиш, у цих паршивців їх більше немає! — намагається перекричати ревіння моторів Глоговчан.

Літаки скидають бомби, а наші піхотинці січуть по них із кулеметів. Хлопці стріляють також трасуючими кулями, щоб видно було: влучили вони чи ні. І знову один із штурмовиків повився клубами диму. Та цього разу він не впав, а зробив велику дугу й полетів у бік бази. Може, долетів, а може, ні, хтозна. В нас не було часу довго думати про це, бо Віло раптом закричав так, немовби його хто підняв на вила:

— Танки! Танки йду-у-уть!

І справді, попереду, в сизій далині, десь там, перед лінією піхоти, з'явилися танки. Їх ще не можна було порахувати, але стволи гармат свідчили про те, що серед них є «тигри» і «пантери».

— Заряджай!

Всі миттю зайняли свої місця: Штево біля прицілу, Імро біля замка, а інші двоє кинулися до ящиків з боєприпасами.

Коли танки підійдуть впритул до лінії піхоти, наш вогонь мусить бути якомога влучнішим! Бо якщо вони зімнуть піхотинців, то й нам теж уже ніхто не допоможе

Кркань стежить за страховиськами, які наближаються, через оптику прицілу, а я — в бінокль. Їх уже можна порахувати. Усіх танків шість: три «тигри» й три «пантери». Не мало, але не так вже й багато. Якби в нас були гармати крупнішого калібру, можна було б їх не боятися. Та що може вдіяти 37-міліметрова гармата проти такої громадини? Хіба що поцілиш її у вразливе місце.

Але ми не маємо часу довго про це думати! Треба битися — і край!

— Можемо починати, одного я взяв на приціл, — схвильовано каже Кркань.

— Починай, Штево! — дозволяю я. Я приймаю це рішення, хоч і знаю, що коли ми вистрелимо бодай раз, то цим виявимо себе. Але ко-

ли Штево вже тримає танк на прицілі, то нехай починає. Ми тут для того, щоб битися з ворогом.

Штево вистрелив.

— Я влучив під башту, й вона в нього вже не повертатиметься! — кричить Штево, як тільки відгримів постріл.

А Імро знову заряджає бронебійним.

Тепер ми вже посилаємо снаряд за снарядом. Заговорили й інші гармати, і це добре: німці вестимуть вогонь тепер не тільки по нас.

На лівому краї долини один із танків раптом зупинився й безпорадно закрутився. Снаряд влучив йому в гусеницю й «роззув» його.

Танки відкрили вогонь по наших гарматах. Проте великої шкоди нам вони поки що не завдавали, бо ми були від них добре захищені. Гірше було з мінометним вогнем, який німці тепер вели тільки по наших позиціях. Міни падали густо, небезпечно було навіть підвести голову. Та ми мусили стріляти, щоб завадити танкам зім'яти піхоту. Друга гармата, та, що окопалася ліворуч, замовкла, на протилежному боці теж щось недобре. Але з'ясувати, що саме, в нас не було часу. Вогонь! Вогонь!

Ще один з німецьких танків застиг на місці. Це була «пантера».

— Повертають назад! — закричав Кркань.

І справді: танки повернули назад.

Вогонь! Вогонь!

Потім настала тиша. Здавалося, з кожного з нас спав стопудовий тягар. Але ця тиша теж гнітила нас, притискала до землі, бо ми розуміли, що це ще не кінець. Де там!

Довго відпочивати нам не дали.

Цього разу прилетіли всього три штурмовики. Піхоті вони дали спокій і спікірували на наші позиції. Щоразу, коли літаки падали вниз, наші вуха роздирало їх нестерпне виття. А потім лунав вибух, від якого аж земля дрижала. І зразу ж після нього цокотіли кулеметні черги, сипався град куль. Я лежав мокрий від поту. Щоразу мені здавалося, що бомба падає саме на нашу позицію, що кулеметна черга прошиє когось із нас.

Та жодна з бомб поки що не впала на нас, кулеметні черги теж не завдавали нам шкоди. Проте цього не можна було сказати про інших. Гармата Фркання злетіла в повітря від прямого попадання, од гармати Грнчара теж долинули зойки поранених.

А коли літаки полетіли геть, на нас знову посунули танки. А з неба посипався град мін. Ані хвилини перепочинку!

— По місцях, хлопці! По місцях... і заряджай!

Піхота цього разу не витримала й почала відступати. Даремно ми вели шалений вогонь — зупинити ці сталеві потвори було вже не в наших силах.

Під час найгустішого вогню до нас підповзли Фркань і ще один солдат із його відділення. Обличчя в них були перелякані, розгублені.

— В чому річ? — запитав я.

— Гармату нашу розбило на дрізки. Трьох наших убито.

— Залишайтесь тут... А втім, ні, краще відійдіть трохи назад, — раджу я їм.

— Лявого теж...

— Насмерть?

— Так.

Мені аж дух перехопило, коли я почув про це. Інші теж на мить завмерли. Це неможливо! Така людина!

— Вогонь, вогонь! — командую я, щоб заглушити біль і не дати хлопцям змоги надто довго розмірковувати про це.

«Отже, його теж не обминуло, цього чудового хлопця. А його Юлька десь там дожидається...»

Піхота безладно відступає. Міни косять тих, хто тікає.

Люди Фрканя відповзли назад. Стільки нас біля однієї гармати не потрібно.

Нараз зовсім поруч упала міна.

Прокляття! Німці ведуть по нас дедалі прицільніший вогонь.

Віло впав на землю й не підводиться.

— Вставай, Віло! Снаряди, снаряди!

Віло повільно підвівся. Блідий як стіна. Рачки повзе до ящиків.

— Заряджай! — квапить Кркань Владаря.

І тоді це сталося.

Міна впала просто на нашу гармату.

Мене оглушило вибухом, перед очима попливли криваво-червоні кола. Я не встиг сховати руку в окоп, і в неї вп'ялося кілька осколків. Та кілька хвилин я цього зовсім не відчував і нічого не бачив. Лише коли до мене повернулася свідомість, перед моїми очима постала страхітлива картина. Резервіст лежав неподалік від гармати — його відкинуло туди вибухом. Половину його обличчя було відрізано, мов ножем. Імро Владар висів на колесі, й довкола нього розливалася калюжа крові.

Глоговчан і веснянкуватий Віло залишились живі. Вони вціліли тому, що були трохи далі від гармати.

Феро сидів на купці землі, байдужий до вибухів мін, і невідривно дивився на мертвих товаришів. Уста в нього були розтулені, очі вирячені, мов у божевільного. А Віло плакав. Плакав він беззвучно, і сльози рясно струміли по щоках, вимазаних землею; він весь дрижав.

Помітивши, що я прийшов до тями, Віло щось вигукнув.

Оглушений, я не зрозумів, що він говорить.

— Кричи, я тебе не чую!

І тоді він почав кричати.

— Добре, що хоч ти цілий, командире! Поглянь, що вони зробили з нашими хлопцями! А в Штево дружина і троє дітей. О боже!

— Ви обоє цілі?

— Мене обминуло, я так боявся, і все ж таки мене обминуло, — пхикав Віло.

— У мене в стегні сидить осколок, ось тут, — показує Глоговчан. І справді: по його сукняній штанині розповзалася червона пляма.

— Ну, це не страшно, — заспокоюю я його. — Мене теж поранило в плече.

— Дідько з ним, головне, що я живий, — втішає себе Феро.

— Давайте поглянемо, чи не можна ще чимось допомогти тим бідолахам! — І я пробую видертися з окопу. Але це не так легко: моя прострелена рука не діє. Ще добре, що не зачепило кістку. Я перев'язую руку: якось уже витримаю.

Свист мін не змовкає. Там, попереду, піхота повільно, але відступає — і ми вже нічим не можемо їй допомогти. Наша 37-міліметрова гармата героїчно загинула. А поруч неї лежать Штево й Імро, хоробрі воїни, друзі. Жодному з них нічим не можна зарадити. Імро влучило в самісінькі груди, а Штефану — в обличчя. Відвоювалися, соколи.

Що ж тепер? І Лявого теж убило, ніхто вже не порадить, не скомандує, ми лишилися самі, мов ті сироти, та й то зранені тілом і душею.

— Що ж робити, командире? — мимрить Віло і шморгає носом.

Як це нам казав Лявий? «Якщо ми не витримаємо, то нашій гарматі вже не треба буде міняти позицію. А ми?.. Туди...» — Саме так він сказав. Гармата вже мертва, а нам треба йти туди... в ліс! Там ми зможемо боротися, але вже інакше.

— Підемо в ліс, отак до нього буде ближче, — відповідаю я Віло й собі. — Перев'яжемо рани й підемо.

— Рани перев'яжемо потім, а зараз не гаймо часу й ходімо! — радить Глоговчан, дивлячись уперед, звідки щораз ближче чути гуркіт бою. — Бо незабаром може бути запізно.

Ми вкрили мертвих брезентом — ховати їх у нас не було часу. Віддали їм останню шану: «Прощайте, друзі, прощай, гармато, ти вірно послужила нам!» — І ми пішли.

Але далі нам довелось повзти, тільки повзти, диявольськи повільно. Рука моя боліла щораз дужче, я зовсім не міг на неї спиратись.

Ох, коли б цей ліс був ближче!

Встигнемо чи не встигнемо? Чи не впаде на нас іще одна міна?

Феро тягне ногу, він швидко втрачає сили.

— Я не можу, — сичить він крізь зціплені зуби, але повзе далі.

— Допоможи йому, Віло!

Віло допомагає. Я теж хочу підтримати Феро, але поранена рука нестерпно болить, і перед очима починають плавати червоні кола.

«Підступи ближче, ліс, і заховай нас! Поглянь, вороги вже зовсім близько».

Піхотинці швидко відступають повз нас, а ми повільно повземо, струмочки поту стікають у нас по обличчю, щоки вимазані землею. Ліс твердо стоїть на місці. І все ж таки він уже трохи ближче, можливо, ми ще встигнемо сховатися в його обіймах.

Встигли. Ми попадали під першими ж деревами; мабуть, нам треба було б заповзти глибше в гущавину, але в нас немає сили на це. Мусимо спершу перев'язати рани, хвилинку перепочити, а тоді підемо.

— Віло, прошу тебе, витягни бинт! Він отут, у боковій кишені!

Віло важко підвівся, витяг бинт, розкрив його і перев'язав моє плече, з якого звисав клапоть вирваного м'яса. Рана справді була несерйозна, кістку не зачепило, тільки б не потрапила інфекція...

Потім ми удвох перев'язали розсічене осколком стегно Феро.

— Ох, Штево, Штево... дружина і троє дітей... А цей Лявий... Його нещасна Юлька чекає дитини... — бідкається Віло, перев'язуючи товариша. Йому й досі не вкладається в голові те, що сталося.

— У тебе тремтять руки, Віло, бинтуй міцніше!

Нарешті ми сяк-так перев'язали наші рани.

Десь зовсім близько пролунала черга з автомата. Схоже, що з німецького. Потім ще і ще. Здавалося, хтось стріляє буквально за сусіднім деревом. Німець. І можливо, не один, можливо, їх там багато!

— Ходімо!

Ми пішли в глиб лісу. Щоб помститися за товаришів, за Лявого, за смерть нашої 37-міліметрової гармати.

Захищай нас, ліс! Тепер ти наш батько, наше все — а ми твої!

Нас огорнули вогкі й терпкі пахощі прілого листя.

Зі словацької переклав
Дмитро АНДРУХІВ

Вера Швенкова

Ломикамінь

Жінки в кооперативі вже давно подейкували, що молодий Омаста — його все ще називали молодим, хоч йому вже минуло сорок, — має повернутись у рідне село, осісти в рідному домі, який після материної смерті стояв пусткою. Гелена все це пускала повз вуха: така новина її не цікавила. Ондра Омаста для неї вже нічого не значив, навіть і в спогадах, до того ж для спогадів не було часу. Та ось якось в автобусі вона побачила знайомий профіль. Впізнала відразу — то був він. Зовсім не змінився. Лише волосся трохи порідшало й посивіло на скронях. Вона сиділа як на голках, а потім бігла вулицею, наче хтось гнався за нею. Полегшено зітхнула лише дома, в просторій, залитій надвечір-

Вєра Швенкова (нар. 1937 р.) — словацька письменниця, прозаїк і перекладачка. Автор книжок «Біла пані Зузана» (1973), «Кедровий гай» (1974), «Натюрморт з гітарою» (1977), «Невеличкий гербарій» (1978). Оповідання «Ломикамінь» друкувалося в журналі «Словенске погляди», № 10, 1975 р.

нім сонцем кухні, де спокійно вицокував годинник. Вона розпакувала принесені з міста покупки, шмат теплої світло-коричневої тканини на плаття приклала до грудей і ступила до дзеркала, як робила завжди, коли купувала щось для себе. Із дзеркала на неї глянуло обличчя із здивованими очима. Знову згадала про Ондрея Омасту, і їй здалося неприпустимим отак викручуватись перед дзеркалом. Згорнувши тканину, вона відклала пакунки і заходилася готувати вечерю.

Руки були зайняті роботою, а думки залишалися з ним. Вона намагалась спрямувати їх на все, що робила, — на чищення стола, готування їжі, на миття посуду; думала про дітей, що от-от мали вернутися, проте ніяк не могла заспокоїтись. Після вечері вона, склавши руки, сиділа за чистим вже столом; із зів'ялої троянди, що стояла у вазі, опало кілька пелюсток.

— Ну от! — на порозі стала Оліна в обшитій тасьмою нічній сорочці. — Це, мабуть, уперше, мамо, ти не маєш чого робити!

— Як то не маю чого робити? — збентежено пробурмотіла вона, хвилинку почекала, поки в домі все затихло, потім поклала на стіл іншу тканину, яскраво-жовту, й узялася кроїти штани для Оліни. Донька вже давно чекає на них, буде задоволена.

Лягла вона не скоро, але спала вночі погано. Вранці їй смішно було згадати про це: «Поводишся, мов закохана дівчинка, — вичитувала вона сама собі. — Хіба ж ти схожа на літню жінку?! А сімнадцять років уже, як одружена, і діти майже дорослі! Подумаєш, спогади! Та було б про що згадувати!» Можливо, вона колись і кохала Ондрея Омасту, можливо, він був її першим коханням, але нічого серйозного у них не було. Гелена вірила, що Ондрей так ніколи й не довідався про її почуття. Власне, нічого ж і не було насправді, хіба що невинний дівчачий сон. Давно поховане минуле.

Вона швиденько вмилася, а потім трохи довше постояла перед гардеробом; витягла з нього блузку, яку досі надівала тільки в неділю, машинально, навіть не глянувши у дзеркало, зачесалася, вибігла в туманний ранок і квапливо пішла понад шосе, по якому гуркотіли важкі

грузовики, залишаючи позад себе брудні хмари вихлопних газів. Звернула на дорогу, що вела до кооперативних будівель, їхні білі стіни вже золотило сонце, відбиваючись на залізних вежах кормових бункерів. Гелена відразу відчула гострий запах росяної трави; тепер вона йшла повагом, глибоко вдихаючи свіже повітря.

— Ти так ще ніколи не виряджалася, — ущипливо зауважила Анка Заяцова, в якої ніщо не залишалось непоміченим.

— Ет, це вже ношена, — провела Гелена рукою по блузці. — Таких у мене повна шафа, надіваю їх на свята. Але ж людина колись усвідомлює, як збігає час і як мало його залишається, а свят не буде вже стільки, як було. А потім, що б я мала робити на старості з таким яскравим вбранням? Старим до лиця темні кольори.

Анка лиш руками сплеснула:

— І що це з тобою, Гелено? Ще й наче молодою не була, аж диви, вже стара!

Гелена тільки зітхнула:

— Дай спокій, Анко.

Туман розвіявся, сонце припікало, зелень втратила ранкову свіжість, кущі й трава на узбіччі, за птахофермою, вже сивіли й жовкли, втомлено хилилися, відчуваючи подих осені. Це цілком природно, все підвладне бігові часу, подумала вона і вилаяла себе, що оці думки, які їй самій не давали спокою, так необачно висловила перед отим легковажним і вічним дівчиськом, перед цією старою дівкою, яка гадає, що залишатиметься вічно молодою.

Перед птахофермою зупинився трактор, з нього зіскочив Ондрей Омаста і, широко усміхнувшись, привітався з ними:

— Добрий день, красуні! Схиляюсь перед вами, прекрасна Гелено, маю честь, незрівнянна Анно! Привезли вам зерно для курей. Куди його?

І, не чекаючи відповіді, він легко закинув собі за спину п'ятдесятикілограмовий мішок з кормовою сумішшю, а коли Гелена з Анною хотіли були взяти другий, насварився на них пальцем:

— Но, но, но! Така робота не для дам!

Він позносив усі мішки і ще спитав, чи не треба їх висипати кудись, потім сказав:

— Ну, то підемо тепер далі, до курей. Я зараз почуваю себе тут, ніби в далекій країні дитинства, коли моя стара мати тримала курей. Цілими днями вони клювали щось у дворі, скубали себе за пір'я, кублилися в попелі. І досі не знаю, чого їм такий любий був той попіл. Це дуже хвилює — повернутись по стількох роках додому і знову відчути той давно знайомий курячий дух.

Він сів на трактор, взявся за кермо. Гелена побачила, які в нього міцні руки, які дужі плечі, як упевнено він там сидить; дивилась, як він з'їжджає дорогою вниз на шосе, і думала собі, от якби він міг так само впевнено взяти свою долю і своє життя в ці руки, який би то був чоловік, яке б то було життя. А так? З усмішкою і примовляннячками блукає по світу, ніде не кинув якоря, до кожної роботи лише принюхувався, з кожною жінкою тільки бавився. Так і не знайшов підходящої? Раз чи двічі розлучився — в селі про це говорили. Коли не мав куди дітися, завжди десь міг знайти пристановище. Побуде якийсь час, а потім знову гайда в світ!

— Ломикамінь, — зітхнула Анка. — Гелена усвідомила, що вони обидві дивляться вслід трактористові, і що й Анка про нього думає. Зво-

рухнулася, вдала, що затрималася, щоб оглянути мішки, й неквапливо побрела готувати корм.

— Називають його Ломикаменем, бо в нього стільки сил, що він міг би й камінь ламати, а він лише розбиває жіночі серця. Цей і справді з жінками вміє крутити шури-мури! Це — справжній мужчина, а не така стара онуча, як дехто тут у нас в кооперативі.

— Досі ж ти була поклонницею інженера.

— Надто вже гладкий він став. Нічого не робить, тільки диригує, — сказала Анка. — А це — мужчина, він знає, що й до чого...

— Якби ж хоч не молов казна-чого, — вколола Гелена.

— Казна-чого? А що він таке молов? Про далеку країну дитинства? Ти чула його? Це поет!

— Поет! Ненормальний! Йому клепки бракує!

— А що в ньому ненормального, Гелено? Що саме, скажи! Тільки ж по правді... Коли ж про мене йдеться, то я збагнула тільки одне: нічого я не досягла в житті, все тупцюю на місці. Перейшла з подвір'я свого дитинства прямо сюди, на цю птахоферму. Всього тільки кілька разів висувала носа з села. Де я була? Що я бачила? Все кури та кури.

— Сама винна. Могла ж співати по радіо, — мовила Гелена. Бо ж Анка Заяцова багато років тому виграла приз на якомусь із конкурсів, коли набирали поповнення у відомий словацький ансамбль, та коли б пішла в ансамбль, то мусила б залишити домівку й жити десь у Братіславі. Матері Заяцової це не сподобалось. Дівчина має сидіти вдома з матір'ю і чекати жениха! Отож Анка й сиділа вдома, а жених все не приходив. Влаштувалась на роботу в кооператив, робота була важка, Анка працювала й виспівувала чистим і дзвінким голосом, помаленьку старіла, і ніхто в селі її вже й не називав інакше, як старою дівкою. — Могла ж піти в ансамбль проти материної волі.

— Хіба ти не знаєш моєї матері? — Анка скривила обличчя, ще зовсім біле й округле, незмінно моложаве.

— Зрештою, хто знає, чи треба жалкувати. Може, ще стрінеш своє щастя. Виходь заміж за цього зальотника, якщо він тобі так подобається, якщо він для тебе поет!

Анка нічого не відповіла, і того дня вони більше між собою не розмовляли. Проте Гелена могла б побитися об заклад, що обидві вони тільки й думали про цього блукача. Мабуть, про нього мріяло багато жінок. І саме це, можливо, й губило його. Одружився, але, бачачи, як вони крутяться біля нього, не спромігся зберегти вірності. Ніколи й ніде він довго не витримував: таку вже, певно, мав вдачу. Ніде не кинув якоря, ніколи не задумувався над тим, що буде, можливо, й сам не знав, чи є в нього діти і де саме вони. Безтурботний перелітний птах. І Гелена про нього думає, начє в неї немає іншого клопоту! Де це таке бачено? Пополудні вона зайде в сад, набере стиглих яблук, приготує з них повидло! Вона поспішила з птахоферми додому і цілий вечір простояла, зігнувшись над каструлями, кухня була повна солодкої пари, й Гелена до одуріння мішала й перемішувала яблучне вариво, потім поставила блискучі банки на полицю в коморі. Їй завжди приємно було дивитися на ці пістряві, навіть у напівтемряві, світлисті солодкі плоди — зеленкуваті ренклоди, жовтаві абрикоси, дрібні густо-червоні ягоди смородини. Ось хай-но надійде зима, буде що брати, буде з чого випікати здобу. Щоосені ряди повних банок на полицях викликали в неї радість; тепер же вона працювала механічно, одна з банок випала в неї з рук, крихка яблучна м'якоть перетворилася в безформну масу, жінка збира-

ла її тремтячими руками, рухи її були неточні; тишу довгого осіннього вечора порушувало кумкання жаб і приглушене сюрчання цвіркунів, які переплутали пори року, і ці звуки змішувалися з криком якогось самотнього птаха і шелестом вітру в кронах дерев.

Нарешті запала ніч, темна й іскриста, повна зірок і летючих метеорів. Гелена лежала в ліжку й дивилася у відчинене вікно, і коли там сяйнула падаюча зірка, Гелена враз згадала, як вона чекала такої хвилини в юності, бо вірила: те, чого забажає людина в мить, коли падає зірка в небі, обов'язково здійсниться. Вона знала, чого чекає від життя, пошепки гарячково повторювала: любов, любов! Нічого більше не бажала — пізнати в житті справжню, глибоку любов.

Чи здійснилося це? Жила вона нормально, мала чоловіка, дітей. Гарного чоловіка, гарних дітей. Було гарне життя в неї. І була любов... А проте... Таж певно, в останні роки те, що єднає її з чоловіком, можливо, вже не любов, а щось інше. Боже мій, сімнадцять років минуло! Людина не може бути протягом довгих років і десятиліть лише щасливою, це було б неприродно. Людині приїдається щастя. І любов, буває, переходить часом у звичку.

Останніми роками чоловік працював на такій посаді, що зовсім мало бував дома, приходив лише наприкінці тижня. І Гелена до цього вже звикла.

Вона дивилася в темну й прохолодну ніч і знову думала про те, що вимріяла собі, про Ондрея Омасту, й питала себе: а що, як такі мрії небезпечніші, живучіші за саму дійсність?

Ломикамінь — ніжна, дрібна квітка, що своїми корінцями вростає в твердий вапняковий грунт і так тримається, що аж продірявлює його.

І вона почала уникати зустрічей з Ондреєм, сама не знаючи чому. Чого вона сходить з дороги, коли побачить його, чого тікає, коли почує гуркотіння трактора, чому гарячково береться щось робити й не зрушує з місця, коли на птахоферму привозять корм або вивозять звідти курячі яйця. Ще й підписування паперів передоручила Анці — тій, здається, подобається, вона радіє, що має нагоду перекинутися з трактористом кількома словами. Бо ж Ломикамінь умів закрутити жінкам голови, заворожив жінок на всьому околі компліментами, ніжними словами: «Ах, яка ти сьогодні чудова, люба моя Анічко, дівчинко із казки! Якби ти не була така цнотлива, така свята та божа, і хоч раз почекала на мене за селом, я взяв би тебе в авто. Ти сіла б, і ми рушили б куди-небудь до великого міста, зняли б номер у чудовому готелі. Там би зажили, як належить! Ну, то підеш? Коли ти наберешся розуму, невизнана свята?» І він жартома обнімав дівчину; поверталась вона від нього розчервоніла, на білих плечах у неї темніли синці — наслідок Ондрейових жартівливих щипань, болючих стискань. І не спала вже вночі Гелена, думала — і не тільки про своїх курей. Гелена бачила, що Анка не спроможна й слова вимовити, і здебільшого ні про що не питала її, не хотіла знати подробиць, досить було й того, що вона мимохідь почула, досить їй було бачити оті синці на Анчиних плечах.

В суботу повернувся чоловік, вийшов з автомашини, постарілий, незграбний, пропахлий бензином, і цілий вечір длубався в моторі, на дітей і жінку не звертав уваги. Полягали спати, і Гелена слухала його глибоке дихання, спокійне посапування; вона дивилася в тьмаве вікно, і раптом охопила її лють: справді-бо, це вже не те — кожне з них тепер десь далеко, ой, як далеко одне від одного! Він — там, вона — тут, потроху стають чужими, скоро не матимуть що й сказати одне одному.

Зате мають гроші, досить грошей, вибудували новий дім і купили авто, і в кожного з дітей є певна сума на ощадній книжці. Якби щось сталося, матимуть трохи на перший час. Але що ті гроші, коли діти не мають батька, а вона — чоловіка?

— Янку, чуєш, Янку? — звернулась вона до нього, але він не прокинувся. — Ми ж уже звели дім, тепер нам не треба стільки грошей. Може, тепер ти зміг би знайти роботу десь ближче?

Вранці вона знову сказала йому про це, але він промовчав. Звик до доріг, автофургон став для нього домівкою, він же бригадир і спеціаліст, знавець своєї справи, тільки він знає, де що спорудити, як виконуються ті чи інші виробничі завдання.

— А ми?.. Ти про нас не думаєш? — спитала вона.

— Як то не думаю? Адже я розриваюсь на роботі заради вас, — і він погладив її важкою рукою. О, так, вона має доброго, дбайливого чоловіка, але тепер вона знає, що бувають такі періоди, коли дружина повинна мати чоловіка біля себе, коли повинна бачити його, коли повинна щодня відчувати на собі його погляд і його руку, засинати в його обіймах.

Він пішов, і вдома стало тихо, на сад спадав довгий осінній присмерк, останні промені сонця тремтіли на павутинках бабиного літа, і на землі лежали довгі тіні.

«Отак і людина має свою тінь, — подумала Гелена, — чим вона старша, тим довша в неї тінь. Тінь минулих пригод, тремтливі тіні спогадів...» І знову вона згадала, що в ранній юності, коли було їй якихось п'ятнадцять років, завжди таким недільним вечором виходила вона з дому; зустрівшись з подругами в селі, йшла з ними по шосе, яке тоді ще не пахло бензином і не здригалося від гуркоту автомашин, як тепер, коли мчать вони по ньому в бік Татр; ні, тоді на шосе було тихо й духмяно, пахло сіном і травою, і вітер приносив з гір свіжість, звабливий запах далини; дівчата доходили аж до залізничної станції і там купували плитку шоколаду або трохи цукерок, а коли залишалося кілька гелерів, то й морозива, — треба було довго смоктати, поки на язиці не розтане шоколадна плівка. Гелена любила солодощі, любила тверді цукерки й морозиво в солодкій плівці, любила ті прогулянки, ті хвилини, коли вони стояли на залізничному мосту й слухали, як під ними гуркотять поїзди; яскраво освітлені вікна вагонів танули у пітьмі; поїзди везуть людей, які мають свою життєву мету, які знають, куди й чого їдуть... Вона відчувала, що і її ваблять ті далі, казала сама собі, що колись пізнає їх солодку таємницю.

Потім померла мати, і на Геленині плечі лягли турботи про родину, молодших братів і сестер. Вона не пішла вчитися далі, а залишилася в селі і стала працювати в кооперативі. Жінки її жаліли, давали легшу роботу: вона шила мішки, полола бур'ян, дні тяглися страшенно довго, сонце повільно пливло розпеченим небом, цілу вічність стояло в зеніті, замість того щоб швидше опуститися за обрій. Якось пополудні вона збирала мак, стригла маківки. І от, загурчавши, під'їхав автомобіль, а в ньому сидів Ондрей Омаста, молодий і жвавий.

— Ну й ну! Ти диви, яка красуня в нас підростає! — сказав він, коли вперше побачив її. Був це в Геленину житті перший мужчина, що назвав її красунею, і вона не могла цього забути.

Тоді кооператив був ще бідний, переживав важкий час становлення. Восени члени кооперативу нічого не одержали за цілорічну працю, більше того, ще й доклали по двісті крон, щоб купити корму для худоби,

щоб вона якось перебула зиму. Гелена працювала в польовій ланці, робота їй здавалася чимраз легшою і такою веселою! Можливо, Гелена мала тоді багато сил, а можливо, люди були веселіші. На сінокосі старі баби жартували, співали, «виходили заміж» за єдиного вдівця в кооперативі, діда Врабчека. Додому баби поверталися з повними оберемками пахучого любистку, варили з нього чай, лікували свої старі шлунки й молоді серця, сиділи на причепі трактора й співали:

Тітка Марка сіно гребти вміє,
Але дядька вкоськати не сміє,
Тітка Зузка гав не ловить нині:
Його возить у новій машині...

Найвеселіше проходило силосування. В кооперативі тоді ще не було техніки, хіба що конвейєр, який час від часу забивався — його називали «віялкою». Дрібно порізане кияшиння сипалось до ями, а жінки, члени кооперативу, танцювали по ньому, як то буває, коли квасять капусту. Дядьки сміялися з жінок — чи витримають їхні спідниці, а жінки з дядьків — чи міцні на них солдатські черевики. То був танець, який ніколи не забудеться. Нарешті настали жнива, а з ними — втомлива, тяжка праця — молотьба. Гелена стояла на скирті, укладала після молотарки солому, а коли, вимотана, спускалася на землю, — засмагла, аж наче бронзова, і геть запорошена, то побачила Ондрея Омасту. Він недавно повернувся з каменоломні, пробув там лише короткий час, саме стільки, щоб причепилося до нього прізвисько Ломикамінь. Він стояв біля лантухів, голий до пояса, граючи м'язами, світло-сірі очі на темному обличчі, вкритому попелястим порохом, усміхалися.

— Ти — як квіточка. Гелено.

І він ухопив її в обійми, мотор молотарки все ще працював, але повільніше і час від часу почмихував; у Гелени запаморочилось у голові, коли відчула на своєму обличчі шершаві, потріскані на вітрі чужі губи. На драбині майнула спідниця, жінки почали спускатися зі скирти, Ондрей це помітив, скочив до драбини і заходився допомагати їм злазити, а Гелена не могла звести подиху, все ще стояла, прихилившись до скирти, і їй здавалося, що світ крутиться у неї перед очима.

Найближчої суботи сільська пожежна команда відзначала свій ювілей. Чоловіки оздобили огорожу круг саду, що належав пожежній команді, зеленим віттям і кольоровими стрічками. Жінки стояли по той бік огорожі й дивилися, як односельці веселяться — танцюють на дерев'яному помості, куштують напої, дехто вже встиг і добряче хильнути. Грала музика, пожежник в уніформі пропонував лотерейні квитки, тож і дівчатам через огорожу простяг по одному. Анка Заяцова виграла набір чарок для лікера, а Гелена — право побувати в підводному дзвоні. Що воно таке, той підводний дзвін? «Дами і панове, — вигукував пожежник, — це, власне, небесний дзвін, він ховає в собі солодку таємницю, ось зараз побачите». Гелені зав'язали очі і завели її під великий ковпак з якоїсь темної тканини, що висів над помостом. Стоячи там, вона почула, як розпорядник гукнув: «А щоб дамі не було нудно, витягнімо ще один номер, — маємо цифру 33. Прошу вас, зробіть так, щоб цей номер дістався якомусь відважному панові». І ось під дзвін став ще хтось і міцно обійняв Гелену. Вона відчула на своїх вустах знайомі їй шершаві губи, схаменулася, спробувала вирватися з обіймів, зірвала з очей пов'язку, а тим часом дзвін поплив угору. Ондрей обіймав її у

всіх на очах, односельці торжествували; тепер уже й інші люди тяглись до квитків, які давали право побувати під небесним дзвоном.

— І пощастило ж тобі, — шептала Анка Заяцова. — Я б за цей поцілунок охоче віддала чарки для лікеру. — І вона стукнула коробкою об землю, аж скло забряжчало.

Тієї осені Ондрій пішов у армію й до села більше не вернувся. Вивчився на шофера і став їздити по світу на автомашинах, які належали різним панам і фірмам. А Гелена невдовзі вийшла заміж.

Нічого між ними не було, не було про що й згадувати. Та однаково Гелена тепер, на порозі старості, поверталась до тих спогадів з молодих літ, згадувала, яка жадібна до життя була вона тоді, як усе давало їй радість — нове вбрання, нові черевики, квиток в кіно, купання, пляшечка парфумів! Тоді все її втішало, тоді весь час вона чогось чекала. Тепер вже нема чого чекати, тепер порожньо в ній, всі прагнення вивітрилися з неї.

Осінні ранки були вологі, холодні — Гелена йшла на птахоферму повз нові будинки, вілли, в яких люди живуть своїм життям, заклопотані буденними справами, телевізорами, пральними машинами, автомобілями, планами на відпустку, фінансовими розрахунками. Так, молодість безповоротно минула, а з нею і ті ясні, веселі, безтурботні часи. Світ змінився.

— Світ змінився, — буркнув того дня перед полуднем Ондрей Омаста, коли вантажив у кузов автомашини ящики, в яких тріпотіли білі крила курей.

— Чому? — здивовано запитала вона, вражена тим, що він висловив її думку.

— Пам'ятаєш, Гелено, які курочки колись жили на наших подвір'ячках? Греблися в гною, в землі, кудкудакали, коли приносили яєчко, подвір'ям походжав півень, мов той пан. А тепер? Що ми з цими нещасними птахами вчинили? Хіба ж це життя в них? Не встигне й вирости, і вже на сковорідку, навіть божого сонця не побачать! Хіба ж це сільське господарство? Це фабрика!

— Раніше, коли кооператив мав стару птахоферму, з великими вольєрами, господарство було збиткове. Тому збудували нову, на більшу кількість курей, і нам стало краще, підвищилась гігієна й культура праці, поліпшились показники...— Вона сама не знала навіщо йому все це каже.

— Нещасні птиці! Що з ними ота цивілізація зробила! Позапихала їх у клітки! Думаєш, з нами, людьми, не вчинено так само? Хіба ж ми добровільно не залазимо в бляшані клітки, в свої тісні автомобілики, в розкішні клітки з бетону, в парадні вілли? Чи ж ми не повідгороджувались одне від одного залізними стінами, за якими будуємо гаражі й басейни? В селі вже є кілька «мільйонерів», ми багатіємо, але живемо в самотніх клітках, самотньо їмо, спимо, дивимось телевізор... Всі стережуть своє багатство або принаймні свою репутацію. І ти стережеш свою репутацію, тому й спиш сама, адже ж так, прекрасна Гелено? Ах, пробач, я ж забув: ти спиш з курми.

— Що... що ти дозволяєш собі! — пробурмотіла вона, не знаходячи потрібних слів, не знаючи, що відповісти. Коли грузовик виїхав на шосе, вона, собі на подив, розплакалась.

Цієї ночі Гелена не могла заснути. Оцей блукач, пройда глузує з порядних людей, дозволяє собі отак розмовляти з нею, згадує про якусь «прекрасну Гелену, через яку колись була війна, а я охочий воювати,

Геленко, за тебе, я завжди охочий заради гарної жінки вчинити якусь дурницю».

Вона вирішила, що вранці його вилає, назавжди покладе край отаким недоречним жартам і матиме, нарешті, святий спокій.

Коли вона ішла на птахоферму, у селі дзвонили: хтось помер, можливо, якийсь із тих старих, про кого вона згадувала. Осінь випала багата на похорони.

Підбігла Анка Заяцова, бліда й заплакана, ледве зводячи віддих.

— Нещастя, Гелено! Автомобільна аварія! Він загинув на місці!

Гелена враз наче задерев'яніла, світло померкло в очах, і тільки глухе калатання сільських дзвонів наче відлунювало в мозку...

По яйця прийшов цього разу інший шофер. Анка невідривно дивилась на грузовик, ніби в ньому сидів Ондрей Омаста.

— Що то був за чоловік, Гелено! Зробив з нас богинь, святих! Коли він дивився на тебе, хотілося жити, усміхатися!

— Я знаю, Анко. Знаю.

— Серйозно? — Анка запитливо зазирнула в Геленині очі. Нічого в них не побачила. «Нічого ти не змогла в них побачити, — подумала Гелена, — молодість моя вже мертва, а спогади — то все давнє минуле, і нема кому тепер його розворушити».

Минув якийсь час, і Гелена взялася шити собі плаття із світло-коричневої тканини, що її купила тоді в місті. Покроїла і тільки сіла за швейну машинку, як на порозі стала Оліна в яскраво-жовтих штанях.

— Ми прогуляємось, мамо! Підемо з дівчатами на станцію, можливо, підскочимо й до міста. Повернемось, може, не так скоро, ти не турбуйся про мене...

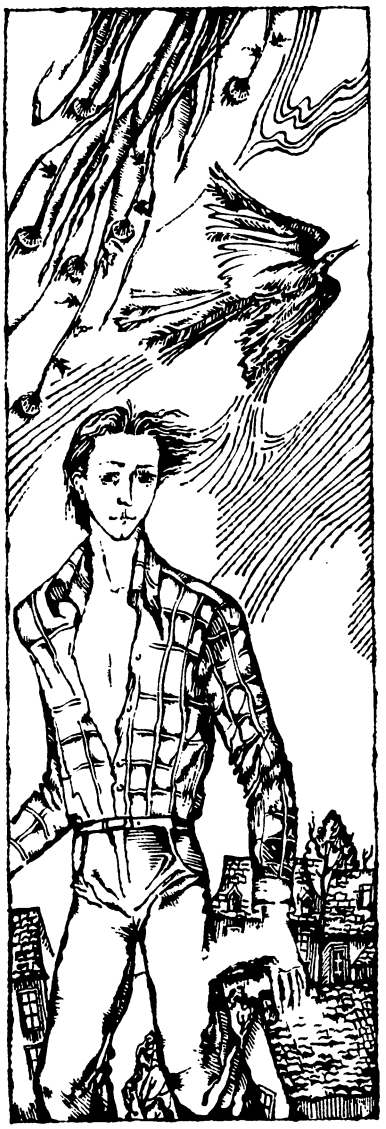
Олінка підросла, незабаром буде їй вже п'ятнадцять років.

Гелена відклала шитво, зміряла поглядом стрункy дівчачу постать. Вулицею мчали колони автомобілів, екскурсанти поверталися з Татр. Цього року тепла, спокійна, ясна осінь, — намилувалися горами й природою. В селі стоїть густий запах бензину, від гуркоту автомашин бряжчать шибки. Але підростаючим дівчатам завжди туманить голови далина, що пахне горами й сонцем, і освітлені поїзди, які мчать у пітьму.

Можливо, так і мусить бути. Можливо, все знову оживе: ваблива молодість, вечірні прогулянки, нічні пахощі трав. Ломикамінь вічно живий — о, це ж така витривала квітка! Гелена сперлася на шорсткий бетон підвіконня й повторила вголос:

— Так і мусить бути.

Зі словацької переклав
Валентин СТРУТИНСЬКИЙ

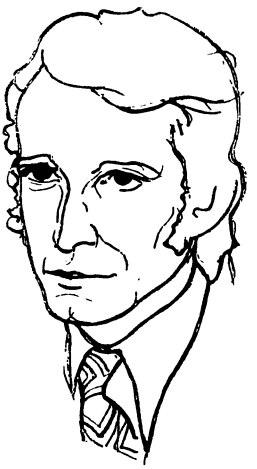
Петер Андрушка

Високо над містом

Тут, високо над містом, на опуклому пагорбі, поросломy буйною травою, з-під якої де-не-де виглядали білі й сірі грані скель, Імріх почував себе найкраще. Груди, прикриті легкою сорочкою, він підставляв вітрові, який тут ніколи не вщухав, або занурював їх у високу траву й долонями обох рук гладив біле каміння, яке сліпуче сяяло аж до сутінків.

Настала хвилина, коли контури пагорба злилися з потемнілим небом. Імріх зупинився біля широкої плескатої скелі. Він любив це місце, цю білу скелю. Тут він міг сидіти, скільки хотів, і тут йому ніхто не заважав дивитися на вечірнє місто, що лежало глибоко внизу, на роз-

© Peter Andruška.

Петер Андрушка (нар. 1943 р.) — словацький письменник, поет і прозаїк. Дебютував книжкою віршів «Лебединий шлях» (1971). Опублікував збірки новел «Дорога під соснами» (1973), «Заспівай, мить» (1974), роман «Годинник із зозулею» (1974) та ін. Оповідання «Високо над містом» подається за збіркою «Гарячі літа» (1977).

сипи вогнів, які були свідками життя десятків, сотень людей на центральній вулиці та по вузьких провулочках. На цій скелі йому легко думалося, не треба було боятися, що хтось порушить спокійний плин його думок, завадить йому. Імріх бачив перед очима весь попередній день, який він залишив позаду, щоб знову повернутися до нього в думках і досхочу навтішатися всім гарним, що було в ньому.

— Я щойно ходила по молоко,— сказала йому вранці мати.

Він зустрів її в тісному передпокої. На ній був темно-синій костюм. (Я ніколи особливо не придивлявся до деталей материного одягу, але, глянувши на цей її костюм, усвідомив, що вона перешила його з мого святкового вбрання, з якого я виріс раніше, ніж устиг його бодай раз вдягти.)

Він розуміюче глянув на неї й пішов у ванну. З саду, який буяв під вікнами будинку, пахло вранішньою росою й долинало тихе гудіння бджіл.

— Я тільки почищу зуби,— сказав він.

— А на роботу ти що, сьогодні не йдеш? — запитала мати.— Вже пів на восьму.

— Я переказав Емілем, що почуваю себе не зовсім добре. Завідуючий повірить. Він боїться психів.

Материного зітхання Імріх не почув.

— Не турбуйся,— сказав він їй, увійшовши до кухні,— на сьогодні я візьму відгул. Я не якийсь там ледар, але мені треба сьогодні справді побути вдома. Та й завідуючого не завадить трохи полякати, як ти гадаєш? — Він допив каву з молоком і тильною стороною долоні витер рот.— Ти не сердься.

Материне обличчя набрало такого занепокоєного виразу, що він не стримався й усміхнувсь. (У такі хвилини вона боїться, щоб я не зробив якоїсь дурниці, щоб не стався гострий напад хвороби, бо в цьому немає нічого приємного, вона не знає, вірити мені чи ні...) Він підійшов до матері, хотів обняти її за плечі, але потім передумав.

— Я завдаю тобі стільки прикрощів. Але сердитись на мене ти не повинна, бо що, якби все ж таки...

Вона ледве стрималась, щоб не заплакати.

— Ти жартуєш, ти весь час тільки жартуєш...— І квапливо вийшла з кухні.

— Ти сьогодні йдеш на другу зміну? — гукнув їй навздогін Імріх. І за хвилину додав: — До того часу я, можливо, повернуся. А зараз мені треба до міста.

Надворі було сонячно й тихо. Будинки з протилежного боку вулиці кидали на брук довгі тіні. Імріх ішов неквапливо, засунувши руки в кишені. Дзигарі на вежі ратуші показували дев'ять годин. Імріх звернув на центральну вулицю. Рух тут був трохи жвавіший, і через те жителі міста називали її проспектом.

Йому пощастило. Біля кав'ярні він зустрів чоловіка, на якого чатував уже кілька днів.

— Я дуже радий, що мені нарешті вдасться з вами поговорити, — сказав Імріх, коли вони зайшли до кав'ярні.

— Я гадаю, ваша радість невиправдана,— заперечив чоловік і привітно, аж навіть якось самовдоволено посміхнувся.— Гадаю, ви жартуєте. Поговорити зі мною — це ж так просто! Досить було тільки звернутися до мене.

Імріх щось промимрив,— мовляв, він каже все це цілком щиро. У кав'ярні він давно не був і тепер розгублено озирався довкола. Приміщення було майже порожнє.

— До обіду тут буває дуже мало відвідувачів,— сказав офіціант.

Чоловік кивнув головою.

Коли офіціант відійшов, Імріх сказав:

— Ви художник, так?

Чоловік відразу ж споважнів. Здавалося, йому приємно було почути слово «художник». Але він усе-таки поправив Імріха:

— Художник-кустар.

— Так, але...

— Ви хотіли мені щось сказати? — Вираз обличчя співрозмовника аж ніяк не свідчив про його надто велику цікавість до слів Імріха.

— Так, звичайно,— провадив далі Імріх,— проте... я виходив з того, що ви як художник... цікавитесь також іншими видами мистецтва... Я маю на увазі, крім малярства.

Чоловік явно почав нервувати, в словах його забриніла тривога.

— Відверто кажучи, я вже на пенсії. З минулої осені. Перед тим я працював у бюро комунальних послуг. Ваша правда, мені вдалося намалювати й кілька картин... Так би мовити, на дозвіллі... Спершу я малював тільки сусідських дітей... Це було давно, багато років тому, і ті маленькі портретики я намалював тільки так, для власної втіхи. Людина прагне збагнути життя, і кожен робить це по-своєму. Я спробував з допомогою пензля.

Імріх уважно слухав. Чоловік говорив точнісінько так, як він це собі уявляв. Це був простий, звичайний собі чоловік, і досить було оглянути дві-три його картини, щоб його суть стала зрозумілою.

— Я не хочу забирати вашого часу,— сказав Імріх, мовби вибачаючись.— Знаєте, я люблю ходити в кіно й не раз подумував про те, що, можливо, сам зміг би зняти якийсь фільм, звичайно, короткий, на один епізод... І коли в фойє кінотеатру я побачив ваші картини,— мама мені

сказала, що їх намалювали ви,— я подумав, що коли ви не розсердитесь...

— Я пенсіонер,— мовив чоловік,— і часу в мене аж занадто. Кажіть, у чому річ.

— Ви дуже добрий,— Імріх вдячно глянув на нього.— Спершу я хотів залишити цю ідею при собі, адже це тільки ідея, і мене могли б за неї висміяти... Я — і знімати фільм...— Він витяг з кишені згорнений аркуш паперу, розгладив його й подав чоловікові.— Це сценарій. Але я не певен, що образи, які я...

— Отже, ви хочете знімати фільм,— усміхнувся чоловік, чіпляючи окуляри.

— У мене є навіть камера,— признався Імріх.— На восьмиміліметрову плівку.

— Непоганий намір,— кивнув головою чоловік.— Зняти фільм...— Дочитавши, він поклав аркуш біля таці, допив каву, старанно витер губи і ще раз перебіг очима текст.— Мені важко сказати щось певне, бо я не знаю в деталях вашого задуму. Але такий ліричний образок цілком міг би бути. Якщо не помиляюсь, ви хочете поетично виразити...

Імріх жваво притакнув.

— Знаєте, я теж думав про ці речі,— провадив далі чоловік.— Виразити себе в картині, уподібнитися тому, кого змальовуєш... Видобути красу з дрібнички, з речей, на перший погляд, незначущих, показати неповторність кожної людської дороги...

Чоловік говорив повільно й розважно. (Спочатку мені здавалося, що він розповідатиме про своє життя, бо люди здебільшого так і роблять — використовують навіть найменшу нагоду, щоб поговорити про себе, щоб похвалитися, а він ні, і я вже навіть почав боятися, що він впаде в іншу крайність, що зовсім не згадуватиме про себе і його слова не матимуть для мене ніякої вартості.) Він пильно дивився поперед себе, немовби хотів зрозуміти, побачити те, про що хвилину тому прочитав, немовби саме йому судилося стати об'єктивом Імріхової камери. Імріх уважно слухав його.

Через півгодини чоловік пішов. Імріх замовив собі ще одну чашку кави й, поки вона захолола (не знаю чому, але я віддаю перевагу холодній каві), заглибився в сценарій. Він читав рядки, які написав не так давно... Чоловік у строкатому вбранні, на спині — золотий півмісяць, який позначає серце, вразливу точку людини, на голові — блазенський ковпак, довкола — весна й повно цікавих очей. Цікаво, що робить чоловік у такому вбранні? Що він може в ньому робити? Чоловік іде, йде. Його дорозі немає кінця, він весь зливається з навколишнім середовищем, з природою, що оточує його. Потім у кадрі з'являється елемент, який робить чоловіка відмінним від природи. Перешкодою на його шляху стають черепки, кольорові скельця, дзеркала, в яких заломлюється світло. Чоловік на мить зупиняється, вагається, але потім іде далі, бо має перед собою мету. Він хоче її досягти й не звертає уваги на те, що скалки ранять ступні його ніг...

Імріх звів подих. Він був задоволений. Він іще не продумав до кінця весь епізод, іще треба буде щось додати, але вже знав, що стоїть на правильній дорозі.

Думки його порушив Чіто.

— Ну, нарешті й ти вийшов на люди! — вигукнув він. І засміявся, вищиривши великі білі зуби.— Посидимо трохи? Я познайомлю тебе з Зузаною.— І Чіто кивнув дівчині, яка стояла позад нього: — Позна-

йомся, це мій товариш Імро. Він трохи дивакуватий, але то нічого, ти сама в цьому переконаєшся, коли ми трошки хильнемо.— І знову голосно засміявся. Було видно, що він любить привертати до себе увагу.— Пане офіціант! — гукнув Чіто.— Три чарки коньяку!

— Я ні, дякую,— сказав Імріх.

— Що?! — Чіто здивовано глянув на нього.— Дякують після того, як вип'ють.

— Я не питиму,— пояснив Імріх.

— Це ми побачимо трохи пізніше,— засміявся Чіто.— Ти не тільки питимеш, а й співатимеш сьогодні, друже.— І по-змовницькому підморгнув Зузані: мовляв, за хвилину тут буде справжня кумедія.

Імріх з великим задоволенням пішов би геть. (Чіто таким уже й залишиться. Одного разу ми всім класом поїхали на екскурсію. В автобусі всі співали. Учителька похвалила мене за гарний голос. Всі були уважливі до мене, бо мали за нещасного: «Сердешний хлопець, у нього навік зіпсоване життя, з ним будь-якої хвилини може статися напад хвороби»,— і всі вважали за свій обов'язок при найменшій нагоді похвалити мене, сказати добре слово. Чіто за це вхопився: «Ти вмієш гарно співати, друже, навіть учителька помітила, ми не повинні забувати про це». І з того часу він змушує мене співати, де тільки зустріне, має мене за дурня. Чіто — егоїст, для нього головне примусити мене співати, а я, на своє лихо, не здатен захищатися, боюсь його, чи що, відчуваю, що він сильніший за мене, що всі тягнуться за ним, а не за мною, йому ще ніхто не сказав: «Облиш, Чіто, не знущайся з хлопця...»)

— Завтра вранці ми від'їжджаємо,— повідомив Чіто, перехиливши чарку.— Мені підвернулася непогана халтура, друже, монтаж щонайменше на три роки, через місяць квартира...

— Я радий, що ти знайшов собі добру роботу.

Чіто глянув на товариша. «Радий? Ах так, ти справді добрий хлопець, кожному бажаєш того, чого він хоче».

— Не будемо багато про це розводитись,— мовив він,— що з цього вийде насправді, побачимо незабаром, а поки що випиймо. На прощання.

— Ну гаразд,— сказав Імріх.— Але потім я піду.

Чіто заперечливо покрутив головою.

— Ти ще нам не заспівав, друже. Яке то було б прощання без співу? Зажди, я принесу пляшку.

І він пішов до сусідньої кімнати, де містився бар. Імріх тим часом попросив пробачення в Зузани й пішов геть. У нього справді не було ніякого бажання сидіти з Чіто й пити, він добре знав, чим це скінчилося б. Він хотів поміркувати над своїм сценарієм, пошукати підходяще місце для зйомок, чоловіка, який погодився б зіграти його героя.

Дзигарі на вежі колишньої ратуші вибили дванадцять. Вдарили дзвони. Імріх на мить зупинився. «Дзвони. Співучий чавун».

— Підігрій собі суп,— сказала мати, коли він повернувся додому.— Я вже запізнююсь.

— Сьогодні я зустрів цікавого чоловіка,— похвалився Імріх.

Мати розгублено всміхнулася й стурбовано похитала головою.

— По-моєму, цікавих людей ти останнім часом стрічаєш дуже багато,— мовила вона.

— Ти так гадаєш? — Імріх пустотливо засміявся.— А я ні. Мені, навпаки, здається, що в нашому місті ще дуже мало цікавих людей. Кожен дбає тільки про себе, про всякі дрібниці. Але чоловік, якого я

зустрів сьогодні,— звичайно, виняток. Він уміє абстрагуватись, бачити все ширше, задуматися навіть над тим що його безпосередньо не стосується. Абсолютно некорислива людина.

Мати слухала його, здавалось, без будь-якої цікавості. Вона поспішала на роботу.

— А про що ви розмовляли, що він тебе так зачарував?

— Ми розмовляли про мій фільм, — з притиском відповів Імріх.— На його думку, це непогана ідея.

— Про твій фільм? Який твій фільм? — недовірливо глянула на нього мати.

— А хіба я тобі про нього ще не розказував? Даруй, мабуть, я забув. Побачиш сама, коли він буде готовий.— І провів її до воріт.— Ти кінчаєш сьогодні о десятій?

— Так.

— Можливо, я вийду тобі назустріч.

Вона з вдячністю глянула на сина: нарешті він згадав про неї. І пішла тихою, сонячною вулицею.

Імріх не заздрив матері, що вона працювала в другу зміну, він взагалі не заздрив, що їй доводиться працювати. «Коли я зароблятиму стільки, що зможу прогодувати нас обох,— не раз обіцяв він собі,— мама перестане ходити на роботу й дбатиме тільки про дім». Але це поки що в нього ніяк не виходило. Не так давно він закінчив ремісниче училище й працював в ательє ремонту телевізорів. Незабаром можна було б непогано заробляти, після роботи і так, бо телевізори псуються часто, а техніків ще мало. Тільки, коли він вступить до вечірнього технікуму для робітничої молоді, з цього знову нічого не вийде, бо навчання забиратиме в нього багато часу, і мама змушена буде працювати ще цілих п'ять років.

Близько шостої він знову подався до міста. Сонце поволі й неохоче схилялося до обрію, й гостроверхі будинки на передмісті купалися в його червоному промінні.

Кав'ярня тепер була майже повна. Він знайшов вільний столик і замовив пива. Роззирнувшись, побачив за сусіднім столиком дівчину в синьому пуловері й червоних штанях. Зузана. Вона відчула, що на неї хтось дивиться, й обернулася. Він помахав їй рукою.

— Можна сісти біля вас? — запитала вона, підійшовши до його столика.— Ви тоді кудись зникли...

— Щиро кажучи, я не хотів пити з Чіто,— признався Імріх.

— Ви з ним хіба не друзі?

— Друзі, але... не знаю, як би це вам пояснити. Чіто інколи буває якийсь дивний. В дитинстві я трохи хворів... а він і досі мене має за ненормального. У мене важкий характер, мабуть, через те. Я не такий сміливий і енергійний, як він, не люблю, коли на мене всі дивляться, а він...

— Любить бути в центрі уваги, так? — Зузана засміялася.

— Коли він вип'є, то примушує мене співати. Тут, у кав'ярні, у барі — будь-де. А я, знаєте, не вмію, не хочу псувати йому радості. Він про себе надто високої думки. Досі ще ніхто не діяв всупереч його волі.— Імріх глянув на Зузану.

Дівчина перехопила його погляд.

— Ви вважаєте, що я теж належу до цих людей? — запитала вона.

— Я не знаю, що вас із ним зв'язує,— відповів він ухильно.

— Завтра я поїду разом з ним. За якийсь час ми, можливо, одру-

жимось. Думаю, він мене любить. Ви вважаєте, що я в ньому помиляюся?

— Не знаю, — щиро відповів він. — Можливо, ви зможете на нього вплинути, переконати, що він така сама людина, як усі.

Зузана мовчала. Він запропонував їй сигарету.

— Я теж про це думала. Не вірите?

Він спершу не зрозумів її, але для годиться кивнув головою: «Ну що ви».

— Але ви...— провадила вона далі,— ви йому сьогодні не заспівали. А він мені сказав: «Ходи зі мною, трохи пожартувати з когось ніколи не зашкодить. Побачиш, Імріх нам сьогодні заспіває».

— Ні, сьогодні я втік. Якби я був залишився...

— Ви не вірите в свої сили, так?

— Можливо,— признався він.

— А Чіто впевнений у собі аж занадто.

Якийсь час вони мовчали. Кожен думав про своє: Зузана — про Імріха і про Чіто, Імріх — про Чіто й про Зузану. Цей хлопець їх з'єднував. Зближував. Він викликав у них обох цікавість до себе, однакове почуття. Це було дивно. І водночас цілком природно.

— Жаль, що ми завтра від'їжджаємо,— сказала Зузана.

— Ви не мусите їхати...

Імріх затнувся й дорікнув собі, що отак вихопився.

— Вам не здається, що цим я завдала б йому тяжкої образи?

Ні, таке Імріхові навіть на думку не спало. Йому раптом захотілося розповісти їй про свій фільм, про те, що кожна людина повинна йти власним шляхом, що вона мусить його знайти, аби бути задоволеною і щасливою. Їхати з Чіто тільки через те, що так хоче він,— це все ж таки не зовсім правильно.

Коли вони попрощалися, в Імріха було таке відчуття, що Зузана ще остаточно не вирішила, їхати їй чи ні, що тепер, коли вони познайомились, вона, можливо, спробує збити з Чіто пиху, сьогодні, завтра... І він відчув до неї глибоку ніжність.

Опинившись на вулиці, Імріх побіг. Пагорб був близько, і йому хотілося співати. Голосно, від щирого серця.

Ян Боденек

Справа Петера Навала-старшого

Ти дивився на вродливого молодика, що сидів поруч твоєї дружини на канапі. Після катастрофи минуло два чи три тижні. У вродливого молодика було довге розкуйовджене волосся, високий лоб і невинні блакитні, мов небо, очі. З невинних очей уже зник вираз страху перед найгіршим, бо молодий Суч не помер, йому тільки довелося ампутувати праву ногу.

Вродливий молодик, що сидів на канапі поруч твоєї дружини, був твій син Петер. Тобі з самого початку подобалося спостерігати за його правильним, привабливим обличчям, дивитися у ці його блакитні, мов небо, очі, які синіли, наче два невеличких гірських озерця. Після ката-

© Ján Bodenek, 1977.

Ян Боденек (нар. 1911 р.) — словацький письменник, автор численних творів про життя довоєнної Словаччини, про Словацьке національне повстання і сьогоднішній день країни. Найвідоміші його твори — роман «Полум'яне серце» (1938), «Хрест професора Гунка» (1945), збірки новел «Із вовчих днів» (1947), «На старому полі» (1957), «З собою і з вами» (1976) та ін. Оповідання «Справа Петера Навала-старшого» подано за збіркою «Коли зупинився час» (1977).

строфи ці очі раптово позападали. Їх щось немовби завалило, засипало, наче неукріплену штольню. Вони зміліли й затяглися якоюсь сивою, матовою поволокою, крізь яку ти вже не міг зазирнути в його душу.

І тепер, коли ти час від часу кидав погляд на сина, який, випроставшись, сидів на канапі поруч матері, на це гарне й невинне обличчя, в тебе щоразу частішав пульс. Ти міг визначити це, опустивши очі на ліву половину своїх грудей: сорочка ледь помітно здригалася в прискореному ритмі. Тоді ти підносив праву руку, що лежала на столі, й проводив долонею по щоках. Це тебе на якусь мить заспокоювало. Ти сидів, слухав, позирав у вікно, потім знову кидав погляд на привабливе обличчя на канапі, на ці запалі очі й на губи, які ледь помітно ворушилися, і під сорочкою знову відчував прискорені удари серця.

Твій син Петер закінчив свою некваплиру розповідь, глянув на матір, що сиділа поруч нього, на тебе, на свою дружину навпроти тебе, однією рукою підпер бік, а на другу схилив чоло.

— О боже, чому саме з нами мусило статися таке нещастя! — схлипуючи, говорила мати.— Як ми з цього виплутаємося, сину! Таке нещастя! Таке нещастя!

І тоді в тебе вперше з'явилося відчуття, що тут сталося щось таке, що стосується тебе, а не твого сина Петера.

— Отже, ампутація правої ноги... так високо...— глухо сказав ти.

— Ампутація правої ноги... так високо...— глухо повторив і твій син.

— А тебе, на думку доктора Пруди, жде покарання...

— А мене, на думку доктора Пруди, жде покарання...

— Наскільки суворе?

— Зважаючи на те, що це права нога й що її ампутовано вище коліна,— до п'яти років...

Твій син Петер болісно скривився, горло йому стиснув спазм, і останній склад він проковтнув.

— О боже, до п'яти років! — простогнала мати й затулила очі долонею.

— О боже, до п'яти років! — простогнала й гарна молодиця навпроти тебе, Петерова Клівія.— Ти нічого мені про це не казав, о боже! До п'яти років... через чужого...

Клівія рвучко затулила вуха.

Ти схилив голову на долоні.

Син Петер повернув до тебе розгублене й дуже серйозне обличчя.

— І тепер ідеться про те, що робити... що ми будемо робити... всі, хто сидів у машині... До п'яти років... ти можеш це собі уявити... адже за цей час дружина й діти... на суді найбільше залежатиме від тебе, батьку. Мама й Клівія... вони жінки... їхні свідчення, мабуть, не будуть такі вагомі... з огляду на їхню емоційність, отже... ти розумієш... А твоє свідчення... на думку доктора Пруди... буде вирішальне... В суді працюють твої колишні студенти, вони впізнають тебе, вони тебе пам'ятають... Коли ти посвідчиш, що Суч порушив правила руху... мене звільнять... так сказав доктор Пруда... Твоє свідчення буде вирішальним...

— До п'яти років... Я цього не переживу, Петере! — тихо промовила Клівія й сповненими жаху очима глянула на тебе.— А як же діти...

— Доктор Пруда запросить тебе через кілька днів, батьку,— провадив далі твій син Петер.— Бо від твого свідчення залежатиме найбільше...

— Від мого, кажеш...— прошепотів ти мимохіть.

— Від твого, батьку,— повторив твій син Петер.— У суді працюють твої колишні студенти... і всі тебе знають як принципову людину... Стороннього свідка в них немає...

— А якби він був, ситуація змінилася б? — спитав ти, затамувавши віддих. Горло в тебе стислося, немовби хтось стрибнув тобі ззаду на спину й почав душити.— А якби він був?

— Якби він був... Та навіщо про це думати, батьку... його немає...— сказав твій син Петер.

— Його немає! — процідила крізь зуби Клівія, що сиділа за столом навпроти, й глянула на тебе великими виряченими очима так рішуче й вимогливо, що ти мимохіть відкинувся на спинку стільця.

— Його немає,— повторив твій син Петер.— Ми їхали, як належить, швидкість нормальна — п'ятдесят-шістдесят кілометрів... Суч їхав краєм правої смуги. Ми порівнялися з ним, і раптом переднє колесо мотоцикла чомусь вивернулося вліво — просто на смугу, якою ми їхали. Ми зачепили його переднім правим крилом, і через те й сталося це нещастя. Так ми повинні свідчити, батьку, і тоді я з цього виплутаюсь...

«Стороннього свідка в них немає...» — повторював ти в думці й поволі тер пальцями лоба. Тобі з кожною хвилиною ставало дедалі ясніше, що ця справа — твоя, а не твого сина.

— Скажи, ми й справді їхали тоді із швидкістю п'ятдесят-шістдесят кілометрів?

— Шістдесят чи сімдесят, батьку, це вже не має значення,— трохи роздратовано відповів твій син Петер.— Ну, скажемо, що п'ятдесят, максимум шістдесят. Ми всі повинні це запам'ятати. Це дуже важливо. Прошу вас усіх пам'ятати це: п'ятдесят, максимум шістдесят кілометрів. Ти, мамо, ти, Клівіє, і особливо ти, батьку...

Твій син Петер підвів голову, лівий кутик губ його двічі сіпнувся, і він кілька разів стиснув пальці в кулаки. Ти дивився на нього й мовчав. Очі твої стежили за його гарним обличчям і його очима — цими блакитними, наче небо, очима, які завжди здавалися тобі такими невинни-

ми. Вони й зараз дивилися на тебе невинно і твердо — після всього, що вимовили його вуста, — отож ти врешті-решт відвів свій погляд і збентежено провів пальцями по чолу. Тобі стало ясно, що ці невинні очі твого сина Петера вже не є невинними. Тепер вони вже не були невинними. Тепер вони вже виражали рішучість... подолати всі перешкоди... Ще не так давно, коли ви готувалися до цієї поїздки машиною за місто, це були інші очі, і твій син Петер був іншою людиною. Так, це були очі людини, яка ніколи нікого не скривдила, бо цього постійно навчав його ти і його мати. З раннього дитинства, крок за кроком ви скеровували його на шлях благородства й істини. Істина — це перемога людини, Петере! Говори істину, поширюй істину, обстоюй істину, аж до скону, в цьому — мета людини...

І ось тепер ти раптом побачив, що все це відійшло на задній план... Ти раптом побачив, що очі цього вродливого молодика, який сидів на канапі навпроти тебе,— це вже не очі твого сина Петера, доброї, благородної людини. Вони враз відмінилися в очі людини, сповненої рішучості подолати всі перешкоди... Такі очі ти завжди бачив у людей, які в чомусь завинили, тут тебе не можна було обдурити: у цій сфері ти мав уже чималий досвід...

Отже, тобі стало абсолютно ясно: твій син Петер винен, через те й каже неправду...

Ти втупив очі у стіл, ти відчуваєш на своєму обличчі погляди всіх трьох, присутніх тут, і найбільше — погляд цих блакитних, мов небо, невинних очей твого сина Петера, проте не можеш підвести очі й глянути на нього. Ти ще не знаєш, чому не можеш підвести на нього очі. Щось руйнується у твоїх стосунках із сином Петером,— щось неконтрольоване і некероване проникає в тебе, аж до звивин мозку...

«Значить, он воно як — п'ятдесят, щонайбільше шістдесят кілометрів!» — кажеш ти собі в думці. Але ти був тоді в машині й добре знаєш, що швидкість сягала десь кілометрів ста двадцяти — Петера швидка їзда захоплювала. Ви були вже за містом, їхали помірно пагорбистою місцевістю. За кілька хвилин до цього ти глянув на спідометр, бо тобі здалося, наче ви почали підійматися в повітря. Ти з цього приводу щось сказав Петерові, але той був у захваті від того, що ви аж наче здійнялись у повітря. Він ледь повернув до тебе обличчя, на якому блищали ці невинні й блакитні, мов небо, очі й сяяла захоплена посмішка.

— Мої руки міцно тримають кермо, батьку... а коли вони щось тримають міцно...

Блакитне, мов небо, око підморгнуло тобі.

За якусь хвилину після цього ви наблизились до лівого повороту, з мотоциклістом, який їхав, як належить — краєм шосе, на середній швидкості. А через дві секунди сталося це нещастя: удар, тріск — і мотоцикліст опинився під правим переднім колесом авто... Колесо мотоцикла вивернулося вліво, на смугу, якою їхала машина? Чогось подібного він не помітив...

— Перед поворотом я дав попереджувальний сигнал,— провадив твій син Петер.— Але... про це можна не згадувати... головне ці п'ятдесят, максимум шістдесят кілометрів... Якщо в це повірять, я врятований. Це нам ясно, батьку, так?

Ти нарешті повертаєшся до сина, бо це вже нікуди не годиться, що ти так довго не відриваєш погляду від столу. Ти дивишся в ці блакит-

ні, мов небо, очі, в яких завжди грав усміх і які завжди були такі невинні, й цілком логічно кажеш:

— Так, ясно.

Щиро кажучи, тобі ясно зовсім протилежне, але ти волієш про це мовчати. Зі страху? Ти відчуваєш, що зі страху. І тобі від цього стає дуже неприємно.

— Сталося щось жахливе,— каже твій син Петер і важко зітхає.— Проте моєї вини тут нема...

— Боже, зроби так, щоб усе скінчилося гаразд! — сказала мати й побожно глянула на сина.

— І я цього хочу! — мовила Клівія й важко зітхнула.— Коли батько посвідчить про це саме так, для Петера усе скінчиться гаразд. Так нам сказав доктор Пруда, правда ж, Петере?

— Він сказав саме так: для мене все скінчиться гаразд.

— Ох, боже! — знову зітхнула мати й затулила рот долонею. Губи, руки й плечі у неї тремтіли.

— Не бійся, мамо, з Петером не станеться нічого поганого, якщо батько посвідчить про це саме так,— мовила Клівія, глянувши на неї.

— Зі мною не станеться нічого поганого, мамо, не бійся,— сказав син Петер.— Ми тільки повинні говорити під час допиту всі однаково. І так воно й буде, бо ми всі ясно це усвідомили. Не бійся, все уладнається.

— Ох, боже, коли б воно так... До п'яти років... через чужу людину... це важко навіть уявити...— провадила твоя дружина й тонкими пальцями гладила синову руку.

— До п'яти років... через зовсім чужу людину... це був би жах,— сказав твій син Петер. Він провів обома руками по обличчю, і, коли опустив їх, на тебе знов широко й відкрито дивилися ці блакитні, мов небо, очі. Вони дивилися на тебе так, як завжди — із самого початку, з ранніх дитячих літ: відкрито й ніжно і були абсолютно невинні, як глибоке синє небо.

«Хай йому біс!— сказав ти тоді собі вперше.— Невже це можливо? Невже можливо, щоб цей благородний хлопець нічого не відчував, щоб він не почував за собою ніякої провини? Щоб навіть тут, серед нас, і знаку не подав, не виказав і найменшим жестом, що він винен? А мати, яка разом зі мною завжди навчала його благородства — невже вона не почуває нічого? Невже нічого не почуває ця благородна жінка? Невже це можливо?»

Петер іще кілька хвилин посидів мовчки — бо він сказав уже все, що було в нього на думці й на душі,— застигло дивлячись блакитними, мов небо, очима на стіну протилежного будинку, потім підвівся. Слідом за ним підвелися й мати з вродливою Клівією. Петер поцілував матері руку, тебе цмокнув у щоку, в передпокої подав Клівії шелесткий плащ, надів синій оксамитовий берет і свій плащ із шаруватого пластика. Руки його неквапливо рухалися, а блакитні, мов небо, очі спокійно дивилися на дружину, на матір, на тебе, на вішалку, на плащ дружини, на гарний синій берет,— так, як завжди — спокійно й невинно, бо цей молодик, цей твій син, не почував ніякої провини. Цей молодик, цей твій син був такий абсолютно спокійний і невинний, що тієї ж миті, коли ти однією рукою помахав їм на прощання, а другою зачинив за ними вхідні двері, тебе враз немовби стиснуло між двома буферами. Тобі раптом забило дух, і тебе охопило таке відчуття, ніби ноги твої обертаються у холодець, жахливе відчуття, що ти от-от розсиплеш-

ся або розіллєшся, не сходячи з цього місця. «О боже, але ж тут є моя дружина! — встиг ти ще подумати і, стиснувши зуби й кулаки, наказав собі: — А зараз твердою ходою до вітальні!» — І ти твердою ходою пішов до вітальні, але всередині в тобі щось розсипалося й розливалося, все, що було в тобі тверде й міцне, розсипалося й розливалося. Ти пройшов цю відстань із передпокою до вітальні й знову сів на своє місце, взявши келих з недопитим вином. Ти обхопив його пальцями і почав обережно стискати. Тим часом до кімнати повернулася твоя дружина й знову сіла на канапу. Обличчя її все ще відбивало переляк, на ньому все ще сіпалися м'язи, але вираз був уже не такий розпачливий, як тоді, коли говорив твій син.

Твоя дружина помітно заспокоювалася, а ти... ти дедалі більше розсипався. В міру того, як буря на тому обличчі на канапі вщухала, ти дедалі ясніше усвідомлював, що тепер, виходить, усе залежить від тебе... Ти поволі підносив до губ келих і стежив за обличчям твоєї дружини. Притиснувши руки до грудей, вона мовила:

— Ох, дорогий мій, нарешті з душі у мене спав цей жахливий камінь! Наш Петер... міг би... до п'яти років... через чужу людину... а в нього ж діти! Я не можу собі навіть уявити, яке це було б горе... Боже мій, скільки я натремтілася за ці два тижні... скільки ночей не склепила повік... То була не прогулянка, а жах... Але тепер, коли ми все для себе з'ясували, я думаю... Все залежатиме від твого свідчення... Адже іншого свідка в них немає... Правда ж, любий?

— Правда, люба,— механічно відповів ти.— Але ми повинні з'ясувати для себе ще одну річ, а саме: хто винен у цьому нещасті... Я все життя проголошував і захищав принцип істини і справедливості... це знають усі...

— Що ти хочеш цим сказати, любий? Я тебе не розумію.

— А ти не задумувалася над питанням провини, люба? Над тим, хто спричинив це нещастя? Ти про це не думала?

— Ні, я про це не думала, любий. Я весь час думала про те, що нашому синові загрожує... до п'яти років... через чужу людину... не можу це навіть уявити собі... Наш син... А що робитимуть без нього жінка й діти...

— Так, це один бік справи, люба. Але тут є ще й другий бік: молода людина, яку хтось — теж зовсім чужий — зробив інвалідом на все життя. Молоду, здорову людину, попереду в якої було все, що обіцяє нам молодість. Цей «хтось чужий» був наш син, люба. Нам ясно обом, що це був наш син?

— Заради бога, не треба про це, любий! — приглушено скрикнула твоя дружина й затулила вуха долонями.

— Ми з тобою не можемо себе обманювати, люба. Ми з тобою не маємо ніякого права себе обманювати. Наш Петер винен, люба. Він їхав із швидкістю сто двадцять кілометрів, я це бачив. На повороті він помітив Суча, але було вже запізно: він нічого вже не міг зробити. І ніхто інший нічого не зміг би зробити. Але, я гадаю, він міг скинути перед цим поворотом швидкість до шістдесяти кілометрів і тоді легко уникнув би зіткнення із Сучем. Ось у чому справа, люба. І ми з тобою повинні сказати це собі цілком відверто...

— Заради бога, замовкни, любий! Значить, он воно як! І ти свідчитимеш так... на суді... Значить, для нашого Петера виходу немає...

— Є вихід, люба, один-єдиний: дати на суді лжесвідчення...

— І ти... ще розмірковуєш! — сказала твоя дружина і глянула на тебе розширеними від страху очима.

— Я... хочу про це з тобою поговорити...

— Боже мій... краще б ти мені цього не казав! Краще б ти мені цього не казав! — закричала твоя дружина й затулила обличчя руками.

Вона сиділа на канапі, затуливши обличчя руками, і груди її здригалися, немовби в них бив якийсь невидимий кулак, бив важко й ритмічно, наче величезний копер. Вона кричала й ніяк не могла отямитись. І тоді до тебе фантастичними, найнесподіванішими шляхами прийшло прозріння. Дружина на канапі ридала, а ти тільки тепер зрозумів, що ні в якому разі не повинен був казати їй правду про вашого сина. Так, тепер ти це зрозумів, але водночас ти збагнув і те, що перед тобою раптом опустилася завіса: за завісою зосталися твоя дружина, твій син і твоя невістка, всі найближчі для тебе люди, а перед завісою лишився ти — сам. З тобою по цей бік був принцип істини й справедливості, але з твоїх близьких не було нікого. Ти дивився на дружину, яка здригалася від ридань, але, на щастя, затуляла обличчя руками. Це тебе влаштовувало, бо ти не мусив дивитися їй у вічі й бачити в зіницях її очей, як ви обоє задкуєте одне від одного: вона — в один бік, ти — в протилежний. Потім дружина раптово підвела на тебе очі, в яких ви відступали одне від одного:

— Заради бога, Петере! Ти обмірковуєш свою заяву на суді! Ти цього хлопця хочеш утопити! Нашого сина хочеш утопити! — Твоя дружина підвелася,— на обличчі в неї знову відбився страх — і, простягши перед себе руки, мов сліпець, повільно пішла на тебе.

— Ти будеш свідчити... на користь Петера? — запитав ти в цієї переляканої жінки.

— Я... я буду свідчити... на користь Петера! Я не можу втопити свого сина! Не можу, бог мені свідок!

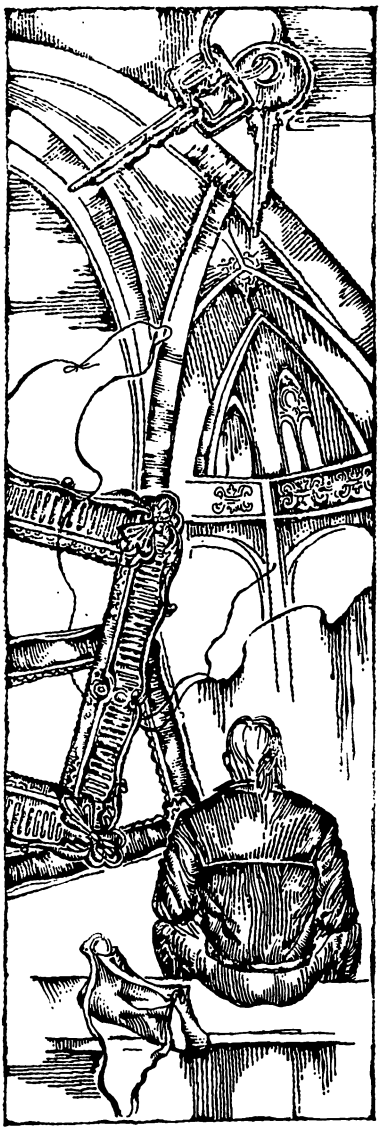
— Навіть знаючи, що він винен?

— Я не дивилася на спідометр, Петере! Не дивилася! — в розпачі закричала твоя дружина і впала на стілець, де кілька хвилин тому сиділа вродлива Клівія.

І тоді ти зрозумів, що це кінець: навіть ця благородна жінка, з якою ти прожив щасливе життя, віддала перевагу принципові самозбереження перед принципом істини і справедливості...

...Другого дня під час вечірньої прогулянки ти вперше звернув увагу на це перехрестя на околиці. Перед поворотом у Ветерну вулицю на тротуар виступав обшарпаний двоповерховий будинок і закривав перспективу з одного і з другого боку. Це було занедбане перехрестя...

З того вечора ти під час прогулянки завжди доходив до цього перехрестя. По один бік від тебе щоразу ступав твій син, а по другий — молодий Суч на милицях, з ампутованою правою ногою — молода людина, яка протягом двох секунд втратила своє майбутнє... через те, що твого сина захоплювала їзда із швидкістю сто двадцять кілометрів... По один бік поруч тебе ступав твій син, мов величезний тягар, по другий бік — молодий Суч, мов величезний тягар, а ти між ними — мов гірчичне зерно істини й справедливості... Виголошуй істину, поширюй істину, захищай істину аж до останнього подиху, Петере Навале-старший, бо ти проповідував це все життя... легковірним і наївним... Петере Навале-старший, мабуть, таке випробування приходить колись до кожного, хто все життя проповідує істину і справедливість... іншим... Мабуть, так воно вже заведено на цьому світі...

Йозеф Пушкаш

Взаємозв'язок

Ключі від однокімнатної квартири Валер носив у шкіряному футлярі, на якому він чорнильним олівцем акуратно вивів своє ім'я та адресу. І тепер, загубивши той футляр з ключами, він сподівався, що той, хто їх знайде, поверне йому за так передбачливо зазначеною адресою. Повертаючись додому, він з приємним хвилюванням уявляв, який вигляд може мати цей незнайомець, як після цього може розвинутись їхнє незвичайне знайомство... Варіантів було безліч, і вони так заполонили Валерову уяву, що він забув про неприємний бік факту втрати ключів і готувався увійти до своєї квартири точнісінько так, як завжди — із коридора на першому поверсі. Та, глянувши на двері, він усвідо-

© Josef Puškáš, 1977.

Йозеф Пушкаш (нар. 1951 р.) — словацький прозаїк. Дебютував збіркою оповідань «Гра на життя і на смерть» (1972). Оповідання збірки «Прекрасні розчарування» (1977), з якої взято новелу «Взаємозв'язок», відтворюють внутрішній світ героїв, небуденні ситуації, в які ці герої потрапляють

мив: чекати, що ця незнайома, вибрана долею особа з'явиться за вказаною адресою, поки що даремно. Треба шукати якогось іншого виходу, знайти двірничку або слюсаря, і свідомість цього враз затьмарила Валеру радість життя. Він не любив просити допомоги в чужих людей — а в цьому місті чужими для нього поки що були всі. І якщо кілька хвилин тому він уявляв собі, як познайомиться з певною особою, то тільки тому, що самотність йому вже набридла, і він з великою радістю познайомився б з якимсь доброзичливим чоловіком, який знав би це велике, чуже місто й допоміг би заброді Валерові освоїтися в ньому.

В двірницькій він не застав нікого, і на душі в нього стало ще гіркіше: виявилося, що навіть дрібні незручності людина переносить важко, якщо вона самотня і не має кому поскаржитись.

Без будь-якої мети він знову подався до міста і до вечора блукав вулицями, які поволі поринали в сон, мов той, кого вигнали з дому і кому нема де ночувати. Чим смішнішою видавалася йому власна, майже дитяча безпорадність, тим менше йому хотілося змінити це становище, вдатися до якихсь цілеспрямованих дій. «Таким я вже, видно, народився», — повторював він у думці, й настрій його псувався дедалі більше.

За будинком із замкненою однокімнатною квартирою на першому поверсі зеленів моріжок; лавки на ньому всі як одна були повернуті до абстрактної залізобетонної скульптури, що містилася в центрі. Одна з кам'яних лавок стояла якраз навпроти чорного ходу до будинку, в якому мешкав Валер, і він сів на ній, стомлений, сонний, уже примирившись з перспективою ночувати просто неба.

Повз нього ще проходили люди, і їх було багато, бо доріжки, прокладені навхрест через моріжок, скорочували відстань до кількох житлових будинків. Перехожі кидали короткі погляди на юнака, який мерзлякувато зіщулився на лавці. Валер здригався під цими поглядами, вони дратували його, він відчував їх навіть не підводячи голови. Люди не знали, що бачать перед собою людину, яка не може потрапити до власної квартири, але саме через їхні погляди це дедалі чіткіше

усвідомлював сам Валер. Він подумав, що на цьому світі важко робити те, що тобі подобається, — ти не можеш ні посидіти на лавці, ні заховатися так, щоб уникнути людських очей; тебе відразу ж починають скрізь шукати, щоб з'ясувати, чи з тобою чого не сталося. Але буває й таке, що тобою починають цікавитись, коли вже запізно. І не одному, мабуть, дурневі здається, що він утече від людей, коли піде з цього світу. Але цим він привертає до себе ще більшу увагу, і після смерті люди довго перемивають його кісточки й не дають йому спокою, навіть такого, який він мав за життя. Поки ти живеш, уникнути людей тобі не вдасться. Так само буде й тоді, коли ти помреш... Виходу немає, й іноді це добре, а іноді, просто жахливо. Головне зробити так, щоб тобі було добре, поки ти серед людей, бо коли ти залишишся сам, то рятунку вже не буде ніякого.

— Але як? — сонно прошепотів Валер. — Як це зробити?.. — Він поволі поринав в обійми сну, і підборіддя його вперлося в запалі груди. Думки повільно снувалися в мозку, і він кілька раз повторив знову: — Як? Як? — Так нічого й не надумавши, він вже був задрімав, коли нараз свідомість його зафіксувала розмірений цокіт кованих каблуків і тихі сплески луни, що відбилася від стіни десь позад нього. У кроках цих нічого особливого не було, й вони не відрізнялися від тих, що лунали тут раніше, аж поки не почала помітно збільшуватись пауза між двома дотиками каблуків до асфальтової поверхні доріжки. Валер виразно почув, як зовсім поруч від носка черевика відскочив маленький камінець. Камінець закотився під його випростані ноги, зупинився там, і раптом запала тиша — кроки більше не лунали. Валер ліниво подумав, що очей він не розплющуватиме. Незнайомець досхочу намилується ним і піде далі. «У нас із тобою нема нічого спільного, — подумав він, — я сплю, а в тебе є якась мета...» Та раптом він, мимоволі здригнувшись, підібгав ноги під лавку і всім корпусом обережно повернувся до незнайомця. В неясному світлі він не міг розрізнити на обличчі незнайомця якоїсь характерної риси і вже хотів був затулити очі долонею, як той раптом чітко промовив:

— Ви пан Мітура?

— Що?.. — промимрив Валер.

— Ви Валер Мітура? — повторив чоловік.

— Так... це я, — збентежено відповів Валер.

Незнайомець ледь повернувся. Під його приплюснутим носом Валер помітив вуса, над густими бровами біліло високе чоло: чоловік поліз у кишеню й витяг овальний футляр із м'якої світло-жовтої шкіри. Клацнула застібка, і з перекинутого футляра випали два ключі від англійського замка, з'єднані металевим кільцем і шкіряним ремінцем. Чоловік мовчки випростав руку й погойдав ключами у Валера перед носом.

— Як ви довідалися, що це я? — здивовано запитав Валер і сунув футляр у кишеню штанів. Потім підвівся з лавки й побачив перед собою високого чоловіка, на півголови вищого за нього.

— П'яниці на лавках тут не ночують, — неквапно відповів той. — Нероб тут теж немає. І нарешті, адреса. Довго думати не довелося...

Валер дивився на широке, добродушне обличчя незнайомця, відчуваючи до нього симпатію і вдячність.

— Ходімо до мене, — схвильовано мовив він. — Вип'ємо чого-небудь з цієї доброї нагоди.

— А вам можна пити взагалі? — суворо запитав чоловік. — Цей ваш футляр якийсь іще зовсім школярський... Навіть з ім'ям та з адре-

сою. Коли я все це зважив, то, побачивши вас, одразу збагнув, що ключі належать вам. Що ж, ходімо, пане Мітура!

Незнайомець дружньо поплескав Валера по плечу. Завжди замкнутий і відлюдкуватий, Валер зрадів цьому безпосередньому жесту; йому захотілося щось розповісти чоловікові про себе й зацікавити його. «Незабаром він піде, й ми більше ніколи не зустрінемось», — сказав він собі в думці, і йому стало жаль, що цьому не можна якось запобігти.

— Знаєте, — сказав він, коли вони ішли до будинку, — ця однокімнатна квартира — то забаганка старих... я маю на увазі моїх батьків. То за їхні гроші. То вони захотіли, щоб у мене було своє житло.

Чоловік розуміюче закивав головою. Без найменших зусиль, можливо, навіть не бажаючи цього, він викликав у Валера довір'я, спонукав до відвертості.

— Ви, може, думаєте, що я ще студент? — провадив далі Валер. — Я вже працюю в книгарні на Кошицькій.

— Гм... — схвально гмикнув чоловік. — Непогано... але ця професія не для мужчин, вам не здається, пане Мітура?

— Я... не вважаю себе стопроцентним мужчиною, — нерішуче признався Валер. — Мене не взяли на військову службу...

— Та що ви кажете! Щасливчик! — тихо засміявся чоловік і заспокійливо поплескав Валера по плечу: — Ви щирий, пане Мітура... Я заздрю вашій роботі. Книжки, картини — це такі гарні речі...

У скромній Валеровій квартирі огрядний пан Годоровський, — так він відрекомендувався Валерові, — підвівся з розкладної канапи після двох чарок домашньої сливовиці й з цікавістю почав оглядати помешкання. Він зайшов до кухоньки, зазирнув у душову, туалет і передпокій. В передпокої відчинив двері стінної шафи, раз по раз приказуючи:

— Прекрасно! Ви щаслива людина, пане Мітура!

Оглянувши всі доступні закутки, він сів поруч Валера й підсумував:

— Чи знаєте ви, скільки людей у цьому місті не мають чогось подібного? І серед них є значно старші за вас...

Валер неспокійно совався на стільці під суворим поглядом Годоровського, відчуваючи себе в чомусь винуватим.

— Ви живете тут зовсім сам? Я маю на увазі... сюди не приходять якісь подруги? Тут ніхто час від часу не ночує?

Валер заперечливо похитав головою.

— Невже у вас і справді нікого немає? — здивувався Годоровський.

— Тут ні, — признався Валер, — але вдома є.

— Отже, ви абсолютно вільна людина, — зразу ж повеселішав Годоровський і зручно відкинувся на спинку канапи.

— Я тут зовсім самотній, — прискорено дихаючи, признався Валер.— Я ще навіть як слід не знаю цього міста. Увечері сиджу вдома або йду в кіно.

— Цікаво, — зауважив Годоровський. — Я вам скажу, самотність, як на мене, — почуття оманливе. Як ви можете бути самотнім серед стількох людей?

— Але ж нікого з них я не знаю! Не маю з ними нічого...

— Невже таки нічого? — рішуче запротестував Годоровський. — В мене щодо цього цілком протилежна думка, пане Мітура. Ви не мо-

жете бути самотнім, навіть якби й хотіли. Невже ви й справді не зрозуміли цього?

Валер пригадав почуття, які недавно охопили його на лавці за будинком, думки, які снували в його голові, й нерішуче знизав плечима.

— Признаюсь вам, пане Мітура, що я якийсь час учителював. Тепер, щоправда, я працюю в іншій сфері... А вчителювання я покинув через те, що учні мене просто-таки замучили. Я навіть хвилинки не міг бути без них, розумієте? — Годоровський замислено налив собі й Валеру жовтуватої дідівської сливовиці. — Я поясню вам наочно, що зі мною сталося. Уявіть собі, що ви йдете тротуаром, а назустріч вам — молода жінка, гарна, граціозна. Ви собі думаєте: «Я не маю з нею нічого спільного. Дуже прикро, що вона не знає мене, а я не знаю її...» Насправді ж сам уже факт, що ви йдете назустріч одне одному й бачите одне одного, говорить про те, що ви, перестали бути байдужими одне одному й незнайомими. Вона під вашим поглядом уся змінюється, інакше ступає, інакше дихає, інакше себе почуває. І ви раптом теж стаєте зовсім іншим, уявляєте собі цілком інші речі, думаєте про інше, силкуєтесь прибрати інакшого, кращого вигляду... Коли б ви були такий досвідчений, як я, то ви б усвідомили, що цей зв'язок — не тільки короткочасний, а й що в нього є своя історія — зародження, розвиток і завершення. Але що вас жде зразу ж після цього! Ви знову когось зустрічаєте! Скажімо, це невисокий на зріст, огрядний чоловік з лисиною. І ви, хоч-не-хоч, мусите й щодо нього зайняти якусь позицію, мусите поминути його, присилувати себе не звертати на нього уваги, бо вам гидка його спітніліcть, його тупий погляд... Вам відразу ж спадає на думку, що у вас щось негаразд, якщо він так пильно дивиться на ваше горло... Скажіть самі: хіба не втрутився він якоюсь мірою у ваше життя? А потім ви зустрічаєте третього, четвертого, двадцятого перехожого! Або приєднуєтесь до черги людей, які чекають автобуса. Чи можете ви в такому випадку почуватися самотнім? Всі ці люди точнісінько такі самі, як ви,— всі чекають! Ви стоїте разом, у вас одна й та сама мета, одні й ті самі думки. Скажіть, у вас немає бажання вилаятись, як в он того, що вголос обурюється роботою транспорту? Потім ви сідаєте в автобус, на зупинці хтось виходить, хтось сідає. Ви ніколи не звертали уваги, як з кожним новим пасажиром змінюється ситуація у вагоні, як усі змінюють свою поведінку і як змінюєтесь ви самі? Ви не звернули уваги, що іноді вам приємно їхати в автобусі, а іноді просто гидко? Це цілком залежить від людей, від того, як вони ставляться один до одного, чи є між ними щось спільне. Вам незнайомі компанії пасажирів у купе поїздів? Щось подібне є й тут. Або... ви сидите в ресторані за одним столом з якимсь незнайомим чоловіком. Але чи чужий він вам? Чи не окидаєте ви один одного оцінюючим поглядом, чи не розмірковуєте над тим, що він думає про вас, і чи не поводитесь так, щоб він міг бачити вас і оцінювати тільки з вигідного для вас боку? А коли хтось виходить з ресторану, зал раптом стає зовсім іншим. Ви не звертали на це уваги?

Годоровський дивився на Валера. Валер із подивом відзначив, що погляд у нього трохи косий і якийсь нервовий.

— Ну, можливо, вже сама моя професія вимагала від мене бути таким. У класі, пане Мітура, я відчував навіть найменшу зміну загального настрою і навіть найменшу зміну настрою кожного окремого учня. Тридцять учнів — і тридцять різних ставлень до мене. І я мусив зна-

ходити у собі сили ставитись до них теж по-різному. Я точно відчував, що за тією, тією й тією партою сидять учні, які мене ненавидять, так, були й такі, які мене люто ненавиділи... Раз, правда, сталося так, що одна дівчина закохалася в мене, але щоб мені це було вельми приємно, я не можу сказати... На перший погляд могло б видатися, що більшість ставилася до мене з байдужістю, але байдужість — це теж ставлення, хоч і негативне. Пане Мітура, я робив усе, що міг, аби цих тридцять ставлень змінити докорінно! Але коли одна парта на вас випромінює ненависть, друга — любов, а третя — просто байдужість, то зрештою все це у вас перемішується, і ви починаєте втрачати орієнтацію й розсудливість. Я багато разів помилявся й карав нерозсудливо, можливо, когось навіть і скривдив. Але хіба вони не кривдили мене своїм ставленням? Були, щоправда, й хвилини, коли в якомусь класі раптом виникала повна гармонія, встановлювалася згода між учнями, між ними і мною, а для вчителя, скажу я вам, немає нічого приємнішого... Та зрештою я все-таки здався. Я відзначив собі, що стаю саме таким, яким вони мене бачать! Тим, які мене ненавиділи, я давав підстави ненавидіти мене, для тих, хто мене любив, я чепурився, а для тих, які з мене тільки сміялися, прикидався смішним...

Годоровський підніс до губ недопиту чарку, але навіть не ковтнув і знову поставив на місце.

— Між людьми скрізь існують якісь стосунки, на кожному кроці відбуваються якісь зустрічі, пане Мітура... Скажімо, навіть сьогодні вранці: я виходжу на вулицю, а там сміттярі. Один із них, циган, позирає на мене й нахабно всміхається, наче той блазень. Другий дивиться добродушно, навіть вдячно, наче то саме я дав йому змогу зайву хвилину відпочити. «Ну, прошу, — думаю я собі, — вони мене помітили...» Продавщиця городини оглядає мене уважно, для неї я — потенційний клієнт. Вона дивиться і вгадує: «Купить чи не купить?» У трамваї я стою біля дитячої коляски, маленький оклецьок ворушиться в подушках і... дивиться на мене, можливо, він уже щось сприймає... Матуся його раптом усміхається мені, повертається до дверей, і мені не лишається нічого іншого, як підхопити коляску й допомогти жінці зійти. Вона дякує, і душу мені зігріває приємне почуття... А ви говорите про самотність, пане Мітура!.. Пхе! І хто ж це зробив вас таким песимістом? Невже люди? Їх так багато навколо нас, що ви зможете усвідомити це тільки тоді, коли як слід над цим замислитеся. — Годоровський замовк, потягся до чарки. — Ох, щось зовсім пересохло в горлянці... Я просто не розумію, як хтось може запевняти, що він абсолютно самотній.

Валер відкашлявся й несміливо заперечив:

— Щиро кажучи... я не запевняв... я...

Годоровський аж зацмокав від задоволення.

— Сливовиця така добра, що мені відразу ж захотілося їсти. Я знаю, що в молодих хлопців ніколи немає дома продуктів. Ви вже вечеряли?

— Вечеряв... — почав був Валер.

— Ет, та що там про це говорити! — перебив Годоровський. — Коли то воно було! Запрошую вас на смачну юшку. До того ж ви ще не зовсім добре знаєте місто, і вам треба познайомитися з його найвизначнішими місцями. — Він глянув на годинник. — Дванадцять? Якраз пора!

В переповненому нічному ресторані недалеко від центру міста Годоровський замовив дві чарки бошацької сливовиці й дві порції капусняку. Коли принесли замовлене, він нахилився до Валера й, поволі розламуючи булочку, довірливо мовив:

— Запам'ятайте, Валере: людина здебільшого страждає не від того, що вона самотня, а від того, що їй доводиться терпіти компанію, яка її не задовольняє. Ми могли б почати зараз же наш експеримент. Але спершу давайте поїмо...

Валер, хоч і не відчував особливого голоду, з апетитом сьорбав капусняк.

— Наприклад, візьмімо он ту компанію, — тихо мовив Годоровський. — Найнеприємніший серед них отой віспуватий чоловік за центральним столом під чільною стіною... Гляньте на нього за хвилину...

Валер непомітно озирнувся й побачив чоловіка в картатому піджаку й чорній чи дуже темній сорочці без краватки. Обличчя його, облямоване кучерявими бакенбардами, які він відпустив аж під нижню щелепу, і справді було бридко подзьобане віспою. Ніс — нерівний, горбатий, губи м'ясисті і якісь ніби надуті.

— Може, ви думаєте, що я суджу за його зовнішністю? Ладен побитися об заклад, що цей чоловік неприємний і в особистому житті. Зі мною він був би нестерпно брутальним і весь аж тіпався б від люті, бо я оцінюю його так, як бачу. З вами він, можливо, був би трохи лагідніший, хтозна, ви — інший, а це значить, що й він теж змушений був би поводитися з вами трохи інакше... Далі, відразу ж за вашою спиною сидить чоловік, але ви на нього краще не оглядайтесь...— Годоровський насупив брови, і вони злилися в суцільну темну лінію над його переніссям: — Це... Це донощик і тхір... — багатозначно прошепотів він. — На щастя, він уже збирається додому... Зверніть увагу, як за хвилину тут розрядиться атмосфера.

Валерові зовсім не здавалося, що тут досі панував пригнічений настрій; що ж до нього самого, то він почував себе тут невимушено й весело. Поки Годоровський характеризував неприємного клієнта, він спробував покликати офіціанта.

— Замовимо ще по одній, га? — запитав він і показав Годоровському на порожні чарки.

Той уважно глянув на нього.

— Мені здається, з вас уже вистачить, — відповів він, і голос його прозвучав стурбовано. — У вас розгоряється апетит, а це означає, що треба вчасно зупинитись.

В цю мить гучно грюкнули двері, і Валер мимохіть повернув туди голову. Годоровський, який сидів спиною до входу, схопив його за руку:

— Нічого не кажіть! Знаєте, хто щойно сюди зайшов?.. Зайшли двоє... хвилинку, ні, зайшли дві жінки. Вони не красуні, але чимсь вирізняються... В них є навіть щось визивне. Так чи ні?

Валер здивовано перевів погляд з жінок на Годоровського й захоплено підтвердив:

— Так!

— Треба вміти помічати зміну атмосфери, — недбало провадив далі Годоровський. — А також людські погляди і жести.

Головний офіціант, стомлений і непривітний, задзвенів біля їхнього столу монетами у відстовбурчених кишенях піджака. Годоровський подав йому рахунок разом із сотнею крон і заокруглив зазначену суму; гроші із жмені головного офіціанта спокійно перекочували до кишені.

Виходячи, Годоровський зупинив Валера біля вішалки, яка цієї теплої й сухої ночі була майже порожня. За дерев'яним бар'єром сиділа стара гардеробниця й курила.

— Я хочу вас про щось попросити, — багатозначно прошепотів Годоровський. — Зачекайте хвилинку...

По вичовганому килиму він підійшов до вішалки, перехилився через бар'єр і широкою спиною затулив від Валера гардеробницю. Та Валерові однаково було видно, як вона поклала цигарку на блюдце і підвелася — низенька й опасиста — перед високим Годоровським. Вони стиха про щось поговорили, й за мить над бар'єром з'явився плаский, прямокутний пакунок, туго перев'язаний шовковим шпагатом. Годоровський сунув його під пахву, кивнув гардеробниці й повернувся до Валера.

— Картини, — мовив він і таємниче всміхнувся. — Двоє полотен. Хочу вас попросити, щоб ви заховали їх на кілька днів у себе. Зрозумійте нелегку долю колекціонера: моя дружина бачить тільки суму, яку треба заплатити за ці речі. Поки що я не можу з'явитися з ними додому. А ви надійний хлопець, до того ж вас не знає ніхто з моїх балакучих знайомих. Ну то як, домовились?

— З великою приємністю, — розуміюче усміхнувся Валер, глянувши на прямокутний пакунок.

— Візьміть,— квапливо мовив Годоровський. — І поводьтеся так, наче це ваш пакунок, гаразд?

Валер обережно взяв плаский пакунок; пальці його намацали твердий різьблений край, але лікоть уперся тільки в пружний папір, під яким не було ніякої опори.

— Візьмемо таксі,— сказав Годоровський і попрямував до виходу.

Коли за кілька хвилин вони вже їхали безлюдними вулицями міста, зручно вмостившись у просторому салоні «Волги», Годоровський запитав Валера:

— Ви помітили під рестораном чоловіка в болоньї?

Валер невиразно пригадав темну постать, що прихилилася до муру біля сходів у ресторан і блимала в темряві вогником сигарети.

— Це стояв отой тхір. Той донощик. Удав, що йде геть, а сам тим часом чекав надворі.

Годоровський тихо засміявся й прицмокнув, немовби висловлював своє співчуття тому, хто даремно чатував уночі під рестораном.

Таксі плавно звернуло між довгі низки житлових будинків, і Валер для певності знову помацав рукою праву кишеню штанів, щоб переконатися, чи на місці футляр з ключами. Цей рух наштовхнув його на думку запитати Годоровського, де той знайшов ключі.

— Ключі? — здивувався Годоровський. — Та... щиро кажучи... в центральному пасажі, під дошкою оголошень. Якби не тінь, їх побачив би кожен...

Коли Валер вийшов із таксі і взяв під пахву загорнені картини, Годоровський зауважив:

— Сподіваюсь, ви не будете розгортати те, що не ваше... Прошу вас, будьте обережні! Знаєте, куди було б їх найкраще покласти? В оту шафу в передпокої... щоб вони вам не заважали... За день-два я дам про себе знати!

Коли Валер ліг спати, було вже близько третьої. Перед його внутрішнім зором все ще зринало широке, вусате обличчя колишнього вчителя Годоровського і всі інші обличчя й сцени минулої ночі: подзьоба-

ний віспою чоловік, дві нафарбовані кралі з ресторану, гардеробниця й неприємна Годоровському людина під сходами. Він і досі ніби бачив очі перехожих, які оглядали його, коли він сидів на лавці під будинком, а на довершення всього з темряви вигулькнув ще й огрядний панок із лисиною, хоч такого він сьогодні не бачив і не зустрічав, тільки уявив собі під час розповіді Годоровського про зустріч на вулиці... Тіні метушились, змінювали одна одну, й через те він не зміг зосередитися на найважливішому: чому Годоровський сказав, що знайшов його ключі в центральному пасажі? Валер обійшов учора багато місць, добре пам'ятає й ті вулиці, якими ходив, коли виявилося, що в нього порожня кишеня, і міг із певністю сказати: в центральному пасажі він учора не був.

Наступного дня пополудні Валер боровся з сонливістю, яка почала змагати його в книгарні, й час від часу знімав із заповнених книжками полиць ті чи ті томики для покупців. Він ні на хвилину не переставав думати про Годоровського; почуття захвату цією загадковою людиною змінювалося сумнівами. Рецепт Годоровського проти самотності, його твердження, що Валер, по суті, зв'язаний з кожним мешканцем цього міста... Все це було для Валера новим і незвичайним. «Таке враження, наче його хтось переслідує, — раптом подумав він. — Наче йому доводиться остерігатись кожної людини й уважно стежити за кожним. Він не може почуватися самотнім, бо йому весь час здається, що хтось іде за ним назирці». А тут іще й ця історія з центральним пасажем — саме вона наштовхнула Валера на подібні роздуми. Виходить, у подіях минулого дня було чимало сумнівного; проте були й такі хвилини, коли Валерові здавалося, що підозріливість його нічим не виправдана і даремно він не вірить у той особливий вид дружби, про який казав Годоровський.

Звичної години до книгарні зайшов глухонімий рознощик «Вечерніка» і звичним рухом поклав на столику біля каси чотири примірники газети. Валер заплатив за всі чотири примірники й, оскільки в книгарні саме не було жодного покупця, сів на хвилинку й розгорнув газету. З підсобки мовчки вийшов завідуючий відділу, за вухом у нього стирчав олівець, а в руках він тримав заповнений бланк замовлення. Взявши свій примірник газети, він поклав перед Валером п'ять монет по десять гелерів. Потім увійшла пані Ременьова; вона теж узяла газету й поклала перед Валером монету в п'ятдесят гелерів. Останньою прибігла недавно заручена Желка; вона схопила свою газету, сяйнула золотою каблучкою і дзенькнула об ляду перед Валером монетою в одну крону; п'ятдесят гелерів, що їх поклала пані Ременьова, зникли в кишені її халата... Раптом на третій сторінці газети Валер побачив маленьке повідомлення під заголовком: «Крадіжка в костьолі». Нижче стояло: « У вівторок, очевидно, вночі, невідомий злодій викрав з костьолу на вулиці Ондушовій дві рідкісні картини на біблійний сюжет. З усього видно, що злодій знається на живопису: на багато інших, зовні привабливіших картин та ікон, які, проте, не мають особливої художньої цінності, він навіть не звернув уваги. Органи громадської безпеки розшукують злочинця».

Валер підвівся, ще раз перебіг очима коротке повідомлення. «Дві картини, — промимрив він майже вголос. — Рідкісні полотна». Склавши газету, він засунув її в кишеню штанів. Потім пройшовся між стелажами й переднім прилавком, крутнувся на п'ятах і так само замис-

лено пішов назад. Біля вітрини з новинками буквально наштовхнувся на пані Ременьову, яка саме поверталася із складу.

— Вибачте!.. Мені негайно треба відлучитися.

— І все ж таки це не дає вам права збивати мене з ніг. Скажіть про це старому.

— Скажіть йому самі, прошу вас! — гукнув він уже з порога.

Всю дорогу мозок йому свердлила думка: «Який брехун! Ох, який брехун!»

Коли він відчинив шафку, куди перед ранком поклав старанно перев'язаний пакунок, його передчуття підтвердилося. Хвилину він приголомшено сидів на підлозі, дивився на полицю й судорожно дихав; потім зсунув набік зім'яті клапті паперу й шовковий шпагат, щоб побачити те, що залишилося: дві порожні рами. Різьблені й позолочені, вони безперечно теж являли собою певну цінність...

Валер відніс їх до кімнати й поклав на стіл. Потім сів на канапу й спробував обвинуватити злодія у відсутності фантазії: в останню хвилину вона, видно, покинула його, інакше він неодмінно був би завершив цю справу запискою хоча б такого змісту: «Дякую за зберігання» або «Дякую, що ви допомогли мені замести сліди», а може, навіть саркастичну: «Згадайте про мене, коли почуватимете себе самотнім!». А ще він міг би прояснити всю цю акцію: «Я вкрав у вас ключі, хоч і не знав, чи вони мені на щось знадобляться. Передусім...» «А втім, можливо, все було якось інакше, — сумно зітхнув Валер, коли ця версія перестала йому подобатись, — Можливо, у цього Годоровського була якась зовсім інша мета... Можливо, ці рами — зовсім не від тих картин...»

Так Валер просидів аж до вечора. Він перебрав у думці безліч найрізноманітніших варіантів записок і листів Годоровського. Коли рам, що лежали на столі, уже зовсім не стало видно, він підвівся й визирнув у вікно. Весь масив сяяв вогнями, за вікнами будинків пульсувало життя, і Валерові навіть здалося, що він бачить, як то тут, то там мелькають людські постаті...

Зі словацької переклав
Дмитро АНДРУХІВ

Заставки художниці Тамари Єлистратенко.

Портрети художника Віталія Кравченка.

Константи Ільдефонс ГАЛЧИНСЬКИЙ

(1905—1953)

ОДА НА ЧЕСТЬ МИРУ

То ти вдихнув у мою лютню сонце —
аж лютня виблискує!
Завдяки тобі усміхаються сонні
діти в колисках.

У твоєму теплі розростається буйно
світ багатий.
І завдяки тобі меблі купують
молодята.

Набираються знань у школах
вперто учні.
Завдяки тобі люльку курить
на козлах кучер.

Завдяки тобі кошеня муркоче
на колінах бабусиних теплих.
Оберігаєш ти думку творчу,
і квіти, і бібліотеки.

За гілку оливи не треба боятися —
їй ворог нічого не вдіє,
адже ми віддаєм тобі працю,
снагу, талант і надію.

Адже серця наші мужні,
і в майбутнє направлений зір.
Співаю ім'я наймогутніше —
твоє ім'я:
МИР.

1949.

ПРО СЕРПЕНЬ

I

Забрели до мого порогу,
наче сільські музики,
зорі,
зеленоокий
серпень кружляв біля вікон.

Від поцілунків місяця
стрепенулося саду серце,
був легким і циганським
танець серпня.

На деревах проміння тремтіло,
наполохане тінню ночі.
Люди заплющили, ніч відкрила
очі.

II

Потемніли ялини,
спалахнула над кожною зірка,
ніч, як ти: пригорне й розрадить;

світло зірниці далекої,
наче місто далеке,
вогнями до себе вабить.

Сльози з очей наших
землі про нас розкажуть,
рушаймо — і сльози висохнуть;

нас не принизять сльози,
ми у нічній дорозі—
безмежній, співучій,
розіскреній.

Спить очерет над ставом,
зорі незрушно стали,
і вітер завмер на хвилину.

Зорі срібнораменні
тихо висвітлюють з темряви
кожна свою ялину.

III

Підстав шапку: зорі осипаються,
мов цяцьки святкові золочéні;
підстав шапку — раптом
упіймається —
віднесеш в дарунок нареченій.

А якщо тобі збрешуть, що хвора,
чи десь вийшла — нікого не слухай:
зірку знову закинеш угору,
ну, а шапку насунеш на вуха.

IV

Шум.
Вітер шумить —
вічний вітер, невтомний вітер,
вітер безжурний.

Теплий вітер сади розпросторив,
зігрів і розмріяв.
Вітер шумить.
Я в той шум закохався до смерті.

Спробую ще раз, спробую ще,
цієї ночі серпневої...

Зелений птах серпня
на чорній вежі ночі
сидить.

На вежі вікна посріблені.
серпень тріпоче крилами,
головою крутить.

V

Поглянь, скільки сьогодні
зірок у небі,
і кожна зірка, як мамина
усмішка добра;
вітер шумить, світиться
польський серпень,
й людині, поки засне,
доводиться мріяти довго.

VI

Ти спитала: «Навіщо йтимеш
провулками тими кривими,
навіщо блукати так пізно?»

Я на те: «Нерозумна моя ти,
мені ці провулки нагадують
вулицю Товарову [1] з місяцем
над електростанцією».

---

[1] Товарова — вулиця у Варшаві, де у довоєнний час жила сім'я Галчинських.

VII

І здалося: повернувся я з дороги,
з вулиць і провулків переплетених.
Так, це тут — той місяць
срібнорогий.
Так, це тут — та хвіртка і штахети.
Вийшла мати, на порозі стала
І зі смутком похилила голову:
«Ой, мій синку, як же ти зістарився.
Був — як сокіл, став — неначе
голуб».

Щецін, 1949.

МАЛЕНЬКІ КІНОТЕАТРИ

Найкращі кінотеатри —
оті маленькі, зворушливі,
зі стільцями оббитими
червоним, як серце, плюшем.

Уже гойдається лампа,
хоч на вулиці не стемніло,
і тіні біжать меандром
над афішою білою.

Навіжено кричать хлопчиська
в промінні штучного світла,
продають дешеві іриски,
і сигарети, і квіти.

О, вже вечір почався!
Місяць вийшов на варту.
Найліпші оті печальні
маленькі кінотеатри.

У касирки кучері в'ються,
в золотистій царює будці,
тож береш квиток і заходиш
у зал, де співає фільм:

гаї шелестять оманливі,
оманливі, кінопальмові,
і по доріжці безмежній
срібний снується дим.

Як приємно зігрітися трохи,
завію, дощ перебути,
не говорити нічого,
і не тікати нікуди.

Струмінь тече сріблястий
через втомлене серце.
Дрімаєш в кінотеатрі,
як лист любовний в конверті:

«Ти моя ніжна ніжносте!
Знову сам я спати примушений.
На якому ж ми мості зустрінемось?
Твоє
Ведмежатко плюшеве».

Виходиш затуманений,
зафільмлений, заекранений,
дорогами передмістя
мандруєш і думаєш, що

найкращі малі кінозали,
де людина все забуває,
вони притулок для бідних,
в яких день погано пройшов.

1947.

ЕЛЕГІЯ

Щоразу гірші всі мої болі,
від сиру звичайного ледве не вмер;
сімома шпагами меланхолії
я пробитий, наче Аполлінер.

Голова від рання спухла, як баня:
що за користь з таких спорожнілих бань?
Колись було... А тепер тиняюсь
сам один по кімнаті всю ніч, прошу пань.

Бо спати не можу. О! Хто там стукає
кістлявими пальцями в двері мої?
Знаю. Впізнав її. Вийшов. Слухаю.
— Танцювати,— говорить,— ходи, К. І.

Хоча і faux pas [1] танцювати в піжамі,
приймаю запрошення — робити що ж?
Мене потягла крізь вертепи ця дама
у морок, і вітер, і ніч, і дощ.

Але, придивившись в ліхтарному світлі,
кістлява зненацька — у плач, у крик:
— На вашій піжамі сім дірок звідки?
Ви випадаєте, мов сімка пік.

А я їй кажу: — Тому мені й боляче,
моя кохана, чи то ma chère [2],
сімома шпагами меланхолії
пробив я себе, як Аполлінер.

1948.

З польської переклала
Світлана КОСМАЧЕВСЬКА

ПРОВІНЦІЙНА ЛІТЕРАТУРНА ПРЕМІЯ

— Цю премію (кажу я втретє, пане Муль)
Годебському, звичайно, присудіте!
— Але ж Годебський, друже мій, це просто нуль!
— Зате в Годебського маленькі діти...

---

[1] Faux pas *(франц.)* — хибний крок, недоречний вчинок.
[2] Ma chère *(франц.)* — моя люба.

ДИВНИЙ ВИПАДОК НА РОЗІ ВУЛИЦІ НОВОВЕЙСЬКОЇ

Ішло їх, напевне, за двадцять.
І звично собі говорили.
Зітхнув хтось із друзів зненацька.
І всі як один зупинились.

Усі — у захопленні дивнім,
Що місяць освітлює небо,
Стояли отак і дивились,
Як пава дивилась на ребус.

А місяць, — це ж так він працює,—
Освітлює, бачте, планету.
Поети ж із дива німують...
Е-ех, поети, поети!..

1949.

ЧОМУ ОГІРОК НЕ СПІВАЄ

(Із незакінченого твору під назвою «Милосердя»)

Питання оце заголовне,
яке ми посміли задати,
із мукою, навіть із болем
належало б нам розв'язати.

Якщо огірок не співає
в негоду і в днину погожу,
таку, певне, долю він має
і жити інакше не може.

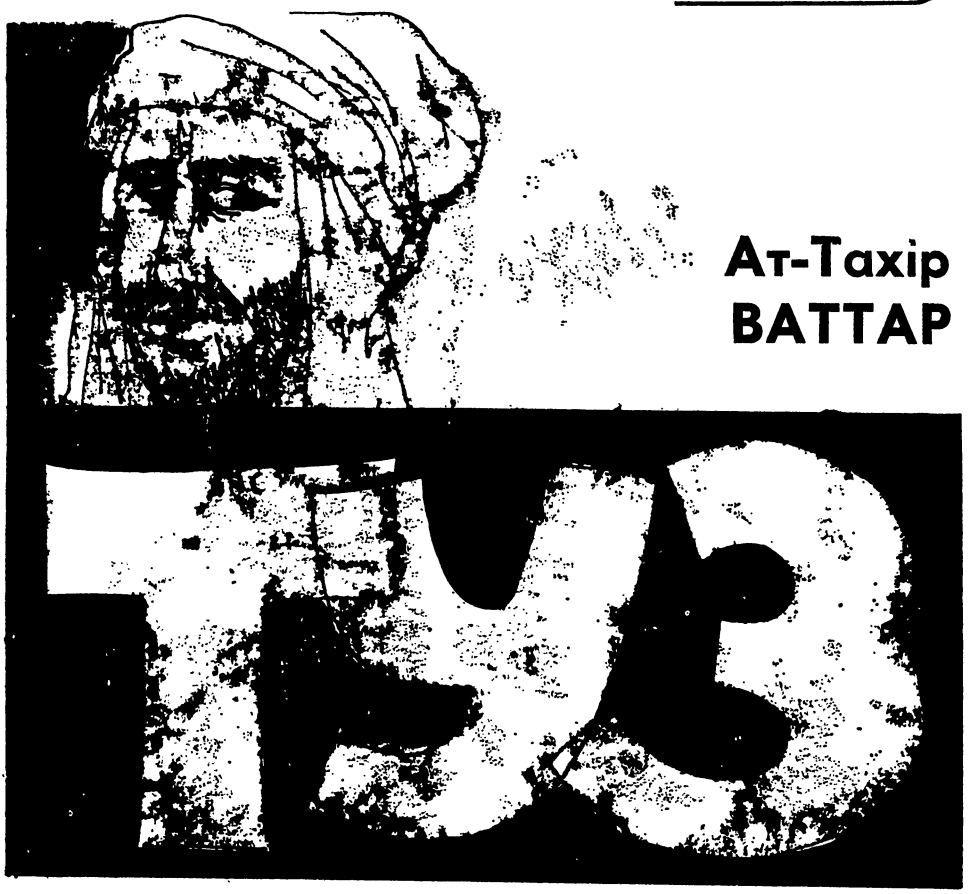
А може, він — прагне? І хоче,
як жайвір, співати шалено!
А може, у банці щоночі
пускає сльозину зелену?

То хмарить, то сонячно знову,
за літом зима круговодить;
а ми ж огірка не одного
байдуже обходим й обходим...

З польської переклав
Іван ГЛИНСЬКИЙ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Ат-Тахір ВАТТАР

РОМАН

— ...хай змилостивиться над тобою аллах!.. Ти був відважний як лев!..

— ...справжній мужчина!..

— в нього влучило десять куль — а він ішов і сконав на ногах!..

— Коли під час атаки його спостигла смерть, він заволав: «Радуйся, радуйся, мати моя Халімо!..»

«Усі вони про одне й те ж... Щойно зберуться в чергу біля віконця виплати пенсій, то у них тільки й мови що про загиблих. Хоча, правду кажучи, їм і не випадає іншої нагоди пом'янути героїв, розказати про їхні подвиги, похвалитися, що вони доводяться їм близькими родичами. Вони відпливають назад, у минуле, а ми — люди Сучасного—

© Ouettar Tahar, 1974.

простуємо вперед. Може, виною всьому глуха розпука, яка охоплює тих, хто живе на грані двох часів, може, вона примушує нас думати лише про себе, може, тому ми палко бажаємо, щоб дорогі нам люди стали фотокартками, схованими в наших кишенях: витягаєш їх на світ божий біля пенсійного бюро раз на три місяці, ховаєш назад разом з грішми і бувайте до наступної виплати...»

Отак розмірковував сам із собою шейх ар-Рубейї, а його вуха тим часом вихоплювали з пануючого довкола гомону окремі слова з розмови двох дідів, що стояли попереду, та вдови і бабусі, які бідкалися, притулившися збоку до пошерхлої стіни. Тьмяний погляд шейха повільно снував уздовж хвоста черги...

— Атож, скільки ми себе знаємо, отак і живемо без змін. Фески наші засмальцьовані, як брудне ганчір'я. Бурнуси зотліли, протерлись, а черевики — саме дрантя, перев'язане іржавим дротом. Обличчя у всіх аж чорні, змарнілі... Немає у нас минулого — самі нещастя! Немає сучасного — поспіль сподівання. І в майбутньому нас усіх чекає смерть...

— ...хай змилостивиться над тобою аллах, відважний леве! Ти бився за десятьох!..

Бабусин голос урвав шейхові думки, змусив його прошепотіти їй у тон:

— Хай змилостивиться над тобою аллах, Каддуре, синку мій! Хай прийме ласкаво він твою душу!

Раптом з вулиці долинув гучний голос:

— Річище висохло: на дні самі камінці!..

— Це Туз...— промимрив шейх ар-Рубейї.— Бідолаха Туз!.. Він був з моїм сином, коли той загинув. Вони збиралися перейти кордон...

Шейх притулився спиною до стіни, зовсім не відчуваючи її холоду, і широко розплющив невидющі очі, давши, нарешті, волю уяві, яка безнастанно ятрила його невигойну рану...

Деякі з цих подій ми бачили на власні очі. Про деякі чули від людей. Інші домалювали собі у власній уяві...

Село анітрохи не змінилося відтоді, як його покинули римляни. Воно так само споглядало одвічну красу заходу сонця. Так само сумовито подовжувались тіні, і сонце, згасаючи, схилялося до землі своєю обважнілою кулею. Поодинокі перехожі й торговці, що стояли біля своїх крамничок, позирали час од часу на стрілки годинників. Рух, ні, більше: саме життя, здавалося, завмерло після того, як головною вулицею промчала колона вантажних машин з бурими від куряви солдатами. Вони поверталися з бойової операції. Дивлячись на них, люди перешіптувалися:

— Кажуть, зазнали великих втрат...

— Наче з похорону вертаються...

— Повідомлень ще не було. Та рука аллаха...

— Цитьте!..

Цей день кінчався, як і всі попередні. Комендантська година наближалася неминуче, сповіщаючи про себе галасом і метушнею. Вони котилися курною вулицею, заповнюючи все село.

Ар-Рубейї висунув голову з крамнички, прислухався, потім обернувся до свого сина Каддура:

— Туза веде патруль... Дай боже, щоб його нарешті прибрали звідси. Нам, та й усім рабам аллаха стане легше.

Як і всі односельці, ар-Рубейї ненавидів Туза, палко бажаючи, щоб того спіткала, нарешті, заслужена кара. Хай його запроторять навіки у в'язницю або й уб'ють, вражу душу, все одно хто — солдати чи повстанці. Цей вилупок, батька котрого не пам'ятала навіть його рідна мати, з'явився на світ, щоб увібрати в себе все людське зло. Змалку він ані стін, ані дверей шкільних не боявся — того відлупцює, у того торбину відбере, а того на смерть залякає, якщо йому гроші з батькового гаманця не поцупить або якоїсь їжі з материної кухні не принесе. А то прийде на дитячий майданчик до малят — і ну своїм кинджалом у них перед очима розмахувати, поки в тих очі розгоряться. Добре, коли дасть погратися за дирхем, а то й до десяти ціну загинав. Нічого з ним не вдієш. Не приведи господи батькові потерпілого або старості втрутитися — горе кожному, хто поскаржиться старшим! Свавільний, упертий, запеклий нахаба, він витерпить будь-які побої — хай його лупцюють і кілька днів підряд. Б'є його хто-небудь — вже, гадає, зовсім дух вибив, аж ні! Тільки геть від нього відійдеш, як він підхоплюється — і за каменюку. Або з кулаками на свого кривдника накинеться — не сьогодні, то завтра. До того дійшло, що всі — від малого до старого — почали його боятися, уникати, в усьому поступатися, правий він чи й неправий. Доки малий був, думали, виросте — вгамується, можна буде перепочити від нього. Аж ні — він ще більше розперезався. Зовсім розбестився —і вино п'є, і крамнички вночі обкрадає, і гашиш смокче, і в карти ріжеться... Тричі на місяць до буцегарні почав потрапляти. І його мати — певно, подвоїлась та кара, що на неї в пеклі чекала, — чимало горя через нього набралася. Цілісінький день за ним побивається, де він та що з ним? Поки, нарешті, дізнається, що він завів бійку і пустив комусь кров. Біжить до старости, просить, щоб сина в буцегарню посадили. А доможеться свого, віддасть староста наказ, вона вже й розкаюється, його дружині руки цілує, щоб та замовила слівце за Туза, щоб випустили хлопця на волю. А потім прийде до дверей старої крамниці, — з неї староста неначе спеціально для Туза влаштував буцегарню,— і ну плакати, коси на собі рвати! А цей почвара тільки й знає, що гримає за стіною:

— У, суко, суча дочко!.. Якщо вийду і не даси сто дирхемів — провалю тобі голову! Чуєш?!

— За що ж ти так зі мною, Тузе, синку мій? — плаче жінка.— За що? Чи я тобі не мати? Дев'ять місяців я мучилась...

— Хіба я тебе мучитися змусив, розпуснице?..

З'юрмляться навколо неї діти й цікаві — бачить староста: саме час втрутитися. Входить він у в'язницю з нагайкою в руці і ну Туза періщити, а той — знай кричить:

— Господи всемогутній!.. О, господи всемогутній! Дядечку старосто, пусти мене! Пусти мене або краще вбий!.. О, господи всемогутній!..

Всипавши йому сотню нагайок, староста, як звичайно, гадав, що Туз розкаявся. Серце у нього лагіднішало, він випускав в'язня на волю, і той, стогнучи та зойкаючи так, що чути було в найдальшому кутку села, ховався, нарешті, за порогом материної перехнябленої хатини.

Коли вибухнула війна, багато хто, і серед них ар-Рубейї, гадали, що Туз доскочить біди. Армія — не староста, з нею жарти короткі. Ну, раз він викрутиться, ну, другий, але те, що жити йому недовго лишилося,— це достеменно. Аж ні! Він не тільки умудрився вижити і своїх ворогів

заворожити, а навіть завів дружбу з солдатами: сидить у казармі, байдики б'є, трохи згодом і кабінет самого офіцера штурмом узяв і вилазити з нього не збирається.

Такі в нього тісні стосунки з офіцером склалися, що селом найрізноманітніші чутки поповзли. Думки односельців про цю дружбу були суперечливі. Одні вважали, що Туз став звідником і за допомогою своєї матері-безсоромниці протоптав місцевим повіям стежку до офіцера: кого він до нього водив — це не має значення. Другі думали, що Туз став у офіцера за донощика — за людьми стежить і збирає відомості про революціонерів. А треті гадали, що Туз і тим і тим не гребує. Хоч би як там було, а його мати жила тепер на широку ногу: цукор почала купляти на кілограми, каву — банками, олію — літрами. Більше того, час від часу вона й солодощі стала купляти: то пачку турецької халви, то — горіхи, то — фініки. І це та, над чиєю хатиною раз на рік дим курів! Бути того не може, щоб вона стільки грошей загрібала, перучи солдатську білизну! Тим паче, що з Туза скарбник був суворий — їй перепадало тільки те, що вона встигала сховати.

Отже, цю невтримну розкіш можна пояснити лише одним: крутійка за посередництвом свого сина торгувала честю знедолених дівчат. Але ж офіцера навряд чи вдовольнила б така скромна Тузова послуга. Чому ж він усе-таки день у день вчащав до казарми і — більше того! — саме в кабінет коменданта? Звичайно, обов'язки донощика.

Якщо й були в Туза захисники, то нечисленні, та й захищали його непереконливо. Твердили, що якби революціонери знали за Тузом бодай якусь провину, то давно б з ним поквиталися. Тут справа ясна: до Туза просто не дійшла черга. Хто знає, може, повстанці просто вичікують слушного випадку, щоб скарати його? Щоправда, один — і досить вагомий — доказ був на Тузову користь: ніхто не міг навести конкретних доказів його зради. Всі, кого заарештовували і мордували, допитуючи в казармі, вирвавшись звідти, з вдячністю згадували Туза за ті послуги, що їм він робив. Він жодного разу не посвідчив проти будь-кого. І жодного разу не завагався посвідчити на користь кожного, кого допитували. Всім, хто бажав, приносив тютюн і воду. А справжні-бо зрадники ладні мордувати своїх братів власноручно.

То чого ж це Туз у таких близьких стосунках з офіцером?..

— Ця війна... Вона віщує кінець світу!.. — пробубонів сам до себе ар-Рубейї.

Каддур, який саме відкривав ящик із чаєм, запитав, не підводячи голову:

— Що це там за галас, тату?

— Та Туз... Знову Туз. Може, цього разу аллах звільнить нас від нього...

— Та що ти, тату! Невже його...

Каддур випустив з рук молоток і обценьки й кинувся до дверей.

Процесія наближалася до крамнички. Двоє солдатів волочили Туза попід руки. Іще вісім, оточивши його з усіх боків, штурхали та били прикладами. Весь він був заюшений — кров червоніла на чолі й щоках, текла з носа, крапала з підборіддя на землю. Туз то виривався з рук конвойних, то враз підупадав на силі, але не переставав сипати добірною лайкою, проклинаючи господа бога та всіх рабів його.

Це, здавалося б, звичайне видовище Каддур сприймав незви-

чайно. Напружившись усім тілом, він ловив кожний Тузів рух, жест, слово, що вихоплювалося з його вуст, поки, нарешті, процесія порівнялася з крамничкою.

Зібравши останні сили, Туз випростався і, втупившись у Каддура налитими кров'ю очима, плюнув йому в лице:

— Що, подобається видовище, свині?! Усім вам кінець настав!

Після другого плювка сили його вичерпались. Він зовсім замовк і цілком віддався на волю патруля — неначе вважав свою місію виконаною до кінця, ніби в особі Каддура передав важливе послання усім односельцам.

Каддур обернувся до батька і проказав стурбовано:

— Я йду, ключі від крамниці на місці.

— Що-що?.. Йдеш? Куди ти йдеш?

— Згодом дізнаєшся, батьку.

Каддур кинувся вулицею вгору, до своєї домівки. Найсуперечливіші здогади й думки з шумом — як хвилі морські — клекотіли йому в голові. Четверта година, ще трохи є часу. Треба тікати, доки вони не схаменулися. А може, вони вже кинулися навздогін? Може, випередили його й засіли в домівці? Або вже в крамниці, допитують батька?..

Його кидало в холод, м'язи судорожно сіпалися, ноги зачіпалися за кожен горбик.

«Ось воно життя: закінчиться одне, починається інше, після миру настає війна, після дня — ніч... Настав час розлучитися з рідним селом. Тепер будуть інші місця. А що там? Може, смерть?..»

Його лихоманило, він спинився на мить, щоб віддихатись, а потім знову пішов швидкою ходою.

«А як же Туз? Туз... Його зараз мордують... Такі дужі, жилаві люди можуть витримати будь-що, тільки не тортури... Ні-ні! А може, вони легше за інших зносять катування, тому що полюбляють триматися зухвало. Туз задирливий за своєю вдачею... Ні, він не витримає довго — годину або дві... І — все! Ну, плюне в лице офіцерові, вилає Францію, кине їм: «Хай живе революція!» — і вони порішать його. І закінчиться ще одна сторінка зухвалої відваги і мужності. І сконає Туз. І моє життя у цьому селі сконає. А може, все моє життя взагалі, все моє життя...»

Його лихоманило, долоні зросилися гарячим потом, в горлянці пересохло, страшенно хотілося випити бодай ковток води...

«Вони, певно, чекають на мене вдома або женуться по п'ятах... ось-ось наздоженуть... Оточили село, розшукують мене. Вони все про мене дізнаються, якщо вже не дізналися... Туз саме це мав на увазі, коли крикнув мені: «Усім вам кінець настав!» Туз!.. Ти попався, бідолахо, переграв. Гадаючи, що обдуриш їх, ти обдурив себе... Отак і завершуються всі справи на землі — одурення, самоодурення».

Ноги самі спинилися край порога. Двері замкнуто, як завше. Він поміркував, перш ніж постукати. Як він погляне в очі матері? Викласти їй усю правду? Чи сказати, що від'їжджає на день-два у справах? Ні, краще хай ніхто не знає про нього нічогісінько, навіть рідна мати... Язик може зрадити, мало хто може втримати на припоні власний язик!

Селяни, та й узагалі всі мешканці глухих закутків — люди обачливі і насторожені: вони ж бо ще вчора були кочовиками і щойно зіткнулися з цивілізацією. Ці люди не довіряють новому, не приймають його доти,

поки вже не можуть йому опиратися. Вони не покладаються ні на кого й ні на що, опріч самих себе, своїх вузеньких планів. Усе інше — від лукавого, облуда, самоодурення. Каддур прибув у це село всього три роки тому, спершу ходив за плугом, сіяв пшеницю і ячмінь на полях, а тоді став за прилавок, почав продавати чай, цукор, каву та пряноші. І за ці три роки його склад думок анітрохи не змінився, вони й досі плинуть у тому самому річищі.

Він був збентежений, не знаючи, що сказати матері, як поглянути їй у вічі. Він не звик брехати, та й як можна брехати матері?..

— Скажу їй, що їду в справах — і все тут!

Сам не зчувся, як вихопились у нього ці слова, і вже підняв був руку до дверей, збираючись постукати, як раптом якийсь рух у нього за спиною змусив його різко обернути голову... Зена, донька шейха ас-Сабті, їхнього сусіда й приятеля, прочинивши двері, жбурнула в нього камінець.

Він глянув на неї спрагло і водночас із відчаєм, потім розтягнув губи в кволій усмішці і прошепотів:

— Ти сама?..

— Атож. Мама спить, а сіді [1] в мечеті.

Одним стрибком Каддур опинився коло дверей, схопив Зену в обійми, припав до її уст і почав жадібно пити з них солодку муку. Згадалися дні, які проминули й не повернуться. Мабуть, не повернуться. Чи, може, повернуться згодом... Через рік, через кілька років — хтозна!.. Він тяжко зітхнув.

Каддурові кортіло прошепотіти Зені на вухо слова прощання, але він згадав про свою ухвалу і натомість тільки осипав її поцілунками, похапливими, палкими, шаленими. У вухах дзвенів рядок: «У заставу віддав би...» Ні, нічого заставляти таємниці кому б то не було, це зовсім не потрібно.

— Зено! Я їду в нагальній справі. Іншим разом...

— Ти якийсь дивний, Каддуре.

— Ні, згодом дізнаєшся.

Він розвів руки, легенько відштовхнув її і стрибнув до своїх дверей.

«Я затримуюся, я страшенно затримуюсь і роблю це, наче навмисне через страх перед невідомістю, що розкриває переді мною чорну пащу смерті, наче мені судилося запізнитися...»

Він не закінчив думки. Не хотів, не міг собі уявити, що доведеться покинути село, котре полюбив усім серцем, відтоді, як оселився тут. Так він говорив людям, а насправді, в чому признавався тільки собі, полюбив його з того часу, як зустрів у ньому Зену. Оцю дівчину — повненьку, середню на зріст, світлошкіру, ніжну, котра полонила всі його думи. Багато чого пережив він, перш ніж здобув її прихильність. Довгими місяцями домагався взаємності, надсилаючи їй записки через її сестру, а то раптом наважився,— після тривалих роздумів,— звернутись до своєї матері, що саме збиралася в лазню:

— Передай привіт Зені, мамо!

Коли мати повернулася, він перший почав розмову, спитавши, чи не помагала їй Зена мити голову. Мати посміхнулася до сина закоханою, всерозуміючою усмішкою.

— Ти подорослішав, Каддуре, синку мій, ти став мужчиною, тебе

[1] Сіді (*арабськ.*) — мій повелитель, тут — батько.

зацікавила Зена. Моя мати, хай змилується над нею аллах, казала мені, що матері звичайно не помічають, як їхні сини стають мужчинами, і не перестають поводитися з ними, як з дітьми, що потребують повсякчасного піклування, доки ті не принесуть їм онука, безпораднішого за себе. А домівка без маляти, Каддуре, синку мій, така домівка, як пустка, як могила, і твоє одруження також неминуче, Хай ось я придивлюся до Зени і, коли переконаюся, що вона дівчина така, як треба, тоді з божою поміччю візьмуся за сватання.

Довго, бувало, вдивляється вона в його допитливі, напружені очі, а тоді починає розказувати про Зену, посміхаючись і шепочучи:

— Буде так, як я обіцяла тобі, Каддуре, синку мій!

І ось, нарешті, одного разу повернулася мати, збуджена й радісна, мовби викупалась у райській річці аль-Кяусар, і перш ніж Каддур встиг запитати, що сталося, сказала:

— Ти їй подобаєшся, синку, подобаєшся!

— Що ти кажеш, мамо?

— Зена переказувала тобі вітання. Завтра вона прийде до нас помогти мені товкти просо на кус-кус [1]... Послухай, Каддуре, синку! Треба ж мені придивитися до неї... Ні, клянусь аллахом, хай кадильниця та сама, а я повинна відчути пахощі. Люди кажуть, одруження з Лейлою...

Каддур урвав її.

— Що вона ще сказала, мамо?

— Кланяється тобі та й годі. А чого тобі ще треба?

Щоки йому зашарілись, чоло зросилося потом, він опустив очі. Ніколи в житті не подумав би, що зможе про це розмовляти з матір'ю. Ось так — узяти й заговорити, сміливо, рішуче. Щоправда, справа неабияка: Зена! «Ніхто, крім мами, не допоможе мені із Зеною. Я кохаю Зену!..»

Розвісивши дещо з білизни на вірьовці, мати обернулася і пильно подивилася на сина... «По правді кажучи, сини наші — мов ті верблюденята! Наче вже й підріс, наче змужнів, а звеселиться в нього серце — і мчить, засліплений, не знати куди, за виднокруг...»

— Ще за батьком слово, синку, не забувай про це,— прошепотіла вона.— Аллах благословив покірність батькам.

Каддур стояв, опустивши очі, і силувався переконати себе, що не зовсім здурів, почавши розмову з матір'ю про Зену, про яку вона сама стільки разів нагадувала йому... Так, мати й тут допомогла йому, взявшися за справу серйозно.

Він, наївний, вирішив, що треба ще й похизуватися:

— Що ж, варто зацікавитися дівчиною — то вже й весілля грай?!

Ох, як важко дивитися на що-небудь одночасно з двох боків, до того ж, залишаючись на місці. Зено! Зено! Зено!

Того дня Каддур вийшов на вулицю з палаючими від радощів очима, його серце, ладне вискочити з грудей, вміщало в собі все, навіть сонце...

...Революція тоді ще тільки займалась. Яскравим полум'ям спалахнула вона згодом, через півтора року. Такі, як Каддур, спочатку майже нічого не чули про неї. Небо чисте,— точнісінько як дзеркало,—

[1] Кус-кус — арабська народна страва.

перш ніж розколотися й розсипатись на друзки. А присутність колонізаторів відчувалася так, як хворий відчуває свою хронічну недугу в періоди між приступами. День восьмого травня так і лишився днем жалоби [1]. У чорному серпанку ніхто не бачив нічого особливого — просто жінки були засмучені з причини, що нікого не цікавила. І староста здавався, як і раніше, всього лиш набитим гріхами мішком. Він бренькав у кишені ключами від комірчини, яку називав в'язницею, та вимахував нагайкою, призначеною передусім для Туза.

Небесне люстро справді здавалося зовсім чистим, незважаючи на тріщинки — війну в Тунісі, Марокко та Індокитаї...

Та це все політика, А Каддур політикою не цікавився і з щоп'ятничних проповідей імама не розумів доладу нічого. Чув тільки, що той закликає віруючих не скупитися на підношення зерном і грішми, хоч і медресе й мечеть збудовано на ці підношення вже з рік тому, а то й більше...

Принаймні людям було вільно гуляти вечорами, скільки кому заманеться, і роз'їжджати куди завгодно вдень і вночі, без будь-якого нагляду та будь-яких формальностей.

А Каддур полюбляв гуляти допізна, сидіти в затишку кав'ярні, граючи в карти або в кості. Тільки б не в мечеті, навіть у рамадан [2]; краще вже під стіною своєї домівки, ближче до дверей, за якими була Зена. Там стелив він кошму і садовився зі своїм приятелем Хамо — банщиком. Годинами вели вони неквапливу розмову. Починав, як звичайно, Хамо: скаржився на бідність, на виснажливу працю в тісній комірчині — серед кізяків, у диму, в незмінному двобої з пічкою, коли так важко підтримувати високу температуру води в лазні.

— Ех, брате, що ж це, клянусь аллахом, за хліб такий! Сорок дирхемів за день на чотирнадцять голодних ротів. Борошно — двадцять дирхемів за кілограм, масло — сорок, шматок мила — п'ятнадцять, те та се... Собаче життя, клянусь аллахом!

Звісно, Хамо трохи перебільшував, коли говорив про чотирнадцять роззявлених пельок — їх було всього лише десять: його брат Зейдан з дружиною, семеро дітей, мати. Адже він сам найчастіше обідав з Каддуром або їв потай, наодинці, як ще раніше запровадив. І відомо, що вечорами на нього чекало ще дві вдовиці й молодиця — «три нещастя», як він їх називав. Жінки змагалися одна перед одною, обдаровували Хамо своєю увагою і ласкою, цінуючи його молодість та силу, і ревниво пильнували, щоб він не задивлявся на інших.

Хамо ходив до них по черзі вночі, а вони, навідувались до нього в комірчину вдень. Він благав цього не робити і гримав на них, та нічого не допомагало, аж поки, нарешті, почав замикати маленькі залізні дверцята комірчини. І годинами валявся там в поту й знемозі, нарікаючи на життєві знегоди...

— А що, твій брат Зейдан знайшов роботу?

— Ох, ні, брате. Зейдан — хворий, пропаща людина. Занапастила його політика. Щодня на новому місці. Я вже втратив надію збагнути, що це за політика, яка занапащує таких людей, як мій брат Зейдан...

---

[1] 8-го травня 1945 р. в місті Алжірі відбулася демонстрація з нагоди перемоги над гітлерівською Німеччиною. Прогресивні алжірські елементи скористалися з цієї демонстрації, щоб висловити свій протест проти колоніалізму. Поліція розстріляла демонстрацію, після чого спалахнуло повстання, жорстоко придушене французькими колонізаторами.

[2] Рамадан — місяць мусульманського посту, коли їсти дозволено тільки вночі.

Після такого початку вони, як правило, переходили до головного у своїй розмові, до теми, що не вичерпується на землі й передається з покоління в покоління: до розмови про кохання і коханих...

Хамо оповідав про свої останні пригоди з трьома «нещастями» — Дайхою, Мубаракою і Хохою.

— Учора в мене було побачення з Хохою. Гарна вона, менше моє горе-нещастя, кохаю її до самозабуття — так би й послав сватів та одружився!

Вона мала чекати мене в умовлений час під навісом, але з якоїсь причини не прийшла — може, сестри ще не повкладалися, а, може, її саму дрімота здолала. Одно слово, не знаю. Проте я не став баритися, хоч і можна було відпочити після трудів праведних. Тож поліз я до них у кімнату, дістався до ложа і ось — на тобі! — всі три сестриці, покотом на одній постелі! Не сплять,— тільки вдають! — прикидаються, лежать, наче ляльки, прокляті. А менша — посередині. Я її легко пізнати можу. Вона найстрункіша...

Поклав я руку на груди тій, що посередині,— Хоха. Та самісінька Хоха, що на побачення не вийшла. А хто поміж нею і мною? Дайха, найніжніша і найдоброзичливіша до мене. У пообідній відпочинок я з Дайхою сповна розрахувався. А вночі у мене з Хохою побачення. Страшенно не люблю від таких побачень відмовлятися. Як обійму її в темряві — щоразу майже плачу над своїм життям, що так марно минає...

Поміркував я трішки і вже був надумав: стомився я, сили немає, то чого ж не відступитися, не відкласти все на завтра — ні, мовляв, і край. То більше, що й ніч уже наполовину минула, а попереду важка праця — о третій годині, де першої молитви починати. Краще, думаю, забратися геть звідси. Але чомусь мене сумнів узяв — може, лишитися? Відпочити, як належить людині, побути все-таки з Хохою... Поки я отак вагався, брате, сон здолав мене. Тепер вже й не пригадаю, як вони мене розбудили, кляті, як я опинився у своїй комірчині, у чаду, біля палаючої пічки!

Хамо помовчав трохи, зітхнув:

— Гіркий у мене хліб, аллах свідок!

Думи про працю навели його на спогад про один випадок,— не доведи, господи, Каддура до такого! Хамо не міг згадувати про ту прикрість без жаху. Як Хоха народила йому немовля, а Дайха принесла те дитя в ганчір'ї і як його не стало...

Дві сльозинки скотилося у нього по щоках. Каддур не бачив у темряві тих сліз і прошепотів:

— Авжеж, гіркий хліб, аллах свідок! Ех, одні на цьому світі поневіряються, а інші — в аллахову милість не вірують. Ти ось від кохання до трьох жінок мордуєшся, а я... О, господи!

— А ти — як же твої справи? — спитав Хамо.

Вони почали розмовляти про Зену. Каддур звичайно обмежувався глибоким зітханням та короткою відповіддю:

— Я їй байдужий, брате, далебі, байдужий.

І Хамо відказував йому на це:

— Ти, бачу, царського кохання захотів.

Світлий образ виникав перед Каддуровими очима. Царське кохання! Саме так, краще не скажеш.

Він починав розповідати про Зенині пишні коси, про її великі й чорні, як ніч, очі. Пригадував її повненькі маленькі вуста, її перли-зуби, янгольську усмішку, білу шию. Її рухи, жести, сповнену гідності ходу —

все, все в Зені володіло його уявою, і він усе чинив, щоб заволодіти її серцем.

— Господом клянусь, я обходив усі двері, оббив усі пороги... Талісман Хаммуда носив. І нічого з того не вийшло. Жодного натяку на співчуття. Попросив аль-Курейшу, щоб вона поворожила, але й ворожіння нічого не дало. Не допоміг і амулет Усмана.

І Каддур перераховував усіх, кого він просив допомогти йому, розповів про різні способи, які випробував для досягнення своєї мети, поки, зрештою, не купив книгу шейха Асьюти «Благостиня лікування і мудрість».

— У цій книжці є мудрість — я переконався на ділі.

— Що ти кажеш? Як ти зміг переконатися на ділі?

— Отак і зміг. Моя мати сьогодні зустрілася з нею в лазні. І вона переказала мені вітання.

— І ти досі мовчав?!

— Постривай. Не все ж зразу.

Несподівано двері в будиночку старого ас-Сабті рипнули і прочинилися. Морок був такий густий, що нічого не було видно. Двері ще трохи прочинилися. Каддур і Хамо завмерли в напруженому чеканні. До них долинуло жіноче шепотіння, потім брязкання браслетів. Білий привид виріс на порозі, попрямував до них. То була Каміра, Зенина сестра. Вона несла тацю з чайником і двома склянками. Поставила тацю перед Каддуром і сказала пошепки:

— Сестра веліла сказати тобі, що чай проганяє дрімоту.

Так само легко, як з'явилася, відступила вона в морок і зникла за дверима. Клацнув засув і на кілька довгих хвилин запанувала тиша.

— Прийти надумає — по волосинці прийде, а відійти — і ланцюги не витримають,— проказав нарешті Хамо і потягнувся до чайника. Він гучно сьорбнув декілька разів, поцмакав губами й мовив:

— Зрозумів?

— Та цить! У мене серце калатає як шалене. Сказано ж тобі, що чай проганяє дрімоту.

— Не бери до уваги. Заплющ очі і спи. У мене, брате, серце вже давно на нещастях загартоване.

За дві години двері знову прочинилися. Каддур підвівся і, підштовхнутий приятелем, пішов туди з тацею. Коліна йому тремтіли. Замість того, щоб забрати в нього тацю, Зена (а це була вона!) взяла його за руки і м'яко потягла за собою. Він пішов мов заворожений. Двері зачинилися, вона повела його до себе в кімнату...

«Що може бути краще, ніж жити власними сподіваннями і мріями — хай згинуть будні в мороку! Що може бути краще, ніж поринути в світ, який не знає меж, пливти в безкрайності, наче ангел»,— думав Каддур, знеможений Зениними обіймами. Вдихаючи пахощі її кіс, вкриваючи поцілунками її лице і шию, бавлячись кінчиками її пальців, він раз у раз шепотів їй на вухо: «Зено!.. Зено!..» Дівчина прикладала долоньку до його губів, повторюючи:

— Тсс! Тсс!

Коли батько справив обмивання і пішов до вранішньої молитви, Зена вислизнула з Каддурових обіймів, взяла флакончик парфумів і, виливши їх на голову коханому, провела до дверей:

— Коли повелитель засне...

Попрощавшись, Каддур повільно подався додому, не перестаючи

вихваляти стародавнього шейха Асьюту і його книжку. Коли б не було її, не розчинились би перед ним ворота раю і небесної благодаті, ворота дому сивого ас-Сабті, що ховали Зену. Та ні, ворота її серця, що таїло в собі стільки ніжності й кохання!..

— Каддуре!

— Хамо!

Хамо все ще чекав його. Як справжній друг, він і не подумав покинути Каддура одного, хотів переконатися, що все закінчилося щасливо.

Хто-хто, а Хамо знав, скільки несподіванок чатує на його приятеля. «Немає тиші в тихому домі»,— казали предки.

Хамо без слів зрозумів приятеля. Палко поцілувавши і обнявши його, він проказав:

— Хай тобі щастить! Уже четверта. Час розпалювати пічку. Однаково я пропустив побачення з Дайхою. Та дарма... Хай тобі щастить!

— Аллах тебе не забуде, Хамо. Ти справжній друг.

Каддурові й на думку не могло спасти, що батьки ще не спатимуть. Його батько зранку в мечеті не молився, ходив туди лише в п'ятницю, а мати вставала не раніше п'ятої — доїти корову та відчиняти пастухові ворота. А коли хтось із них і виходив зі спальні серед ночі, то не клопотався сином, бо не було для того жодної причини. І сам він ніколи не брав батьків до уваги — сплять собі, та й по всьому. Нині ж, тільки Каддур штовхнув двері і зайшов у хату, то побачив матір, що сиділа на порозі спальні, уткнувши голову в долоні. Він розсердився. Його зачепило те, що він усе ще перебуває під наглядом...

«Я мужчина, дорослий мужчина, а не дитя. Мати нічого не розуміє і не бажає розуміти, хоч заводила розмову про Зену, про весілля торочила, передавала вітання».

О батьки! Часом ви так настирливо опікаєте свою дитину, що вона воліє спихнути вас зі своєї життєвої стежки. Залиште її у спокої, хай сама відповідає за себе, користується своїм правом жити, як і ви колись...

«Адже мати давно, вже два роки, знає, що мені подобається Зена, що я цілісінькі ночі висиджую під дверима її дому. То чого ж ото стежити за мною! Як це негарно, соромно... Якби вона перестала набридати своєю турботою, і їй би було спокійніше і мені...»

Мати стрепенулася. Глибоко зітхнула й посміхнулася в темряві.

— Я боялася, синку. Я все знаю.

«Не питай лікаря, а краще послухай бувалого»,— хотіла вона сказати, але, вловивши пахощі парфумів, мовчки обернулася і пішла в спальню, зачинивши за собою двері.

Каддур думав, що, переступивши поріг, побачить у хаті офіцера з направленим на нього дулом пістолета і гидким осміхом у кутиках уст, а мати, зв'язана й скривавлена, валятиметься на долівці. Офіцер, після неодмінної сотні штурханів, поведе його в казарму, а там... Ох!

Серце його шалено калатало. Він згадав раптом про «зрушення ідолів», від якого зазнав стільки знегод, заради якого пожертвував такі величезні суми.

«На волосинку від смерті. Всього лише крок і...»

Двері відчинилися. На порозі стояла мати. Він пильно дивився на неї. Ніби чорна хмара вкрила її лице — у нього потемніло в очах. Мати уважно глянула на сина і збагнула все. Зрозуміла: він попав у

біду. Прочитала на його обличчі сліди страждань, які почалися не сьогодні...

— Вас розкрили?

— Про що ти? Кого розкрили?

— Не питай лікаря, а краще послухай бувалого, Каддуре, сину мій... Я все знаю. Серце матері завжди чує правду.

— Все розкрито, треба тікати!

— Не тікай далеко, поки не дізнаєшся про Туза.

— Хто тобі сказав про Туза?

— Дітвора. Але я знала, що Туз також...

Вираз дитячої розгубленості з'явився на Каддуровому обличчі. Мовби засоромившись, він сквапно подався до себе в кімнату, підняв маленьку плиту під ліжком, дістав торбинку й міцно підв'язав до шиї під сорочкою. Потім кинувся до матері, поцілував її і, вибігши з хати, поспішив до стайні Ахмазі.

Щойно побачивши старого, Каддур сказав:

— Послухай, дядечку Ахмазі, Туза схопили. Мені треба тікати.

— Що-що?

— Лишився ще хто в селі?

— Я не втямлю, що ти говориш? В яку ще халепу вскочив Туз?

— Я хочу зараз же поїхати.

— Та ось аль-Фархі їде. Він тебе одвезе, куди хочеш.

— Збирай внески, як звичайно. Днями по них приїдуть, заберуть...

Дивлячись на аль-Фархі, який повільно долав узвіз на мулі й посилено гамселив його п'ятками по боках, Ахмазі нічого не відказав. Він міркував. «Я — Ахмазі, від мене ні дрібне, ні велике в людських ділах не лишиться непоміченим. У мене голова посивіла від цього. І я нічого не знаю, що там із Тузом, цим байстрюком! Клята його душа! Туз, син Маріам... У чому ж справа? Хоч Каддур сказав лише кілька слів, проте, мені здається, що сталося щось дуже серйозне».

Переконавшись, що справді під'їжджає аль-Фархі, Каддур полегшено зітхнув. «Кілограм цукру, півфунта кави, півлітра олії, літр гасу, кіло жиру та прянощів на чотири дирхеми. От і всі тижневі запаси аль-Фархі. Часом я додавав йому ще що-небудь — п'ятдесят грамів зеленого чаю, кіло жиру... Він довезе мене, куди я схочу. Ахмазі це знає».

Каддур глянув на годинника. Час біжить швидко.

Він нахилився до Ахмазі і щось зашепотів йому на вухо.

Той віддав розпорядження:

— Візьмеш його з собою. Переночує в тебе, потім відвезеш у загін. Тримай усе в таємниці. Зрозумів?

Аль-Фархі тільки всміхнувся у відповідь, потиснувши руку Каддурові. Подібні розпорядження він одержував від Ахмазі щонайменше разів із п'ятдесят. Усі хлопці, яких виряджав Каддур, пройшли цією дорогою, а сіренький мул, котрого знову довелося осідлати, звик возити на своїй спині двох. Та й сьогодні він прибув сюди з цією ж метою...

Вже дорогою, після того як вони від'їхали від села на кілька кілометрів і забезпечили себе від несподіваної зустрічі з солдатами, тим паче, що сутінки почали густішати і на випадок чого помогли б їм сховатися, аль-Фархі прошепотів:

— Брати чекають тебе у мене.

— Чекають у тебе?

Каддур вважав, що сьогоднішні події стосуються лише його і ще нічого нікому не відомо, окрім Туза, матері, Ахмазі, ну, й зрештою аль-Фархі. Все сталося тільки сьогодні — крики на вулиці, Тузів плювок, ця втеча. У вухах знову задзвенів материн голос: «Не питай лікаря, а краще послухай бувалого».

Взявши себе в руки, Каддур перепитав старого, але вже твердішим голосом:

— Чому вони чекають мене?

Аль-Фархі розказав йому, що аль-Харкі, солдат, який нещодавно приєднався до загону, виявився шпигуном. Його послали розвідати, хто допомагає алжірцям дезертирувати з армії. Він побув з тиждень у загоні, а тоді втік і вчора вночі повернувся у військову частину.

— Брати знали, що Туз попався. Знали, що й ти на черзі, що й тебе мають заарештувати,— сказав аль-Фархі й подумав: «Я наговорив йому сім міхів гречаної вовни, а він, бачу, повірив. Нехай. Треба дати йому зрозуміти, що я неабияка фігура, що його доля в моїх руках!» Ця думка сподобалася аль-Фархі. Запевнивши себе, що це зовсім не брехня, а так — маленьке перебільшення, він знову сказав:

— Я приїхав спеціально по тебе. Допомогти тобі втекти або... вбити тебе.

«Так,— подумав Каддур,— аль-Фархі уб'є мене за наказом братів. Я помагав їм у селі, а вони вб'ють мене мов негідника. Мати мене оплакуватиме, гірко голоситиме, а люди одвернуться від батька, не ходитимуть у його крамничку по товар, і він помре з голоду. Господи, яка жорстокість!.. Умирає зрадник, помирає герой; перший умирає, тому що стоїть на шляху революції. А другий чому? Невже це теж в інтересах революції? Як це жорстоко!.. Що ж це таке?!»

Безладні думки вирували в голові Каддура. Але що він міг сказати старому аль-Фархі. А той, не почувши від нього ніяких заперечень, додав безапеляційним тоном:

— Краще втратити одного, ніж тисячу. Революція дбає про благо всього народу.

Каддур набрався мужності і, сподіваючись, що старий щось пояснить йому, запитав:

— Якщо це так, то чого вони не передали мені наказ убити Туза?

Аль-Фархі з жалем відзначив, що Каддур все ще не надає його особі належної ваги. «Вони не передали»! Не каже: «Ти не передав». Тобто вважає його просто посланцем, який переказує, що вирішили інші.

«Що ж тепер? Може, правду йому сказати? Що послали мене з мулом ждати Туза в стайні Ахмазі, що це Туз мав тікати, а не він, Каддур? Або, може, прибрехати ще щось? Зовсім небагато. Еге ж... Зейдан завжди каже мені, що я — «безсоромний дурисвіт». Та я ж піклуюсь про спільні інтереси! Нічого, невелике перебільшення справі не зашкодить».

— Ми не були певні, що ти також не шпигун,— сказав, прокашлявшись, старий.

«Що? Пожертвувати Тузом? І мене так само збираєтесь позбутися? І всіх, хто працює підпільно?»

Він пригадав Туза, котрий пручався в руках солдатів, а ті били його немилосердно. У вухах бринів Тузів голос. Він кричав, поводився, здавалося, негарно, але робив це, щоб його чули люди, щоб Кад-

дур зрозумів: на нього чигає небезпека. «Сила наша в тому, що кожен з нас насамперед дбає про інших, а не про себе».

Каддурові раптом здалося, що революція є нічим іншим, як самопожертвою у найвищому розумінні цього слова. В цьому полягає її суть. Революція це самопожертва, а самопожертва — це революція...

Він заплутався. В голові його перемішалися різні думки, спогади. Він забув усе. Забув, де він і що з ним. Забув аль-Фархі й сірого мула. Довга чи коротка дорога попереду? Доїдуть вони чи їх схоплять на цій дорозі? А чи Ахмазі виконає те, про що його просили? Чи справді його чекають у аль-Фархі?

— Наші вже близько. Вчора скарали зрадників-братів, зруйнували школу і міст.

— Боюсь я, щоб нам знову не влаштували восьмого травня,— відказував Каддур своєму приятелеві, у якого тепер тільки й мови було що про війну та братів. Хамо зовсім забув про три свої «нещастя» — Дайху, Мубараку і Хоху, про десять ротів, які годує на сорок дирхемів, зароблених тяжкою, виснажливою працею. Ось уже місяць як він живе війною. Збирає про неї відомості — правдиві й неправдиві чутки, захоплено вірить кожній новині. Він вибудував свою власну концепцію, засновану на здогадах і неперевірених відомостях, і за її допомогою пояснює, як будуть розвиватися події.

— Аллахом клянусь, нічого не лишиться у висохлому річищі, крім камінців.

Каддур, через свою наївність, питав, що це за камінці в річищі, доля якого так непокоїть Хамо. Той відказав:

— Добро, це добро. Не лишиться в країні нічого, крім добра.

«Але все-таки, що це за добро таке? Сила, чи що? Франція дуже сильна, сильніша за все на світі. Чи це танки? У нас їх немає. Чи гармати? Вони також у французів. Гроші? Усіма грішми на світі володіють французи. Навіть восьмого травня казали, що не лишиться нічого, крім добра. А насправді лишилися французи».

Каддур чудово пам'ятав, як літаки, пікіруючи, скидали на землю сотні бомб, що висаджували в повітря все, як він разом з іншими селянами утік у поле, як вони бігли по стерні, а кругом здіймалися стовпи вогню і диму. Бідолаха-віслюк!.. Він стояв і крутив головою, не тямлячи, що діється. Над ним пролетів літак на бриючому польоті, прошив його ниткою куль. Червоною ниткою!.. Бідолаха постояв ще якусь мить, а коли спробував зрушити з місця, розпався надвоє...

«Ну й кому це треба? Дратувати французів... Вони були тут відтоді, як я пригадую себе. Звичайно, я розумію, що вони відрізняються від нас, але ж вони хазяї, пани... Це з усього видно. У них — сила, влада. Вони завжди чисті, гарно вбрані. «Їхній рай на цьому світі, а наш — на тому», — не раз казала мені бабуся.

Французів ми і боїмося, й поважаємо, і запопадливо слугуємо їм — навіщо ж нам воювати або ворогувати з ними?»

— Послухай. Адже я став цікавитись політикою нещодавно, але мій брат Зейдан усе мені розтлумачив.

І Хамо почав у свою чергу розтлумачувати все Каддурові, повторюючи те, що йому сказав брат:

— Добро — це правда. У цій країні немає правди, але настане день, коли не лишиться у висохлому річищі нічого, крім камінців, тоб-

то правди, добра. Французи підуть геть, багаті зубожіють, і їх не стане. Всі люди лягатимуть спати ситими. Ми всі будемо читати, вивчати свою мову і християнські — ну, англійську, німецьку, російську... Правителем буде хто-небудь із нас, алжірців. І староста буде алжірець, і ходжа, і старійшина, і поліцейські теж будуть з нашого люду. Ми станемо розумними, чистими, гарно вбраними, шанованими людьми — як французи. Не тільки ми прагнемо цього. Є ще єгиптяни, туніси, марокканці, навіть невірні, котрі страждають так само, як і ми — в Індокитаї, наприклад, хоч віра у них відмінна од нашої. Їх також французи гнобили, а вони повстали і перемогли, і розбита Франція лишилася ні з чим. Дьєнб'єнфу [1] — хто про нього не знає? Навіть ті, що потім народилися, теж про нього чули. Зрозумій мене правильно. Щоб людина стала політиком, треба перш за все, аби вона збагнула, що французи такі ж люди, як і ми, і у них є своя країна, як і наша...

Перед такою логікою Каддур був безсилий, він не ставив інших питань, а поринав у тривалі роздуми.

«Політика — це хвороба, Зейдан заразив нею брата. Навіть коли все, що вони говорять, правда, все одно французи не такі люди, як ми, це я знаю давно: Вони прийшли в нашу країну серед ночі, прийшли з іншої країни, що називається Франція. І ми могли прийти до них перед тим, як вони намислили прийти до нас. І та історія про Іспанію, що її розказує Хамо, правдива, поза всяким сумнівом. Ми тоді в Іспанії були подібні до французів. Минув час — і ми стали на місце іспанців. Тут Хамо правду каже. Тільки з французами заводитися — діло це дуже й дуже небезпечне. Вони сильні, а ми слабкі. Адже Хамо закликає боротися з ними далеко не кожного стрічного.

Та що найбільше мене гнітить, це — Індокитай. Країна була, як і наша, під владою Франції, і французи перебували там так само, як у нас нині. А все-таки забралися геть. Все-таки їх подолали.

Усі люди в Індокитаї зрозуміли те, про що говорить тепер Хамо, і змогли вигнати французів геть. Скільки ж таких, як Хамо, знайшлося в Індокитаї, щоб переконати всіх інших?»

А Хамо так заморочив собі голову політикою, що став наче сам не свій. Він ходить, мов сновида, і шепоче:

— Що ж буде, коли ми не прокинемось?.. Невже кожен із нас залишиться тим, чим є нині?

Кожен залишиться тим, чим є... Каддур сидітиме у крамничці свого батька, торгуватиме прянощами, цукром, кавою, олією і жиром, житиме зі своєю Зеною. А я — у лазні коло пічки від третьої години ночі аж до першого заклику на молитву. Спітнілий і стомлений, щоб потім узятися за інше — пестити вчительських дочок. Ніч з Дайхою, ніч з Мубаракою, ніч з Хохою... А коли вона принесе мені немовля в пелені, я що — заберу його собі? Мені й так не вистачає сорока дирхемів, щоб прогодувати десять голодних пельок?..

Кожен залишиться тим, чим є.

Раймон — головою муніципалітету. Жан-Жон і Моріс — власниками маєтків і винних погребів, хаджі [2] ат-Тахір та всі інші — володарями палаців.

---

[1] Дьєнб'єнфу — укріплений район, в якому 1954 року в'єтнамські революційні сили завдали поразки французьким колоніальним військам.

[2] Хаджі *(арабськ.)* — той, хто здійснив паломництво в Мекку.

Туз зі своєю матір'ю житимуть у перехнябленій хатині, він бешкетуватиме, а вона горюватиме. Староста ж буде вершити суд та надиматися від пихи... Хто був угорі, той угорі й лишиться. Кожний на своєму місці...

— Даю на відсіч свою голову, брате,— настав час. Або пан, або пропав. З одного боку — ніж, з другого — куля.

Каддурові видавалося, що його засмоктує трясовина. Він уже занурився глибоко, кличе на допомогу — йому кидають дві мотузки. Одна біла — як рука Раймона, Жан-Жона чи хаджі Тахіра. Друга — чорна, наче руки Туза, Хамо або Зейдана. Наче його власна рука. І треба вибирати, за що вхопитися.

І він вирішує просто — обв'язатися зразу двома мотузками. Білою і чорною. Але з місця ні на йоту зрушити не може. Кличе на допомогу, тягнеться до мотузки, а вони тільки скручуються калачиками перед самісіньким його носом.

Ніяк не вибратися із трясовини. За яку мотузку вхопитися?

— А що, коли ми отак і залишимось, кожний на своєму місці?..

Відповідь лунає грізно, твердо, як грім:

— Голову на відсіч, брате, настав час. Або — або... Праворуч — ніж, ліворуч — куля.

Кличе він на допомогу, хапається за мотузки, а вони скручуються калачиками. Яку вибрати? Ніж — праворуч, куля — ліворуч... Але ж треба якось вибиратися із трясовини!

Отямився — бачить, сидить він під валькованою стіною поруч з Хамо, а той зосереджено допалює сигарету...

Час минає швидко, дні летять за днями. Події змінюють одна одну. Їх тепер стільки, що не встигаєш стежити. У людей тільки й розмови про сутички, перестрілки. Там когось убили, в іншому місці висадили в повітря електростанцію, ще в іншому підірвали залізничний міст.

Хамо дедалі сміливішав. Каддур помітив, що він заводить розмови вже не тільки з ним, а й з усіма хлопцями в селі. Разів зо два на тиждень кудись зникає, і найдивніше те, що не розказує, де був.

— Ось побачиш, скоро весь народ устане на боротьбу з несправедливістю.

І зразу ж починає розмову на іншу тему. Потім переходить до іншого: заходжується переконувати Каддура, що треба приєднатися до революції, зараз пора, мовляв, вибрати, за кого він — за революцію чи за французів і колабораціоністів. Адже нейтралітет нині означає спілку з ворогом, розрив зі своїми кровними братами. І знову бачить Каддур перед собою картину: трясовина, дві мотузки — біла і чорна. А Хамо все наполягає на виборі, бо, каже, нейтралітет — також вибір... Зрештою, якось увечері Каддур роздратовано вигукнув:

— Ти говориш про революцію, ніби вона близько, зовсім поряд, ось у цьому провулку, й ніби я відмовляюся до неї приєднатись.

Хамо прихилив голову до стіни і переможно всміхнувся:

— Близько вона, дуже близько. Куди ж їй подітися? От якби ти захотів працювати на неї, то діло було б простіше.

— Якби я захотів! Захотів? Всі повинні...

— Правильно, повинні. В цьому я й хотів тебе переконати.

Запанувала мовчанка. Хамо думав про те, що бідність, злидні, темнота, голод, хвороби, насильство і несправедливість змушують людей шукати способів позбутися їх. Ці пошуки приводять їх до революції, до

повстання проти панів, котрі, як каже брат Зейдан, не розуміють і не хочуть нічого розуміти, опріч одного — свого зиску, своїх інтересів. А їхні інтереси суперечать інтересам інших людей, більше того, вони вимагають, щоб ні у кого, крім них, жодних інтересів не було взагалі... Така їхня натура, каже Зейдан.

А Каддур думав про те, що війна з кожним днем ширяться, французи дедалі більше лютують і ніхто не може лишатися нейтральним, робити своє звичне діло без того, щоб накликати на себе звинувачення в причетності до якоїсь із цих двох сторін. Життя переходить у іншу колію. Дзеркало розбилося, й скалки розсипалися...

— То ти, виходить, зв'язаний з ними, Хамо?

«Все ще вагається Каддур»,— подумав Хамо і в свою чергу спитав:

— А ти хотів би цього?

«Ну от, знову запитує, підгонить. Змінився мій вірний друг, зовсім змінився. Упало дзеркало на камінь, розкололося. Позбавив мене довіри, не розкриє свого серця. Не те, що кілька місяців тому, та що там місяців — тижнів!.. І дивиться на мене якось дивно: ніби це я змінився, а не він. Усе в цьому житті розвіялось порохом, навіть дружба. Не лишилося від дзеркала нічого, геть розбилося!..»

Каддур звів очі на приятеля.

— Хамо, хто з нас перемінився?

— Ні ти, ні я. Обставини змінилися. Я бідний, дуже бідний. Злидар із злидарів. А ти — середнього достатку, либонь, багатий. Ваша крамничка помаленьку дає прибуток, з поля теж копійку маєте. Ще трохи — і грузовик купите, а потім, дивись, і трактор. І ростимете все ширше і вище, а тих, хто внизу, й помічати перестанете... Нам огидне минуле, а вас не приваблює майбутнє, тож нічого у нас спільного не зосталося, крім сучасного. Це сучасне я будую у злагоді з Зейданом та іншими злидарями, а ви збоку хочете лишитися, бути нейтральними. Хто збоку, а хто й рогатки ставить нам на шляху, заважає. Ех, брате, я от вибрав, а ти все вагаєшся!

— Ні! Ні! Я хочу бути з вами. Коли проженемо французів, одружуся з Зеною і куплю собі лазню.

— І підвищиш мені платню на п'ять дирхемів,— шпигнув Хамо приятеля і вже серйозно додав: — Від цієї хвилини — ти один із повстанців. Про твої обов'язки домовимось пізніше. Щоб ніхто, крім утаємничених, не знав про нашу роботу.

Наступного дня Каддур почав працювати з Хамо. Купувати ліки, харчі, взуття і відправляти все не знати куди. Ну й здивувався ж він, коли злидень із злиднів Хамо почав виймати з кишень мільйони. І це тоді, коли його родина мало не вмирала з голоду, а сам він у дранті ходив, та й робота його кращою не стала — все та сама лазня. Він переймався симпатією і повагою до свого дивного приятеля. І дещо збагнув. Збагнув, що революція, оця ось робота, яку виконують Хамо, Зейдан, інші бідняки, та й, зрештою, він сам,— велика, дуже велика справа, яка неодмінно змінить суть речей, як каже Хамо. Більше того, він відчув відразу до грошей, котрі йому раніше видавалися таїною життя.

Так він працював, поки познайомився з усіма втаємниченими у справу, власне, з більшістю односельців. Хамо тепер з'являвся зрідка. Дедалі частіше зникав невідомо куди. У лазні його заступала братова, а в усьому іншому — Каддур, що лишився найвідповідальнішим з усіх підпільників у селі.

Якось увечері Хамо розпрощався з ним.

— Мені треба зникнути, ти мене заступиш. Ти знаєш про все, крім втечі солдатів-алжірців з казарми. До тебе прийде брат-повстанець, якому доручили це діло. Твоя роль полягатиме в тому, щоб повідомляти Ахмазі про час, коли вони тікають. Усе інше хай тебе не турбує. Пароль для зустрічі з тим повстанцем: «Річище висохло: на дні самі камінці». Він повторить його тричі.

І от одного вечора сталося те, що було для Каддура цілковитою несподіванкою.

В крамничку зайшов Туз, п'яний і брудний, з величезним синцем під оком — слідом недавньої бійки. Бився він безперестану, мало не кожну годину. Похитуючись, наче матрос, що прокинувся після пиятики, Туз замугикав:

— Річище висохло: на дні самі камінці...

Каддур завмер уражений, а Туз проспівав пароль тричі.

— Ти — той самий відповідальний? — зашепотів Каддур.— Ти брат-повстанець... Господи, що я чую? Тузе, невже це так?

— Річище висохло: на дні самі камінці,— промугикав той іще раз.

А потім, наче й краплі вина в рот не брав, наче він і не Туз і ніколи в житті не був ним, а так і народився повстанцем, відповідальним за організацію втечі солдатів-алжірців із казарми, коротко сказав:

— Товар готовий. Завтра о п'ятій, троє. Поклопочися про доставку — вантаж нелегкий.

Він вийшов, варнякаючи якусь пісню, обірваний гультіпака, і поплентався до шинку знову пиячити з офіцером, своїм нерозлучним приятелем. А Каддур питав себе спантеличено:

— Хто ж його батько, господи? Напевно, якийсь хитрюга!

— Приїхали!

Аль-Фархі урвав нитку мовчання, що тяглася всю довгу дорогу. Каддур стрепенувся, вдивляючись у морок, потім намацав черево мула, торкнувся руками плеча старого і пригадав усе.

— Куди приїхали? — спитав.

Мул спинився, і аль-Фархі скочив на землю. Упав долілиць і звелів учинити те саме своєму супутникові. Через кілька секунд, протягом яких Каддур, напруживши слух, намагався збагнути сенс цієї операції, він мовби почув якийсь шурхіт. Але не видно було нічогісінько. Довкола суцільна, непроникна, зловісна темінь. Глуха, сторожка тиша.

«Коли почалася революція, по селах відразу заходилися нищити собак,— згадував тим часом Каддур.— Спершу почали різати їх, а тоді взялися за зрадників... У мирний час собаки оберігають нас, а в війну стають першою жертвою — не до діла гавкають».

— У-у! У-у-у-у! — розітнув тишу голос аль-Фархі, ніби на засніженій рівнині завив голодний вовк. У відповідь почулося бекання ягняти. Аль-Фархі підхопився, рушив у темряву. Каддур подався за ним.

— Прошу, заходь.

З прочинених дверей хижі сіялося світло пригашеної гасової лампи. Аль-Фархі поляскав Каддура по спині. А той, все ще тамуючи страх, запитував себе, хто ж із братів жде його тут. І гарячково перебирав у пам'яті десятки імен і облич тих, кого вирядив сам, і тих, хто подався

в гори раніше, з легкої руки Хамо. Він пригадував, і одно за одним виникали перед ним їхні обличчя...

Ось один, з незмінною усмішкою на лиці; над його веселістю навіть голод не був владний. Він усміхався і в люту холоднечу, коли все село замітало таким глибоким снігом, аж важко було пройти вулицями — хіба що до кав'ярні протоптували стежку, бо там фелахи збиралися грати в кості й карти... Сердега Кажжух!

А ось другий, з його повсякчасними зітханнями і завжди похмурим обличчям, з надокучливими питаннями, чому аллах створив його в цій країні та чому двадцять п'ять його братів не мають ніякої роботи й тільки никають без діла від сніданку до обіду, від обіду до вечері. А їхній батько не хоче жодному з них дати роботу на фермі, боючись, що вони його обкрадуть. Старий повсякчас просить аллаха, щоб полегшив йому тягар — забрав кого в рай, кого в пекло, куди забажає,— бодай половину, а то й три чверті. Свій гнів зганяє на численних дружинах, не милуючи навіть наймолодшу, котра за два неповних роки народила йому двома заходами чотирьох хлопчаків. Кожного разу, коли він знову мав женитися, то розлучався зі старшою з чотирьох дружин, поселяв її в глухому кутку, не дозволяючи навіть до батька переїхати чи до родичів... Бідолаха Абуль-Касем!

А ось іще один — по вінця налитий життєвою силою! Зодягнений за останньою модою. Під пахвою — коробка солодощів або печива, в зубах — незмінна сигарета, з кутика в кутик рота перескакує. Та й сам він, як метелик, пурхає з місця на місце, з кварталу в квартал, по завулках і кав'ярнях, то коло одних вмоститься, то коло інших. Сьогодні тут, завтра вже в іншому селі, слідом за ярмарками. Розмови веде лише про моди, особливо полюбляє говорити про дзеркальні окуляри, за допомогою яких можна дивитися і вперед, і назад, не обертаючи голови.

Його пригоди в поїздах нескінченні, і розказує він про них не замовкаючи — кожного дня щось нове. Квитків він, як і водиться у волоцюг, не бере, бо знає контролерів в обличчя, пам'ятає, коли й де вони сідають на поїзд, та й номери поїздів добре вивчив. Кожному контролерові прихопить подарунок: одному пачку доброго тютюну, другому — жувальну гумку, а третьому — пляшечку пива купить на одній із зупинок. Хоч так, хоч інак, а це йому обходилось не більше чверті вартості квитка. Головне, чим він пишається, чим безугавно вихваляється, то це — своєю дружбою і добрими стосунками з контролерами... Химерник ан-Насер!

Як правило, в потоці спогадів уява здебільшого малює нам людей, далеких від нашого повсякденного життя. Ті ж, з ким ми близько спілкуємось мало не щодня, хто безпосередньо впливає на наше життя, пригадуються дуже рідко, мовби вони надокучили нам.

«Дивно, — думав Каддур, — що я так часто згадую тих, з ким мене ніщо не зв'язує. Бачив я їх здалеку, а коли доля зводила докупи, то й почати розмову не наважувався. Усі вони з іншого світу. Одягнуті по-європейському, ходять без головних уборів, та й розмовляють переважно по-французькому...»

— Ну, заходь же,— сказав аль-Фархі, підштовхнувши Каддура в спину.

Той, вагаючись, нахилився й посунув у дверний отвір. Рука його несподівано зустрілася з іншою — дужою, сухою, великою.

— Зейдане, це ти? . . . . . .

Каддур придивився до нього. Так, все той, тільки одяг інший. Гінкий, он як нагнувся, щоб дах не проломити. Обличчя смагляве, аж синяве, бородань, широке ясне чоло, довгий гострий ніс і рот витягнувся шнурочком — ніби зовсім безгубий. А очі — чорні, глибокі, дивляться серйозно, навіть грізно.

— Ну, здрастуй, чудисько! — мовив Зейдан і, пригорнувши його до себе, палко обійняв. Потім познайомив з присутніми.

— А Хамо? — ще не сівши, спитав Каддур.

— Все гаразд. Побачишся з ним уночі.

— Він цивільний... чи — як ви?

— Ну, ми не на весіллі, щоб про кожного окремо згадувати,— сказав Зейдан. Легенька усмішка на мить з'явилася на його губах і зразу ж згасла. Погляд посуворішав.

Каддур, знітившись, похнюпив голову. Заплющив очі й прошепотів:

— Хамо мені більше, ніж друг. Хамо — брат.

Тремтячою рукою він витяг з-під сорочки торбинку, розв'язав і вийняв з неї зібганий аркуш паперу зі стовпчиками цифр і малозрозумілих знаків та пачку грошей. І підвів очі на Зейдана.

«Купець завжди залишається купцем. У нього на думці тільки торговельні справи, зиск і рахунки. Вузький погляд на світ, наче з мишачої нірки. Але ж цей починав фелахом. Погляд фелаха також звужений. Коли йому пощастить з урожаєм, він неодмінно розтринькає зароблені гроші — або затіє позов, або справить бучне весілля».

Подумавши про це, Зейдан відчув жаль до Каддура... Революція змінює людину і, якщо вона справді бойова, то робить це швидко. Каддур мусить змінитися, стати борцем-революціонером, чистим, вільним від забобонів, пережитків минулого. Він мусить вирости, піднятися до рівня революції...

Тим часом скарбник приймав звіт від Каддура, розшифровував разом з ним його цифри й символи. Десять мільйонів готівкою... мільйон на взуття й одяг... п'ятсот тисяч роздано родинам загиблих та як поміч у скруті. На сто тисяч надіслано медикаментів, у рахунок останнього місяця.

— Рахунок правильний,— підсумував скарбник.

— А яка політична ситуація? — спитав відповідальний за інформацію, підсівши ближче до Каддура.

— Настрій піднесений, особливо після останнього бою та після страти зрадників. Попередження дістали всі чиновники. Переважна більшість подала колективну заяву про відставку, але власті досі відмовляються її прийняти, виплачують їм зарплатню. Втечі з армії та національної гвардії викликають розгубленість у ворожому таборі. Є чутки, що великий загін солдатів іноземного легіону перебуває в дорозі до села. Одне слово, справи непогані, якщо не брати до уваги того, що сталося сьогодні. Сердега Туз!

— Сердега Туз,— повторив Зейдан услід за Каддуром і прихилився до стіни. Він затис чоло долонею і поринув у спогади...

Ясне небо. Зрідка коли набіжать одна-дві хмаринки, набуваючи найдивовижніших форм. То на лева стане схожою хмара, то на шейха в чалмі, що присів навпочіпки й погладжує білу бороду, яка розвівається на вітрі, а то й зовсім — не хмара, а півень зі скрученою шиєю. Слабке сонячне проміння силкується розтопити крижані вершини.

Він вмостився на кам'яному станційному сидінні, щоб дочекатися поїзда, який прибуває о четвертій годині. Думав багато про що. Довго дивився на хмаринки, що змінялн одна одну, потім, не квапляючись, старанно скрутив цигарку. Курити не хотілося, але треба було затамувати неспокій перед від'їздом: зараз він сяде на поїзд, і прощай рідне село — може, навіть назавжди. Пошукав у кишенях сірники. Не знайшовши, посмоктав незапалену цигарку, стулив повіки. Розплющивши очі, раптом побачив просто перед собою руку, яка підносила до його цигарки недопалок сигарети.

Навмисне повільно обернувся, намагаючись вгамувати серце, що шалено закалатало. За спиною стояв Туз. На обличчі його був незвично радісний вираз.

— Нарешті я піймав тебе, дядечку Зейдане.

— А ти шукав мене?

— З учорашнього дня.

— Ну що ж...

— Ні, спершу скажи, купиш мені квиток на зворотний шлях чи знову доведеться їхати зайцем?

— Ти ж знаєш, що я безробітний, без грошей.

— Я знаю, що тепер ти дирхемів не позичатимеш.

— Як це?

— У поїзді тобі розкажу. Ти ж до міста їдеш?

— Ну, гаразд.

Він вийняв з кишені гроші, подав Тузові. Хай купує квиток туди й назад, куди хоче.

...Минулого разу також отак з'явився, на цьому ж місці. Знає, бісова дитина, де й коли мене застати, наче нюхом здобич відчуває. Але тоді квитка не випрошував, квапився назад у казарму. Щойно підійшов той поїзд, підскочив і прошепотів:

«Дядечку Зейдане, я тебе спитати хочу».

«Питай».

«Ти знаєш, що таке фалака[1]?»

«Чого ти про це запитуєш?»

«Ет, навіть ти мені не довіряєш...»

Туз похнюпився, присоромлений. «Уперше його бачу таким», подумав я тоді. Та й він уперше завдав мені прикрощів — навіщо спитав? Доведеться, мабуть, викласти йому істину — ні, не про фалаку, а іншу, гірку, і, напевне, болючу для нас обох. Дивлячись, звісно, як він її сприйме... Атож... Я тоді не встиг нічого йому сказати, не наважився. А він різко підвів голову:

«Якщо ти їх знаєш, спитай, чи бажають вони капітанової смерті? Чи приймуть мене до себе, коли я його вб'ю?»

«Що ти кажеш, Тузе?»

«Раз і назавжди я хочу спекатися прізвиська Туз — син Маріам!»

«Он воно що...»

«Атож».

«Ну, перш ніж спитати їх, скажу тобі, що вони, мабуть, схочуть прийняти від тебе іншу послугу, більшу за капітанову смерть».

«Яку ж?»

«Зачекай, доки я знайду їх і спитаю...»

---

[1] Фалака — пристосування для катувань.

«Знаю, знаю я, що ти один із них!»

Перш ніж я встиг відказати, він ляснув мене по плечу і заквапився:

«До зустрічі! Я скоро знайду тебе, дядечку Зейдане...»

...І от — знайшов. Не встиг я повернутися в село, як він уже дізнався про це. Хоч я й не з'являвся на вулиці... Що він хоче від мене?

Тільки-но Туз повернувся від каси, паровозик наготувався рушати, тонко й уривано свиснувши. Зейдан з Тузом скочили на приступку вагона третього класу. Зейдан спитав:

— А мати твоя... як їй ведеться?

— Змилуйся над нами, дядечку Зейдане...

Відкрити йому правду? Звичайно, настав час зізнання. Якщо мати мене не випередила. Ні. Не думаю. Він нічого не знає. Так мені видається. Ех... Як же почати? Як пояснити, чому мовчав усі ці довгі роки? Чи зрозуміє він? Простить? На прощання, коли це справді буде прощання, я йому все розкажу. Неодмінно. Минув час, коли я міг сподіватися на його повагу. Атож, минув. Того дня, коли він запропонував убити капітана.

І сам не знаючи, чому, Зейдан прошепотів:

— Так. Так. Давно минув час, синку, любий мій...

— «Любий синку»?!

— Так, так,— процідив крізь зуби Зейдан з болем у голосі, заплющив очі і почав глухо: — Двадцять п'ять років уже... Ми жили на окремому подвір'ї. Дім був великий. На хорошій, плодючій землі жили. Вбили в нас у селі старійшину — не знаю достеменно, чому,— з політичних міркувань, чи як... Прийшли солдати, дім розвалили. Обернулися ми на бездомних волоцюг. Мені тоді вісімнадцять років було. А матері твоїй Маріам, сердешній, моїй двоюрідній сестрі, трохи більше. Утік я з нею в ліс. Жили там з місяць, а потім мене спіймали і взяли на військову службу. А ти, Тузе... Твоя мати Маріам — донька мого дядька, а ти...

— Дядечку Зейдане! Ти... мій батько? Ти... ти... Виходить, у мене є батько!

Туза почало тіпати. Широкі Зейданові плечі опустилися, він пригорнув Туза, очі наповнилися слізьми:

— Перший раз я цілую тебе, синку... Ех, волоцюги ми безпритульні, гірші за собак!

— Ти... Дядечку Зейдане, ти... У мене є батько... Ти, дядечку Зейдане!

Туз припав до нього всім тілом, заходився цілувати йому лице,— щоки, губи, бороду. Потім враз вирвався із Зейданових рук, зайшовся кашлем. А сльози текли з очей.

— У Туза є батько...

Туза тіпало як у лихоманці, Зейдан плакав безгучно. Поступово сльози висохли. Запала мовчанка. Кожен сидів похнюпившись, мовби замисливши.

— То чого ти шукав мене? — спитав нарешті Зейдан.

— Спершу я хочу знати, чому говорять, що ти — червоний? Адже ти просто смаглявий?

— Хто говорить, що я — червоний?

— Офіцер. Я вчора чув, як він говорив про тебе і називав тебе першого в списку. Тебе заарештують на цьому тижні. Тому я шукав тебе. Я завжди любив тебе, дядечку Зейдане, тату! Ти — єдиний, хто

не кривдив мене, не лаяв мою матір, ти — єдиний, хто ненавидить багатіїв, проклинає їх... Єдиний... крім мене, звісно.

— Спасибі, Тузе, велике спасибі. Я завжди покладався на тебе, вірив, що не зрадиш... Бо ти не скупий, і тобі не треба чужого... А що поводишся зухвало, задерикувато, то і я чиню те саме, тільки мовчки, потай. Ми мусимо змінити це життя, Тузе, синку! Воно знівечило наші долі. Ти повинен діяти за чітким задумом, мета має бути зрозумілою. Я тебе покину скоро, подамся в гори. Перекажи вітання матері, зв'яжися з твоїм дядьком Хамо — працюватимеш разом з ним. Запам'ятай пароль: «Річище висохло: на дні самі камінці». Повтори йому тричі. Ну, поцілуй мене... Я вийду на тій зупинці.

— Розтлумач мені спершу, чому ти червоний?

— Ми ще зустрінемось, ти станеш дорослішим, і сам усе збагнеш. А я — я розтлумачу тобі згодом.

— А ті, що з тобою в списку, їх що — нехай арештують?

— Скажи Хамо, хай оповістить головних і не тривожить тих, хто нічого не знає. І ще, запам'ятай: люди повинні зрозуміти, що французи небезпечні не тільки для повстанців у горах, а й взагалі для всіх. А боротьба... жодна боротьба не обходиться без жертв, Тузе. Ти зрозумів мене?

— Зрозумів.

Він міцно поцілував батька. Зніяковів і мало не заплакав, коли той простягнув йому банкноту. А поїзд послав свій прощальний свисток: «Прощавай, брате. Я вже в дорозі. Тепер готуватися тобі».

— Сердега Туз...— повторив Зейдан і відсторонився од стіни, сів рівніше. Обвів поглядом тих, що сиділи довкола, тоді поляскав по кишенях. «Ех, ніяк не можу відвикнути... Двадцять п'ять років смалив...» Потім сказав — повільно і тихо, але з твердістю в голосі: — Ну, ви скінчили свою роботу?

— Еге ж.

— Гаразд. Ви як хочете, щоб Каддур поїхав з нами чи ждав тут розпоряджень після допиту Туза?

— Зрадник, який виказав Туза, на щастя, знав небагатьох,— озвався скарбник,— хіба що провідника, котрий його привіз, але той нині в підпіллі. Швидко навести на нього він не зможе. А можливо, нам вдасться покінчити з ним раніше. Краще буде, коли Каддур почекає тут кілька днів, поки з'ясується дещо... Тільки б Туз витримав...

Відповідальний за інформацію заперечив: Туз може й зізнатися, але офіцер збереже таємницю, аби спіймати якнайбільше тих, хто працював з Тузом. Каддурові лишатися в селі небезпечно, така гра може завдати більше шкоди, ніж користі. Він має призначити собі заміну — з тих, хто поза підозрою. Отже, треба лишити Хамо...

«Я теж не викликав до себе ніякої підозри»,— подумав Каддур, але вголос проказав:

— Так. Так. Мені не можна повертатися в село. Я хочу піти з вами в гори, хочу бути бійцем. Битися проти французів з гвинтівкою в руках. А в селі хай лишиться хтось інший. Для мене то справа безнадійна.

Він говорив запально, різко. І раптом змовк, заплющивши очі.

«Безнадійна. Без надії... На що?

Зена! Люба, білошкіра, ставна, ніжна Зена, царське кохання! А

крамничка? Розширити торгівлю, купити велику вантажну машину, відкритий оптовий магазин? І водночас збирати внески, пожертви. Поширювати прокламації, купувати медикаменти, одяг, продукти, влаштовувати втечі алжірців із казарми, агітувати молодь... Що робити? Що?»

Розплющив очі — і зустрів Зейданів погляд — глузливий і суворий. Йому здалося, наче той глумливо проказує: «Ну, проклятий крамарю, фелаху-сліпаку, тебе ламати треба...» І покірно мовив:

— На ваш розсуд, звісно... Як ти вважаєш, Зейдане?

Зейдан схилився до нього, заспокійливо поляскав по плечу:

— Залишишся з нами, друзяко. Залишишся з нами...

Двері розчинилися, і в хижу ввалився невеликого зросту чоловік, закутаний у чорну кашабійю [1].

— Хамо!

Не встиг Зейдан вимовити його ім'я, а Хамо розмотати і скинути з голови покривало, як Каддур кинувся до друга і палко пригорнув його:

— А я згадував про тебе!..

— І тебе добром згадають,—сказав Хамо.—Як твої справи?—Ледве перевівши подих, він сів на лаву і почав квапливо, ніби читав телеграму, розповідати.— Солдати раптово оточили село. Від прожекторів стало світло, як удень. А за п'ять хвилин до того люди бачили, що із села на шаленій швидкості виїхала якась цивільна машина. У стайні Ахмазі зостався тільки кінь.

— Як ти гадаєш, Туз признався? І чия ж то машина?

— Туз хлопець такий, що від нього можна чекати чого завгодно. Але не уявляю собі, щоб він міг так швидко втекти. Може, комусь із наших вдалося зв'язати Буатуша, й вони втекли разом... Ясно одне: цей рейд влаштовано з метою спіймати когось, може, Каддура, а може, котрогось із тих, чиї імена назвав Туз, щоб виграти час і дати Каддурові можливість утекти.

— А може, він в усьому зізнався? — озвався Каддур.— Це він попередив мене, що стався провал, коли його заарештованого тягнув патруль. А я порадив Ахмазі поширити чутку про мою втечу.

— І ти досі мовчав! — обурився Зейдан. — Як ти міг? От лихо!.. Гаразд, хоч би як там було, обставини різко змінилися. Поки все з'ясується, треба виробити новий план дій. І перш за все ушитися звідси. Ми й так затрималися.

Він устав, а за ним і всі інші. Партизани поодинці покидали хижу, вирушаючи назустріч невідомості.

Незабаром аль-Фархі лишився сам. Його пам'ять фіксувала відомості, які зранку треба пустити в обіг.

Офіцер сидів у кріслі за сірим металевим столом. Він наказав начальникові патруля зняти з Туза наручники, подати йому стілець і залишити їх удвох. Похитавши головою і позітхавши, начебто розмірковуючи над якимсь дуже сумним для них обох непорозумінням, він подивився Тузові в очі й проказав м'яким співчутливим голосом:

— Тузе, ось уже кілька місяців ми приятелюємо, і я дуже хотів би, щоб ми й надалі залишилися друзями. Я не зможу жити в цьому селі без тебе. Мені ти подобаєшся з багатьох причин. Ти не хмелієш, п'ючи, чудово граєш у карти й кості, здорово лаєшся і по-французькому,

[1] Кашабійя — вид просторого верхнього одягу-накидки в Північній Африці.

і по-арабськсму. А понад усе... Ні, ні, Тузе, я не можу тут жити без тебе.

Його щоки почервоніли, і він замовк, наче йому забракло слів. Різким рухом налив собі з пляшки, що стояла перед ним, і випив одним духом. Потому почав знов:

— Я хворий, ти знаєш. Ні, я не хитрую. Лікар підтвердив. Це необхідно мені, розумієш? Це ліки, не більше... Тузе, я звик до тебе, у тебе є все, чого мені бракує. Я не можу без тебе. Ти повинен мені допомогти, Тузе. Цим ти й собі допоможеш... Усі показання, всі документи свідчать, що ти сприяєш втечі солдатів з моєї частини до ворога. Я

знаю — ти посередник, не більше. Я певний: ти робиш це, боячися, що заколотники уб'ють тебе через нашу дружбу. Я розумію твоє становище і не ганю тебе. Ти тільки скажи мені, на кого працюєш. Обіцяю тобі, що не арештую його, доки всі переконаються, що ти нікого не виказав. Я хочу врятувати тебе. Врятувати будь-якою ціною. Ну, що скажеш?

Туз сидів мовчки, похнюпившись, і напружено щось обмірковував. Кров точилася в нього з носа та з подряпин на закам'янілому обличчі. По щоках збігали холодні сльози. Руки тримав перед собою так, наче на них і досі були наручники.

«Як цей кретин дізнався, чим я займаюся? Бреше, достеменно, бреше... Каддур — чи встиг він втекти? Він мене зрозумів, я бачив... У, свинота! Говорить про дружбу й любов, немов гуляща дівка! Але ж і він вважає мене за нікчему. Як і всі інші, до речі. Всі, крім дядечка Зейдана. Батька Зейдана. І дядечка Хамо. Гадають, ніби я не можу вчинити нічого доброго. Такий собі огидний хробак, що тільки отруює існування іншим! Цей хитрий пройда, здається, зараз розплачеться. От ганьба!..»

— Я нікого до втечі не намовляв і ні на кого не працюю,— проказав нарешті Туз із тим відтінком різкості, на яку ще у нього лишалися сили, і підвів голову.

Їхні погляди зустрілися. На офіцерових губах з'явилася облудна солоденька усмішка, від якої Туза щоразу нудило. Якби йому молоток, він з розмаху зацідив би ним у білі капітанові зуби.

— Я спершу не вірив... Доки аль-Харкі втік, з твоєї легкої руки, а тоді повернувся назад у казарму. Зараз ти з ним побачишся. Тобі нічого буде сказати йому.

Зайшов лейтенант з конвою, клацнув підборами. Знову вийшов, щоб вернутися з аль-Харкі, який кілька днів тому втік у гори.

Туз пильно подивився на нього, повільно підвівся і ступив кілька кроків уперед, тримаючи руки, мов зв'язані. Не встиг аль-Харкі відступити, як Туз вліпив йому в лице смачний плювок, слину з кров'ю, і різким ударом голови в живіт звалив того на підлогу. Одразу ж обернувся до офіцера й істерично загорлав, не змінюючи положення рук:

— Повстанець! Повстанець! Зв'язався з заколотниками! Облудна пика, смердючий кретин!

Тузові забракло повітря, він закашлявся, відкривши свої чорні, прокурені зуби.

Аль-Харкі підвівся, лейтенант вихопив з кобури пістолет і глянув на командира, чекаючи наказу.

Капітан підвівся з крісла, але так і лишився стояти за столом, силкуючись узяти себе в руки.

«Невдячний пес! Я пустив би кулю у твій плаский лоб! Од вилупка не жди благородства! Проте цей негідник заходить надто далеко. Він зловживає моїм терпінням! А я хочу дати йому шанс урятуватися. Невже йому не зрозуміло, що його чекає! Я простягаю йому руку допомоги, а він її відштовхує. Стрельнути б йому в пику. На інше він не заслуговує!»

Капітан опустився в крісло, провів рукою по обличчю. Потім витяг сигарету, закурив, кинув бистрий погляд на Туза.

«Кашель угамував. Жде. Певно, вже вигадав якусь небилицю. Сльози течуть, лице скривилося. Мучиться, переживає. Дурень! Я хотів,

щоб він дав показання мені одному, хотів урятувати його, а він... Бовдур, божевільний! Скоро пожалкує, та вже пізно буде».

Хвилину в кімнаті панувала тиша.

— Хто тобі дає вказівки? Хто допомагає? Кажи! — несподівано загорлав офіцер і, схопивши зі столу мідну попільничку, пожбурив нею в сейф.

Він сподівався розворушити Туза. Може, той озветься, почне заперечувати або знову кинеться на аль-Харкі чи принаймні закашляється. Та Туз і далі стояв на тому ж місці і в тій же позі. Сльози повільно скочувались у нього по щоках, кашель застряв у горлі. І руки тримав так само, склавши хрест-навхрест зап'ястя.

— Взяти його!

Туз не став чекати, доки конвой силоміць виведе його. Машинально, ні про що не думаючи, зі схрещеними руками рушив до дверей. Вийшовши в коридор, подався швидкою ходою до камери катувань. Лейтенант глумливо кинув йому навздогін:

— Не квапся, твоє від тебе не втече.

Опинившись у камері, де панувала цілковита темрява, Туз подумав: «Я вже давно тут. Відтоді, як мене заарештовано. Тут початок і кінець усьому».

Спалахнуло світло, з Туза здерли одяг, зв'язали мідним дротом і кинули на дерев'яний стіл, утиканий гострими цвяхами.

Конвойні взялися за роботу.

«Це — перша стадія. Якщо не зізнаюся, перейдуть до другої — купатимуть у воді під електричним струмом. Якщо не зізнаюся, буде найстрашніше... Вириватимуть нігті!»

— Ой! Ой!..— несамохіть вихопився стогін. Тузові здалося, що вони вже почали оце третє.

«Як боляче! Але треба терпіти, заплющити очі, мовчати, думати про щось інше, інше...

...Коли на нашому подвір'ї вбили старійшину і дядечко Зейдан... Батько, мій батько Зейдан утік з матір'ю в ліс... Цікаво, куди сховалася бабуся? І з ким, спитати б, утік мій дядечко Хамо?..»

Туз замислився був над цим, але канчуки, змочені в солоній воді, не дали йому забутись. «Чому вони б'ють по одному місцю?» Він спробував посунутись і одразу, всім тілом відчув цвяхи, що встромилися аж до кісток. «Ах, кляті цвяхи, якби не вони, я б витримав... Моє тіло давно звикло не відчувати ударів».

— Ой! Ой!..

«Ні. Від крику не стає легше. Я тільки розпалюю їх. Але я це витримаю, витримаю. Я думатиму про щось інше. Хто ж убив старійшину на нашому подвір'ї?»

— Ой! Ой!..

«Каддур уже досі втік з дому. Здається, він мене зрозумів. Треба виграти час, тут, зараз, на цій першій стадії тортур, поки він опиниться далеко від села».

— Ой! Ой!..

«Неможливо, неможливо терпіти! Але ж багато хто до мене терпів...»

— Хто твої спільники? Кажи, бо буде гірше! — долинув до нього лейтенантів голос.

«Це тому, що я кричу,— подумав Туз.— Мої зойки їх під'юджують. Не кричатиму більше, буду думати про щось інше... Ті, хто зносив

ці катування до мене, терпіли тому, що проти них не було доказів. А я спіймався...»

— Ой! Ой!..

— Хто твої спільники? Кажи, бо буде гірше!

«Хай буде гірше. Не скажу та й годі. Якщо не совatись, то цвяхи не так встромлятимуться у тіло. А коли не стогнати, вони не питатимуть. Треба триматися, зосередитися на якійсь думці, забути про все інше. Ті, хто зносив ці катування до мене, не знали, що чекає їх далі. Їм було легше терпіти. А я...»

— Ой! Ой!..

— Хто твої спільники? Кажи, бо закатуємо!

«Нестерпний біль. Зізнаюсь я чи не зізнаюсь? У них є всі докази проти мене. Зрадник!.. Сволота аль-Харкі... Кляті цвяхи! Ще ж солоної води не лляли. О, якби я не знав про всі ці засоби! Все, не витримаю більше!»

— Ой! Ой!..

— Хто твої спільники? Кажи!

«Коли я повторив матері все, що почув у поїзді від дядечка Зейдана, вона похнюпила голову і прошепотіла: «Прокляття батьків падає на дітей». Тепер вони сиплють сіль!»

— Ой! Ой!..

— Хто твої спільники? Кажи!

— Годі! Годі! Я зізнаюсь... Я зізнаюся.

— Кажи! Хто твої спільники?

Лейтенант підійшов до столу, взяв ручку, аркуш паперу і зловтішно подумав:

«Я знав, що він довго не витримає. Слабодухий — одразу видно. Такі, як він, терплять хвилину-дві, а тоді розкисають. Та й чого страждати? Коли б я був на його місці, то зізнався б, щойно глянувши на такі «докази». Немає, нема в нього завзяття. Добре, що він зрозумів: краще заговорити відразу».

— Ну, кажи.

— Я говоритиму лише в присутності капітана.

Лейтенант вийшов, за хвилину повернувся з капітаном, сів до столу й приготувався записувати.

— Ну, розповідай,— сказав капітан, радий, що справа йде до кінця. В усміхнених очах танцювали веселі іскорки, і в такт їм підстрибувала американська сигарета, затиснута в тонких, червоних, як у жінки, губах.

Туз розклепив повіки — поволі, ніби прокидаючись від міцного сну. Його очі крізь сльози з ненавистю і відразою дивилися на капітана.

— Я не буду... не буду розмовляти в такому стані.

— Зняти його, — наказав капітан.

Він ступив кілька кроків по кімнаті, потім різко, по-військовому обернувся,— пішов назад. Так він зробив ще раз, на очах у присутніх,— командир, який приймає важливе рішення.

«Що мені з ним робити? Я теж хороший: пустив шпигуна в казарму, в розташування частини! Куди вже більше? До стінки його — і вся розмова! Одним щуром менше. Але чи не зроблю я гірше собі? А втім, обійдуся без нього. Є й інші. Як це вони кажуть: «Пес повертається до своєї блювотини». Проте цей мерзотник усе вміє, мене до нього тягне. Його керівника я страчу. А самого сховаю в камері... ближче до моєї

кімнати, звісно. Місяців на два, на три. Даватиму досхочу їсти й пити. А коли настане час виїжджати з цього паскудного села, накажу його розстріляти. От і по всьому. Чудова ідея!..

І як це він не надумався мене викрасти? Мабуть, не раз пропонував своїм начальникам, а вони йому відповіли, що втеча солдата зі зброєю важливіша за викрадення легковажного офіцера. Хитро придумали. В усякому разі, знають, чого хочуть. Керує, мабуть, ними отой червоний. Служив у нашій армії, навчився військової справи, знання здобув у нашій школі, а тепер, бачиш, став знаряддям Москви».

— Хто твої спільники? — раптово обернувшися, запитав капітан і клацнув підборами.

Туз похмуро втупився в підлогу, рани нестерпно боліли, роз'ятрені сіллю. Він процідив крізь зуби:

— Не перед ними...

«Ага, схаменувся зрештою. Треба було раніше, тоді, коли ми були в кабінеті. Невдячна тварюка! На перший погляд, він хлопець наче й кмітливий, а насправді дурний, як пень. Схаменувся аж тоді, як приперло до стінки».

Капітан поміркував хвилину, потім обернувся до лейтенанта і солдатів, що стояли виструнчившись, і кивком голови наказав вийти. А сам умостився в кріслі й став чекати, поки Туз, як він висловився подумки, виявить ознаки здорового глузду.

Туз мовчав.

«Якби я міг знати, що з Каддуром, чи втік він із села, чи ні? А може, він чекає завтрашнього дня, певний, що я нічого так швидко не скажу? Або взагалі нічого не скажу? Не можна говорити, не можна зізнаватися. Це заборонено наказом. Тих, хто зізнався, революція судить як зрадників. Треба триматися. Але ці муки! Ще першу стадію катувань не завершили... Дарма, я не зізнаюся, тим вона і скінчиться. І друга тим самим закінчиться... А нігті!.. Я не витримаю цього! Я слабкий, слабодухий. Відтоді, як мене схопили, я мучуся сумнівами: зізнаюся чи не зізнаюся... Я попередив Каддура. Це добре, мені трохи легше. А якби не попередив? Ні, я виконав свій обов'язок, і зараз, доки...

Мучать тут по-різному, я знаю. Проти кого немає певних доказів, тих перестають катувати, коли ті не зізнаються після третьої стадії... А тих, чия вина очевидна, як от моя, або тих, кого захоплять у бою, таких мордують, поки зізнаються чи помруть. Більшість зізнається, витримує мало хто. Треба щось вигадати, збрехати, дати Каддурові час,— потриматися до ранку, а там...

Я витримаю, скільки буде треба. А потім, потім стану зізнаватися. Тільки, з кого ж усе-таки почати? Зі зрадників треба починати, щоб самі цих мук скуштували, мерзотники!..»

— Тузе! Ми самі. Ти цього хотів. Ну, кажи ж. Ти по суті справи жив тут, у казармі. Точніше, на командному пункті. Спілкувався з солдатами-мусульманами, передавав їм накази від заколотників. Чи ти, може, сам агітував їх утікати? Ти, мабуть, змовлявся з трьома-чотирма, призначав їм час і місце і домовлявся, що їх зустріне провідник. Так? Про це ми самі дізналися відомим тобі способом. Тобі залишилося тільки сказати, хто ця людина чи люди, з ким ти зв'язаний. Це все, що мені треба від тебе почути. Якщо зізнаєшся, я поклопочусь про те, щоб ти був у цілковитій безпеці.

Капітан посміхнувся. Туз мовчав. Його мозок гарячково працював.

«З кого ж почати? Почну зі старости! Блискуча ідея! Як він шмагав мене своїм батогом! Головний зрадник. Він, гад, усіх виказує. Чотири рази його порішити хотіли — не вдалося! Ось він, мій козир. Я скажу капітанові, що всі замахи на старосту були інсценовані. Щоб відвести від нього підозру.

О, я побачу його на цьому столі! Голого, розіп'ятого на гострих цвяхах. Сині смуги виступатимуть на спині від змочених у розсолі канчуків, рани посипатимуть сіллю! О, заради такої картини!..»

Тузові губи розтяглися в посмішці, вишкіривши прокурені зуби.

— Ти чого посміхаєшся, Тузе?

— Я... я уявив собі, що ти наказуєш принести мені склянку вина.

— А чому б і ні? Вип'єш цілу пляшку, коли зізнаєшся.

— Ні, спершу дай мені хильнути. Я заспокоюся, так буде ліпше.

— Ти, мабуть, хочеш виграти час. Не жартуй зі мною!

— Зовсім ні, я просто нервую. Мені страшно. Я не можу зважитись, я хочу виблювати все відразу, одним духом.

«Ну, виродок, образно говорить! Достоту як сучасний письменник!» Капітан похитав головою. Він пригадав Сартра, Латинський квартал, свою буйну молодість, коли був студентом філологічного факультету... «До армії все було інакше. Тоді я жив культурним життям!»

Він підвів очі на Туза, що стояв перед ним згорбившись.

— Гаразд, я дам тобі склянку вина.

Він натиснув кнопку дзвінка. Двері розчинилися, лейтенант віддав честь.

— Принести з мого кабінету склянку вина.

— Слухаю, пане капітан. Дозвольте доповісти, староста просить побачення з вами.

— Хай зачекає.

— Він каже, що у нього важливі звістки, з якими не можна зволікати.

— Тоді впусти. І поквапся з вином.

«Клятий староста вже тут з негайним повідомленням. Яким? Він може все зіпсувати, позбавити мене радісного видовища! Які ж у нього звістки, що з ними не можна зволікати? Та хоч би що там було, я не відступлюся, доки він не скуштує цих тортур. А потім... Принаймні кілька днів я твердитиму, що він працює на повстанців. За цей час йому повидирають усі нігті. Нехай падлюка знає, як продавати своїх! Звичайно, він не витримає болю і змушений буде зізнатися, що працює на революцію. Ще й сам якого-небудь мерзотника звинуватить!»

Увійшов лейтенант зі склянкою вина в руці, а за ним ускочив захеканий староста. Капітан жестом звелів передати склянку Тузові.

— Ну, що там у тебе?

Староста кинув погляд на Туза. Той пожадливо пив вино — зовсім голий, наготу прикривала лише лавка, що стояла перед ним. Староста розгублено подивився на капітана, мовби запитуючи, чи можна розкривати секрети перед цим голодранцем. Капітан гримнув:

— Чого вилупив баньки? Кажи, що сталося.

Туз кинувся до старости, схопивши його за комір, закричав:

— Він, він! Це він! Я одержував накази від нього. Він мені погрожував, пане офіцер. Він намовляв солдатів до втечі!

Староста, ніби не помічаючи Туза, сказав:

— Після того, як спіймали Туза, я одержав звістку, що зник торговець Каддур Бен ар-Рубейї аль-Буркані.

У Туза відлягло від серця: величезна ноша впала з плечей. Староста більше його не цікавив.

«Кожний крок, кожний наш крок веде за собою якісь наслідки. Після того, як мене заскочив патруль, я думав тільки про те, щоб врятувати Каддура, і мені пощастило його попередити. Я непогано зіграв свою роль. Вам подобалося те видовище. Ви сміялися. А тепер я посміюся з вас».

І обличчя Туза розпливлося в посмішці. Він не приховав її і тоді, коли обернувся капітан. Туз закивав головою: «Це він. Так-так, він, Каддур Бен ар-Рубейї аль-Буркані, шукайте його!»

— Він утік із села? — розчаровано мовив капітан.

Староста заторохтів.

— От саме це я й хотів з'ясувати. Звістка дійшла до мене щойно. Я кинувся по крамничках, оббіг кілька кварталів, але...

— Село оточити, обшукати хату за хатою! Лейтенанте Стефан! Лейтенанте Стефан! — крикнув капітан.

Лейтенант з'явився на порозі.

— Негайно викличте до мене унтер-офіцера. А цього — охороняти, не катувати. Попросить вина — напоїти. Зрозуміло?

— Так точно, пане капітан.

Лейтенант вийшов. За ним услід — капітан і староста.

— Каддур, сердешний Каддур! Він пожалів мене, доручив комусь повідомити старосту про свою втечу. Не забув про мене. Виконав свій обов'язок. Ось вони — узи братерства. Я виручив його, він допоміг мені.

Туз не тямив, що говорить уголос. Сидів один у камері, бубонів сам до себе і зітхав на повні груди, забувши про біль і рани. Здавалося, стіни в'язниці розпалися і перед ним відкрився широкий світ. Він почувався дужим, здатним витримати всі випробування.

«Сьогодні, зараз, відкривається нова сторінка мого життя. Молодець Каддур! Рятуючись від небезпеки, не забув про мене, кинув потопаючому мотузку. Я не один. Це найголовніше».

Туз нахилився і заходився збирати розкиданий по підлозі одяг. Одягався поволі, обережно, стараючись не ятрити рани. Ось дерев'яне крісло — ще недавно в ньому сидів капітан. Туз дістався до крісла і сів, голосно зойкнувши від різкого болю.

Хвилин зо дві переводив подих. Коли повернувся лейтенант із вартовим солдатом, він звелів владним голосом:

— Не забувай, що тобі наказав пан капітан. Вина. Вина! Щоб вистачило до ранку, ти зрозумів? Однієї пляшки мені мало. Та мерщій, клятий, у мене все болить від твого канчука.

— Не розумію, чого це пан капітан так про тебе піклується,— завважив лейтенант, прямуючи до дверей.

Туз відказав йому глумливо:

— Нема чого совати носа у велику політику. Мерщій-но виконуй мої накази. Вина, багато вина! Міцного, я маю на увазі. Віскі, коньяк, ром. Зрозумів? А то поскаржусь. І закуски — печива, чого-небудь солоненького. Я їсти хочу.

— Що-що? Він казав лише про випивку, не про їжу...

— «Що-що!» По-твоєму, п'ють без закуски, бовдуре? Ти ще скажеш, коли він не казав про склянку, то мені слід пити прямо з горла?!

Поки лейтенант, посміхаючись у відповідь на це логічне зауваження, зачиняв за собою двері, Туз відхилився в кріслі і поринув у роздуми...

«Певна річ, офіцер хоче врятувати мене. Принаймні не накаже розстріляти. Тож треба добряче обміркувати своє становище. Я стою над самісінькою прірвою. Ні, швидше на роздоріжжі, а то й на самісінькому початку шляху. Один невірний крок, всього лиш крок, і... Треба бути дуже обережним. У мене немає іншого виходу. Обставини так склалися, що проти течії не випливеш. Це треба затямити. Я виснажився. Якщо й лишилася сила, то тільки краплина. Дійшов до самого краю. Місяць стане уповні — і починає убувати, лишиться від нього краєчок — знову починає прибувати. Мама колись повторювала це мені щовечора, запитувала, як я себе почуваю — як повний місяць чи як молодик.

На ущербі, мамо. Від мене колишнього нічого не лишилося. Якщо виживу, то буду новим Тузом. Я не знаю себе. Ніхто мене не знає, навіть цей бовдур капітан. Чи повірить він мені, що я не знаю нікого, крім Каддура? Досить йому цього чи спробує витягти з мене ще чиїсь імена? Ні, він ще катуватиме мене — бачить, що я боюся болю. На щастя, я відаю лише про одного Каддура.

А зрадник староста? Треба було клепати на нього й далі. Все сталося набагато швидше, ніж я передбачав. Проте я знову можу звинуватити його на першому ж допиті. Твердитиму, що він був посередником між мною і Каддуром. Він залагодив його втечу, а потім прибіг розповісти про неї, щоб відвести підозру. Га? Чудова думка! Одержить, гад, одержить свою частку — до міри своєму череву! Розтане його сало на цьому столі, потече по цвяхах, змішане з чорною зрадницькою кров'ю... Чудово!

Але за що ж йому така шана? Жалітимуть його і люди, й революція, оскільки я, може, загину і розказати правди не встигну?

Ні! Так він більше здобуде, ніж утратить. Не дам я йому, негіднікові, зазнати людської шани! Не буду його звинувачувати. Ці батоги, цвяхи та всі інші знаряддя тортур — священні. Ними лише борців, лише патріотів катували. Я не дозволю їм торкнутися гладкого тіла зрадника!..

Ну, от усе вирішено. Тепер Туз може почати нове життя. Побачимо, яке воно буде».

Туз заспокоєно випростався у капітанському кріслі. Вино його незвично сп'янило. Але тільки-но він розплющив очі і глянув на лампочки, що осявали камеру яскравим світлом, як підскочив ніби від удару електричного струму! Як поведуться ті, що змовились утекти до повстанців? Чи вдасться їм відвести від себе підозру? І чи зв'яжеться з ними хтось із загону?.. Що ж тепер з ними буде?

«Вони, звісно, бояться, що я признаюся і їх арештують... О, господи, бодай би я не згадував про це, забув про них зовсім. Витягнуть з мене зізнання — і ось нові жертви! Ні, я все ще Туз! Я ще не розквитався з минулим. О, це ніколи не скінчиться!..

Ні, я не зізнаюся, навіть якщо мене до смерті замучать, я ні за що не здамся колишньому Тузові. Не зізнаюсь, не зізнаюсь, — і все! Треба зібратися на силі, треба триматися.

І я повинен їх повідомити, повинен заспокоїти, що не зізнаюсь, аби вони не встругнули якоїсь дурниці. А вони можуть щось укоїти зопалу, і тоді всім нам каюк! Прийде лейтенант з вином — я викину якогось коника. Їх треба повідомити. Я вигадаю щось, зумію його піддурити».

Туз спробував заспокоїтись. Він гнав од себе похмурі думки, що лізли в голову, силкувався забути про біль, що мучив його, намагався

бодай трохи відпочити. Але йому ніяк не вдавалося поринути в самозабуття, і він безпорадно поклав голову на край страшного столу...

«Ех, Тузе-сердего, все своє життя ти бився з бідами сам на сам, і ось дійшов такого кінця! Бути б тобі нині в горах, з автоматом в руках за високою скелею, натискати на спусковий гачок, сіяти кулями, косити ворогів, які лізуть і лізуть. Натискати на спуск, поки автомат розжариться до червоного! А якщо поряд вибухне снаряд, або літак, спікірувавши, прошиє мене кулеметною чергою, я зможу сказати з чистою душею: «Я своє зробив, спорожнив обойму, помстився за всіх пригноблених і бідних». І Зейдан обійме, востаннє поцілує, утішить: «Прощай, синку. Ти виконав свій обов'язок. А діло твоє докінчать твої брати: я, твій дядечко Хамо та інші злидарі».

Зейдан... Мій сердешний батьку, як я скучив за тобою! За батьком, якого відібрало в мене життя, за батьком, у якого це життя відібрало мене. Весь час, усі ці довгі роки він стежив за мною здалеку, не наважуючись наблизитись. Хіба це життя? Його віджилим законам понад тисячу років! Це не життя! Я не хочу, щоб воно було таке. Може, я іскра з-під кресала? Викресана батьком, щоб спопелити те, чого він не зміг спалити? Батьку, дорогий мій батьку!»

Туз завмер, йому здалося, ніби він у поїзді, в батькових обіймах, слухає його голос: «Вперше я цілую тебе, Тузе, синку. Ех, волоцюги ми безпритульні, живемо гірше за псів. Я завжди покладався на тебе, вірив, що не зрадиш. Бо ти не скупий і тобі не треба чужого. А що поводишся зухвало, задерикувато, то і я чиню те саме, тільки мовчки, потай... Ми мусимо змінити це життя, Тузе, синку! Ти тепер повинен боротися свідомо, заради ясної мети... Ну, поцілуй мене. Я вийду на тій зупинці».

А поїзд просвистів: «Прощай, брате. Я вже в дорозі. Тепер тобі готуватися!»

Туз легенько поворухнувся в кріслі — тіло пройняв гострий біль. Клята сіль! «Його злидні більші за наші, — сказала мати. — Десять ротів живуть на сорок дирхемів, які заробляє твій дядечко Хамо в лазні. А він на кожне свято купує мені новий одяг і два фунти м'яса...»

«Бідний мій батько. Кажуть, червоний! Чому ж він «червоний»? Невже тому, що займається політикою і ненавидить багатіїв? Тоді я також червоний. Хоча й не знаюся на політиці, але теж не терплю багачів, їхніх дурних синів і продажних дочок. Ех, коли б я вмів читати, як мій батько, то теж був би справжнім червоним!»

За дверима пролунали кроки. Туз насторожився. На порозі з'явився солдат. Це ж алжірець, один з тих, кого він загітував утекти!

Солдат підбадьорливо усміхнувся і прошепотів:

— Ми придумали, як урятувати тебе.

Туз кивнув головою.

— Загроза начебто минула. Наш друг утік. Коли про це стало відомо, я підтвердив, що він був моїм спільником. Офіцер все ще ставиться до мене прихильно. Тож не турбуйтеся. Краще почекати.

— Про всяк випадок наші хлопці готуються діяти, — сказав солдат. — Сьогодні вночі...

Двері відчинилися, зайшов лейтенант. Він був явно напідпитку — спорожнив кілька склянок у кабінеті свого командира, перш ніж принести пляшку Тузові.

— Дін-дон... Франція прекрасніша за Ізіду... Дін-дон... Війна огидніша від тифу... Дін-дон... Я з тобою теж вип'ю, Тузе. Дін-дон. Хоч я

ладен здерти з тебе шкіру, не зволікаючи. Дін-дон... Тому що ти... негідник.

Не встиг лейтенант подати Тузові пляшку коньяку, як у коридорі почулися кроки. Він різко обернувся. На порозі стояли четверо солдатів-алжірців з капралом. Вони наставили на нього зброю.

— Руки вгору! Вище, і без коників! — наказав солдат.

— Роздягни його, — звелів капрал. — Швидко!

Солдат заходився зривати з француза обмундирування і кидати Тузові. Лейтенант Стефан дико поводив очима.

Алжірець, що стояв поруч з Тузом, прошепотів:

— Одягайся, Тузе! Швидше. Треба поспішати.

— Що ви робите?!

— Потім дізнаєшся. Швидше! — відказав капрал Рамадан. Він підскочив до лейтенанта і встромив йому в груди кинджал по самісіньку ручку. Не видихнувши й звуку, француз гепнувся на підлогу.

Зейдан зібрав загін за кілька сот метрів од хатини аль-Фархі й поділив його на чотири групи. У трьох з них було по сім чоловік.

Перша подасться на північ — вивести з ладу електростанцію та водосховище, висадити в повітря міст номер сімнадцять. Друга візьме на себе виконання вироку над зрадниками на фермах. А третя вирушить на захід — валити телефонні стовпи, мінувати гірські стежки, палити маєток Муаммара, голови місцевого муніципалітету.

Лишається четверта група з двадцяти повстанців. Її він сам поведе на схід — ліквідувати військовий гарнізон на залізничній станції, щоб він не міг захопити зброї, яка мала прибути з-за кордону.

— Ну, бажаю вам успіху. Щасливо, — сказав Зейдан, потім додав. — Зі мною лишиться командир диверсійної групи Хамо. Спробуємо захопити опорний пункт. Нам потрібні мули для перевезення боєприпасів, ну й — коли поранять кого-небудь...

Він замислився. «Кого-небудь... Більшість, мабуть, поранять, втрати будуть чималі, діло це не легке. Та вони й самі все розуміють».

— Каддур поки що нехай допоможе скарбникові, — сказав він. — А тоді побачимо, куди його призначити. Йди-но в третю групу, Каддуре.

Наприкінці Зейдан стиха повідомив керівників груп:

— Зустріч на світанні, в таборі Семи полеглих. Треба відійти якнайдалі. Завтра весь цей район, напевно, прочешуть.

Він сів на мула, Хамо вмостився ззаду. Група посунула за ними вервечкою.

«Сьогодні треба б усіх посадити верхи, — подумав Зейдан. — Не діло це — один мул на десятьох. А з кожним днем їх стає все менше — ворог забирає, а народ і рад би виростити нове поголів'я, та не в змозі. Кочовики покинули степи, і вони терплять од війни.

Сіреньких нам треба берегти, як ока в лобі, — вони вивчили всі стежки і плаї, до війни звикли — при першому ж пострілі на землю лягають, квапляться вкупі з людьми непомітно в лісі сховатись. Одне слово, стали бувалими бійцями.

— Що там сталося з Тузом? Шкода його, бідолаху, — озвався Хамо.

Зейдан глибоко зітхнув:

— Ще й як шкода! Якби ти знав, голубе Хамо, що означає для мене Туз. Для всіх нас...

— Я знаю, що він наш товариш.

— А тобі відомо, що він син твого брата і ти йому дядьком доводишся?

— Що-що? Туз син?.. Чий син?

— Мій, мій син, Хамо, голубе.

Зейдан коротенько розказав про вбивство старійшини роду, про свою втечу і блукання по лісах, про те, як з'явився Туз. А потім додав, ніби сам до себе:

— Хай і незаконний, але він син, мій рідний син. Нашого роду, нашої крові. Наше минуле і його минуле, Хамо, братику.

Зейдан замовк. Хамо відчув, як калатає в нього серце, як очі заливає гаряча хвиля. Він не знав, що сказати, що відповісти, як розвіяти чорну хмару мовчання, яка огорнула їх обох. І раптом почув свій голос:

— Хвала аллахові великому! Туз — наш... Ось чому він з самісінького початку був з нами. Кожний франк, що попадав йому до рук, він додому ніс. І зі мною був привітний, дядечком кликав. Отже, ти розкрив йому таємницю?..

— Атож, того дня, коли він прощався зі мною в поїзді, — відповів Зейдан. — Ти не уявляєш, голубе, як я люблю його, вогник кохання, що спалахнув серед суцільної темряви. Відтоді, як я дізнався про Тузове існування, спогад про нього переслідував мене, не давав спокою, спонукав глибше придивлятися до життя, шукати сенс у тому, що відбувається довкола. А він поселився в моїй душі й мовби вихлюпнув з мого серця весь гнів, усю зненависть. Кров мені кипіла, а він був незатихаючою музикою, що звучала в моїй совісті, відколи я прокинувся і почав дошукуватися істини...

Хамо припав до брата, погладив його плече. А над ними у безмежному чорному просторі мерехтіли міріади зірок.

«Усе справжнє, яскраве, хвилююче існує лиш там, у безмежній далечині. Мрія, зорі і сум — неминущі, вічні. Руки короткі, щоб дотягтися до них... У дитяти, що його народила Хоха, навіть імені не було... Полум'я в пічці — його омахи палахкотять перед очима, ніби мерехтливі зорі... Він там, далеко, поміж зірок, і ніколи не буде у нього імені, як немає імені у істини, яскравої і сліпучої».

Очі в Хамо наповнилися слізьми, він сплющив повіки, уткнувся головою братові в спину. А той думав про своє.

«Біль одразу не вщухає. Океанів не вистачить, щоб омити наші серця. Небесами груди не наповнити. Якщо не судилося нашому походові урватися, то ми станемо велетнями серед велетнів, як радянські люди. Ми лишимося у завтрашнім дні, бо нас — океан. Ми боротимемось до кінця, щоб угамувати наш біль, хоч його не вгамувати ніколи!»

Зейдан здригнувся, прислухався до братових ридань, а тоді заговорив, мовби до самого себе:

— Один наш великий начальник якось запитав мене, чи й досі я лишаюся червоним, комуністом. Я пояснив йому, що комунізм — не покривало, яке можна скинути, коли заманеться, що це переконання, обгрунтоване передусім свідомим поглядом на життя. Бачив я, як його пересмикнуло, коли я спробував викласти йому деякі основні принципи. Довелося замовкнути... Трохи згодом він сказав, що подасть рапорт керівництву. У мене, мовляв, особливе становище, але, якби на

моєму місці був хтось інший з комуністів, він розправився б з ним негайно, ні в кого не питаючи дозволу. Може, це він так просто сказав, щоб налякати... Не знаю, чи переконав я його, сказавши, що спочатку треба позбутися спільного давнього ворога, а між собою потім будемо розбиратись.

— Яка різниця, червоний ти чи білий, коли чесно б'єшся з ворогом?

Зейдан не відповів. Вони помовчали. Кожен був заклопотаний своїми, складними й тривожними, думками.

Хамо запитував себе, яка ж різниця між ним і його братом. І, задерши голову, дивився на мерехтливі зорі в безмежному просторі.

«Нема різниці. Ми пліч-о-пліч б'ємося з ворогом, зазнаємо однакових злигоднів. Хіба що Зейдан мислить краще, ніж я, ніж усі ми. Його слова завжди влучні, міркування правильні, передбачення вірні. Можливо, це тому, що він освічений, а я — неписьменний? У нас є ще кілька освічених, але він розумніший за них... Якщо ж це тому, що він червоний, тоді нам усім треба почервонішати. Щоб уся революція стала червоною, щоб думки були глибокими, а накази — правильними.

Хіба комунізм — це щось заборонене, на зразок вина абощо? Той великий начальник каже про комунізм, як про джина, який вселився в людину. Джини теж різні бувають — і невірні і правовірні. Зейдан каже, що комунізм це вчення для бідних і знедолених, спрямоване проти міських багатіїв та поміщиків. Усі повстанці — з бідних та знедолених, і щоночі ми вбиваємо багатіїв, бо вони проти нас, проти революції... Адже вони не тільки відмовляються нам допомагати, але й ворогові нас виказують...

Не бачу я жодної різниці між нами і Зейданом. Хіба що він не вживає слова «брат», а, звертаючись до кого-небудь, говорить «товариш». І називає товаришами тільки тих, кого любить. Жодного торговця чи хазяйчика так не назвав. Мені й то частіше говорить лагідне «голубе», а не «брате мій», як заведено між нами. Я спитав його, чому, а він посміхнувся і відказав, що в цьому слові на букві «б» запинається. А потім спохмурнів. «Ми ж, — каже, — не з хрестоносцями воюємо». Ну, та це, зрештою, не має значення. Зовсім не обов'язково вживати одне слово, коли можна замінити його іншим. Адже означають вони одне й те саме.

Зейдан розрізняє людей, по-різному дивиться на них, хоч і нікого не кривдить, нікому не чинить боляче, навіть намагається не вразити нічиїх почуттів. Одні, каже, в поті чола працюють, як ти, як усі трудівники й знедолені, а інші з цього поту зиск мають. Поки не зникне цей другий різновид людей, повсякчас піт людський литиметься. Їхні інтереси протилежні, ось чому вони є непримиренними ворогами. Зрозумій, каже, це, поміркуй над тим, що я сказав, а тоді я тобі ще дещо поясню.

Так і сказав. Посміхнувся я сам до себе — нічого нового не відкрив. Усе це я знав і раніше, відтоді, як на світ народився.

Діло зрозуміле — тому начальникові високі керівники дадуть відповідь, що немає жодної різниці між червоним, білим чи зеленим повстанцем. Головне, що ти не зрадник. Керівники, може, теж червоні. Зейдан один з перших серед нас почав цікавитись політикою, проти ворога повстав так само, як і ті, що керують нашою революцією. Звичайно ж, вони теж червоні.

А якщо вони з багатих?

Ні! Яка користь багачам з революції? Треба Зейдана спитати...»

Але не спитав, задивився на падаючу зірку. І пригадав: «Коли впала зірка — градом шайтана уб'є, а коли затемниться місяць — видатна людина помре. Все, все справжнє, яскраве, високе існує тільки там, далеко, в безмежній глибині неба». Запитував себе, відповідав сам собі і не міг дошукатися відповіді.

А Зейдан думав зовсім про інше. Думав і не знав, чи то свою душу запитує, чи то мучить її даремно.

«Ні, не настала ще наша черга. Ми з'явилися зарано, задовго до своєї пори. Набагато випередили свій час — принаймні на два-три покоління. Майже півтора століття колоніального гніту. Народ відсталий до краю, живе мало не в середньовіччі. Бедуїни-кочовики. Людність, що погрузла в забобонах і відгородилася від усього світу.

Наш Алжір — ще дитя, немовля в колисці. Ні, навіть зародок, ще тільки зародок у череві історії. Ще йому дозріти треба, народитися на світ, груди посмоктати, поповзати. Скільки разів буде він ще падати! Зіпнеться на ніжки, ступить крок, другий, потім упаде, удариться лобом, носа роз'юшить, губи розквасить. І так буде, доки м'язи зміцніють. Аж тоді побіжить. Багато років, довгих років буде нерозумним дитям, нетямою. Хто зна, скільки ще йому вистраждати доведеться, поки досягне повноліття.

А нині... Здається, набубнявіли вже бруньки дерев. Скоро весна, потім настане літо, висохнуть струмки в ярах, низини перетворяться на солончаки, вкриті жовтуватими патьоками та брудом від твані. Засохнуть бруньки, облетить листя.

Але ж і солончак потрібний. Не буде його, тоді й солі не буде.

А цей зародок, це сім'я, хай усі клітинки в себе вбере — білі, червоні і чорні, атож, усі, навіть чорні. І справжнім молоком харчуватися повинен, материним молоком, а не якимсь штучним, і повзати повинен, і падати, і підводитись. І по землі він піде твердій, нічим не застеленій, заздалегідь не підметеній.

Адже народжується він без баби-повитухи і зростати йому без гувернантки-наставниці.

Пори року пливуть своїм звичаєм, змінюють одна одну, й солончак відокремлює сіль від твані, доки перетвориться на родючий, щедрий грунт. Цей грунт прийме в себе твань, бо вона надає йому родючості, а сіль теж згодиться, дитина її лизатиме, а коли підросте, то зсипле в лантухи, щоб зберігалася для споживання. Коли ж стане дорослою, посадить на родючому грунті і плодові дерева і квіти».

— Про що ти думаєш, Зейдане? — прошепотів Хамо на вухо братові. Він співчував йому, заглибленому, певно, в думки про Туза, про сина, якого, можливо, мордують саме в цю мить.

Зейдан здригнувся, обвів поглядом темряву і глибоко зітхнув:

— Ні про що я не думаю, Хамо, голубе, — і знову замовк.

«Я мріяв, я тулився в печері, як пустельник»,— мовив у думці Зейдан. Невідомо чому, він згадав пророка Мухаммеда. Уявив, як той з ягням пробирається в печеру — задушливу, похмуру. Весь упрів, піт заливає обличчя. Перед його очима постають видіння майбутнього, і він повторює сури [1].

---

[1] Сури — одкровення пророка Мухаммеда, що стали розділами Корану.

Зейдан вдивлявся в темряву, силкуючись намалювати собі цю картину в усіх подробицях — що відбувається в печері, що діється в душі пророка. В його уяві виникли якісь дивовижні конструкції. Одну з них він спробував утримати в пам'яті: дві паралельні лінії, направлені в протилежні сторони всередині замкнутого кола, що обертається зразу в двох напрямках — справа наліво і знизу вгору. Коло обертається повільно, тому збоку важко помітити це обертання. Лінії — стріли, а саме коло наповнене якимись частинками.

Та як не намагався Зейдан утримати в пам'яті цю дивовижну картину, вона, щойно з'явившись, одразу ж зникла. «Дивний образ, — подумав він, — умоглядний, і треба вжитися в нього, щоб збагнути його глибину».

Зейдан знову спробував уявити собі цю картину, але тепер перед ним виникло не коло, а ягня. «Ні, переживання слід сприймати одночасно і думкою і почуттям, — подумав він. — А потім, який же зміст цих уявних картин? Мабуть, я просто тікаю від дійсності, від істини. Тікаю від неї по колу, кручуся навколо неї...»

— Що там, Зейдане?

Мул раптово спинився, явно приготувавшись упасти на землю. Хамо зіскочив з нього. Зейдан миттю все збагнув і заліг поряд з братом.

— Ми наскочили на засідку, Хамо. Мул лягає тільки тоді, коли чує запах зброї.

Зейдан обернувся назад — бійці квапливо обирали зручну позицію.

— Приготуватися до бою, — прошепотів він.

Бійці переказали наказ по цепу й залягли півколом на відстані тридцяти метрів один від одного. Хтось із них зібрав мулів докупи і одвів далі в тил.

— Невже справді засідка? — проказав Хамо.

Зейдан, пильно вдивляючись у навколишній морок, відзначив:

— Я добре знаю цього мула. Стає як вкопаний, коли вловить бодай найменший рух, і лягає, вчувши зброю.

— Чому ж вони не стріляють?

— Може, хочуть оточити нас.

— Що ж робити? Відступати?

— Цить...

— Що? Побачив когось?

— А ти не чуєш? Кроки. Ось, уже близько.

— Чую.

— Це не засідка. Їх кілька чоловік. Квапляться.

— Я піду в розвідку.

— Разом підемо, — сказав Зейдан і передав по цепу: — Усім лишатися на місцях!

Позаду наче шурхіт прокотився по траві: «Лишатися на місцях... Лишатися на місцях...»

Кожний, переказуючи сусідові ці слова, зітхав про себе: «Ех, якби у нас була рація». Бійці згадали Зейданові слова про те, як бракує партизанам у боротьбі з регулярною армією сучасних засобів зв'язку...

Зейдан і Хамо поповзли вперед — один узяв праворуч, другий ліворуч, щоб узяти ворога в кліщі. Наткнувшись на кам'яну брилу, Зейдан сховав за нею голову і, повернувшись на бік, крикнув громовим голосом:

— Стій!

Гучно пролунали в горах розкоти його автоматної черги. Зачекавши якусь мить і не почувши жодної відповіді, Зейдан знову прогримів:

— Хто йде?

Туз швидко переодягнувся. Перш ніж вийти, глянув, трохи завагавшись, на пляшку спиртного, підскочив до столу і спритним рухом сунув її в кишеню широких офіцерських брюк. Солдати-алжірці чекали на нього в коридорі, вишикувавшись, наче патрульний загін. Рушили твердим, хоча, може, й надто прискореним кроком, в якому відчувалася знервованість.

На щастя, від камери катувань до бокового виходу відстань була невелика, та й вся казарма в цей час ходила ходором. У дворі ревли двигуни машин, снували важкі бронетранспортери, між машинами й складом боєприпасів бігали захекані солдати. Офіцери й унтер-офіцери гукали: «Ану, швидше!.. Неси гранати, ще патронів! Скинь чохол з танка, свиня! Де бензин, сучий сину?!»

Можна було подумати, що радари засікли наближення ескадрильї ворожих літаків або командування одержало відомості про те, що на казарму готується напад.

«Патрульні» розраховували на те, що їх не помітять у загальній метушні. Ніхто не зверне уваги на їхню поспішну ходу. Туз силкувався триматися рівно, хоч і відчував пекучий біль в усьому тілі. Зосередивши увагу на боковому виході з казарми, що наближався з кожним кроком, він потамував нервовий дрож, повторюючи про себе улюблену материну приказку: «Двом смертям не бути, а одної не минути».

Ось і вихід. Кожен з патрульних намагався пройти повз вартового якомога природніше. А той позирнув на них упівоберта і заходився розглядати комах, що витанцьовували навколо світлової неонової трубки у нього над головою.

Начальник «патруля» стояв позаду. Вийшов перший солдат, другий... Настала Тузова черга. Він ледь нахилив голову набік, щоб вартовий часом не пізнав його, і, ступивши два кроки вперед, опинився за подвір'ям казарми.

Товариші були поряд. І тут його охопило п'янке почуття: він, Туз, син Маріам — на волі!

Втікач дихнув на повні груди. Цієї ночі щастя усміхнулося йому. От уже справді: «Кому щастить, той по волосинці над прірвою пройде, а схоче втекти — і ланцюги не втримають».

Вартовий все ж звернув увагу на Тузів одяг, подумавши глумливо: «Що за блазень? Не солдат, а якесь опудало».

Офіцерська форма мішком висіла на Тузові. Солдат, що вибрався в дозор у такому одязі, міг справді стати об'єктом кпинів.

Вартовий пильніше придивився до «патрульних». Його здивувало, що їхній командир — алжірець. Він обернувся назад, гадаючи, що справжній командир відстав. Тоді враз наказав:

— Ану, стій!

Не встиг вартовий сказати це, як командир «патруля» вихопив у нього з рук гвинтівку і, приставивши вістря ножа під лопатку, мовив:

— Ставай у стрій без галасу, а то — заріжу.

Один із «патрульних» швидко змінив вартового, інший став на місце командира, і бідолаха-вартовий несподівано опинився в строю перед капралом Рамаданом. Той віддав йому гвинтівку, вийнявши з неї обойму, і рушив далі, прискоривши кроки.

Туз не думав, хто йде у нього за спиною. Він не зважав на те, що відбувалося навколо. Йому здавалося, що він ладен простувати вперед до безмежності. Єдине, що він зараз відчував, — це почуття волі, яке п'янило його.

«Патрульні» звернули ліворуч, потім — праворуч і за кілька кроків перед собою побачили в темряві з десяток автомашин, що стояли на невеличкому майданчику. Солдати розбіглися, смикаючи одну по одній ручки дверцят. Тим часом капрал Рамадан угородив кинджал у спину вартовому. Той упав на землю. Туз незворушно спостерігав це.

— Усі позамикані!

— А ви на що сподівались? — відгукнувся капрал.

«Щоб утекти, нам потрібна машина. Тут не обійтися без моєї допомоги», — подумав Туз, повертаючись до тями. І стиха промовив:

— Настала моя черга. Дайте мені що-небудь гостре. Цвях, лезо чи щось подібне. І готуйтеся сідати. Тепер діло за мною.

Хтось подав Тузові маленьке лезо. Досвідченим поглядом, наче торговець баранами на ярмарку, обвів він скупчені машини, а тоді рушив до однієї. «Машина хаджі... Дев'ять разів їздив він на прощу у Мекку і щоразу наживався на вивезених перлах. Новенька, сяюча красою, як наречена, ти так і світишся перлиною благодаття!»

Туз оглянув машину, схилився над ручкою дверцят і за мить випростався з широким жестом, ніби запрошував у шикарну кав'ярню:.

— Будь ласка! Я ж казав, що тепер діло за мною.

Всі четверо кинулись у машину. Туз сів на місце водія і заходився орудувати лезом біля стартера, силкуючись завести мотор.

— Це мій фах, — проказав він, порпаючись у стартері, — цього я давно навчився... Машину вкрасти, я певен, найпростіше діло...

Поринувши в це діло, Туз не врахував, що сьогоднішня ніч не така, як інші. Спрагу він втамував з лишком — адже й пив спеціально для того, аби сп'яніти і повністю відключитися. Пекла зідрана канчуком шкіра, кровоточили рани від цвяхів, лип до тіла чужий одяг... Все це заважало рухатись, думати, зосередитись... А це ж не просто крадіжка, не просто карний злочин. Йому стало страшно, куди страшніше, ніж було тоді, коли лежав у камері, розплатаний на цвяхах, під ударами солоного батога, дожидаючись, що його катуватимуть ще й струмом, вириватимуть нігті!..

У пам'яті завирували спогади про сьогоднішні події. Його схопили. Лупцювали, штурхали, били прикладами гвинтівок. Провели повз крамничку ар-Рубейї. Він попередив Каддура, аби згодом зізнатися, що працював разом з ним. Потім наївно сподівався обмовити зрадника-старосту. Поставив перед капітаном вимогу, щоб той напоїв його. Нікчема! Не зробив ніяких зусиль, не виявив ані краплини мужності. Все відбувалося так само швидко, як відчиняються й зачиняються двері сільської буцегарні. А за дверима, як завжди, була порожнеча... Так, він усе ще хлоп'я, яке чіпляється до перехожих.

Бешкетуючи на вулиці, він знав, які його чекають наслідки. Ну, віддухопелять. Ну, скуштує старостиного батога. Позойкає, постогне, вислухає прокльони і — все. Не більше.

А нині... Ой, як це гидко, коли людина губиться і стає безсилою!..

Думки безладно роїлися йому в голові — здавалося, їх породжує лють на неслухняні пальці, що нічого не могли вдіяти за допомогою леза.

Раптом Тузові впала в око червона цяточка — лампочка електрозапалювання. Він простягнув тремтячу руку до маленької кнопки, натиснув її. Двигун загурчав і знову заглух. Він натиснув ще раз — двигун скорився, заревів, ніби висловлюючи готовність виконати будь-яке його веління. Туз обома руками затис кермо, обертаючи його ліворуч, а тоді перемкнув швидкість, поволі відпускаючи ліву педаль.

Усі полегшено зітхнули.

— Я ж казав, що тепер діло за мною.

— Ввімкни фари, — мовив капрал Рамадан і наказав іншим зняти кепі й приготувати до бою автомати.

— Слухаю, командире, — в тон йому відказав Туз, силкуючись

вивести машину зі стоянки так, щоб не зачепити інші. За хвилину вони вибралися на дорогу. Не питаючи, куди їхати, Туз повернув ліворуч.

Там були густі ліси, високі гори, там місто, осередок навколишніх сіл. У місті колись жив його дядечко, ні — батько Зейдан, до того, як пішов у повстанці.

Тузове серце закалатало. «Чи побачу я його ще раз? Чи дістанемось ми туди, де він є тепер?» — питав себе у думці.

Туз поглянув на годинника: двадцять п'ять на сьому. Ще зовсім день, а на вуличках жодної людини. Зовсім нікого. Люди призвичаїлись ховатися по домівках до комендантської години. А сьогодні чомусь поховалися набагато раніше. Вигляд у села такий, ніби настав рамадан, коли вулиці порожніють за хвилину до заклику на вечірню молитву. Діється щось незвичайне: наче всі чекають якоїсь біди...

«Та вони ж усі переконані, що я, лиходій, почну їм мстити, каратиму невинних — ось чому вони всі поховалися.

Саме так! Думають, що я піду вулицями в супроводі офіцера, старости, солдатів і кожному, кого зустріну, кричатиму в лице: «Він з бандитами заодно. Хапайте його!» Ось причина, через яку вони сьогодні поховалися раніше. Та й не дивно — я їм здавна чинив самі неприємності. Цілих двадцять три роки. Відтоді, як мати оселилася тут.

З кожним я посварився. Атож, майже з кожним. А з іншими полаявся. Дратував дітей. Чіплявся до жінок, коли вони йшли в лазню або з лазні...

Авжеж, вони й не гадали, що мене привезуть сюди під конвоєм, що я можу звинуватити когось із місцевих мешканців. Ніхто не уявляв, що я працюю в ім'я революції.

На їхню думку, я просто покидьок, та й годі. Заяложений туз. Вони ладні обплювати моє тіло, прошити кулями, і ніхто не прибере його з-посеред вулиці».

Годинник у машині показував двадцять п'ять хвилин на сьому. Вулиці були безлюдні.

Туз піддав газу. Машина помчала з шаленою швидкістю. Він відхилився на сидіння, забувши про рани.

— Устигнемо до комендантської години?

— Треба встигнути.

— А якщо нас затримають на контрольному пункті? Досі, мабуть, уже оголосили тривогу.

Ось і контрольний пункт край кладовища Бані-Мізаб. Тузове серце закалатало. Він знову кинув погляд на годинник.

— Ще три хвилини, — мовив глухо.

Його товариші теж тремтіли від збудження. Стискаючи спітнілими руками зброю, вони тривожно перезиралися з капралом.

— Хіба тут справа в хвилинах, хлопче? — зауважив капрал Рамадан.

Нарешті все було готово. Операція розпочалася. Мета її — оточити село і розшукати Каддура. Машини з солдатами виїхали за ворота. За ними виповзли танки, пихато задерши вгору дула. В казармі не лишилося нікого, крім вартових та кількох унтер-офіцерів. Капітан покликав напруженим, як струна, голосом:

— Лейтенанте Стефан! Лейтенанте Стефан!

Відповіді не було. Тільки луна прокотилася в порожніх коридорах бетонної казарми: «Стефа... тенант...»

Капітан почекав трохи і гукнув ще раз — сердитіше. Знову немає відповіді. Тоді він крикнув Буатушеві, який чекав його в машині коло входу:

— Збігай у п'яту камеру, скажи лейтенантові Стефану, що я його жду. Швидко!

Буатуш вискочив з машини і помчав до п'ятої камери. Він почувався задоволено — начальство почало вирізняти його з-поміж інших солдатів.

— Лейтенанте Стефан!.. Лейтенанте Стефан!

Але той мовчав. Не дочекавшись відповіді, Буатуш ступив до дверей і легенько постукав.

Ніхто не озвався. Буатуш несміло смикнув ручку дверей.

— Вони замкнуті зсередини, — сказав сам до себе і ще раз гукнув: — Лейтенанте, лейтенанте Стефан!

Тиша.

Тоді Буатуш щосили затарабанив у двері, — все-таки він має капітанів наказ, і його треба виконати! Прислухався... Постукав ще — тиша! Цілковита тиша.

Серце його тривожно забилося, він кинувся до капітана:

— Пане офіцер, двері п'ятої камери замкнуті, лейтенант Стефан не озивається.

— Він, мабуть, у моєму кабінеті. Приведи його сюди.

Буатуш знову побіг, зачарований дружніми нотками, що прозвучали у голосі пана капітана.

«Ах, Буатуше, телячий пастуше, ти став шанованою людиною... Господи, продовжи цю мить, господи!»

Серце йому шалено калатало в грудях, коли без дозволу, без стукання увірвався він у заповітний кабінет. Там теж нікого не було. Він стиха гукнув лейтенанта Стефана і, стривожившись не на жарт, побіг повідомити капітана про наслідки своїх пошуків.

У казармі знову була оголошена тривога. Начальникові варти доповіли, що вартовий з посту номер шість зник. Він приніс в'язку ключів і заходився їх перебирати один за одним, стромляючи в замок п'ятої камери. Капітан тим часом тупцював на місці, шаленіючи від його незграбності.

...Земля здригнулася в капітана під ногами, стіни гойднулися перед очима. Він відчув себе так, наче щось важке ударило його по лобі, потім у потилицю, відчув, наче розламується на шматки... З підлоги на нього дивився труп лейтенанта Стефана — голий, скривавлений труп. Заціпенівши, застиглим поглядом капітан спостерігав, як староста ступив уперед і поважно заходився скидати з себе піджака, збираючись прикрити ним голе тіло.

Капітан обурився:

— Не чіпай! Не торкайся! Забери свій смердючий піджак! Всі ви зрадники! Всі вороги! Не чіпай його! — Він вихопив пістолет і спрямував його на старосту, істерично повторюючи: — Не чіпай його! Не чіпай!

Враз обернувся до Буатуша і загорлав, щоб той став поміж старостою і трупом лейтенанта. А в самого цокотіли зуби, рука, що стискала

пістолет, тремтіла, очі все більше розширювались — їхня моторошна голубінь так і мінилася за скельцями окулярів.

Староста, перелякавшись, підняв руки. Буатуш зніяковіло спинився перед ним.

— Пане капітан... — жалібно, благальним тоном прошепотів староста.

Капітан смикнувся, закричав:

— Цить! Не тріпай мені нерви. Цить! А то — вб'ю!

І раптом вибухнув істеричним сміхом. Реготав як божевільний, переводячи погляд з трупа на Буатуша, на старосту, на пістолет.

Староста думав, як йому висловити своє обурення капітановим поводженням, але горло його пересохло, і він не міг вимовити ані звуку. Тільки повторював подумки: «Я був у французькій армії цілих двадцять років. Правдою і вірою служив триколірному прапорові. А ви, пане капітан, кажете на мене такі слова!»

А Буатушеві хотілося зараз сховатися куди-небудь, затулити обличчя руками або принаймні замружити очі. «Тебе обіцяли підвищити в чині, дати капрала за вірну службу. А тепер ось зневажили, накричали. Ех, Буатуше, телячий пастуше, коли вже ти араб, до тебе ніколи не будуть ставитися по-людському. Ех, бідолахо, навіщо ти народився в цій убогій країні?!»

Капітан ні про що не думав. Все змішалося йому в голові. Лейтенант Стефан — лежить голий, чорна кров запеклась на ньому картою Середземного моря. Закам'янів староста — дідуган з гордо почепленими на груди медалями. Здоровенне черево, верблюдячі губи, а оченята маленькі, поросячі!.. А цей здоровило, затягнутий у славну французьку форму? Щоправда, він прислужився Франції, і сьогодні вранці я віддав наказ про його підвищення в чині. Брудний пристосованець, ніяк не може втямити, що він не француз. Прокинеться, дивись, коли-небудь у нього сумління, — штрикне мене кинджалом або підкине в кабінет гранату, а сам утече до лісу...

Ну, Тузе клятий! Стерво неотесане. Спіймаю — шкуру здеру, ні — спершу масло в бочці розтоплю — трішки поварю. У, мерзотник!

Туз... Навіть ім'я якесь двоєдушне. В давнину так дрібну монету називали, а тепер он у картах — перший номер. Пішак нікчемний, у шахах стрибає по чорно-білих клітинках і — перетворюється на ферзя! Тільки в белоті [1] завжди перший номер. Лише в белоті силу свою зберігає, хоч би яка була масть... Туз — це богатир, верховода, але тільки не їхньою мовою. У них він — підкидьок, одноокий, як вони кажуть, і нещастя приносить.

У, погань паршива! Нічого ти не вартий, нічого не значиш, як і цей розбещений народ та його заворушення на задвірках історії.

Стріляй же, Гамлете! Спусти курок, студенте філологічного факультету. Пробий свинцем оці груди, розцяцьковані французькими регаліями, капітане французької армії — боєць небезпечної ділянки фронту. Розколи тупий лоб араба, обдурений французе! Пережити таке приниження! Ну, Гамлете, сміливіше!..

Повернувся начальник варти з двома солдатами, що принесли ноші та біле покривало. Його вразив вигляд капітана — той дихав хрипко, піт струмував йому по обличчю, рука, що стискала пістолет, дрібно тремтіла. Начальник варти клацнув підборами і виструнчився.

[1] Белот — вид французької гри в карти.

— Жду ваших розпоряджень!

Капітан отямився. Сунув пістолет у кобуру, вийняв носовичок, заходився витирати піт з лоба. Відступив з дороги солдатам, які обережно поклали труп на ноші.

— Вільно, — прошепотів він, перехрестившись.

— Кріпіться, пане капітан, він загинув за честь триколірного прапора, — сказав староста, висуваючись на очі офіцерові і, мовби пробачаючись за вчинену безтактовність. У цю мить він розкаювався в тому, що за день до цих подій не виконав свій обов'язок — не вибив дух із клятого Туза.

Капітан обвів старосту поглядом і звелів:

— Веди мене до Каддурової хати. І притягни туди Тузову матір, — помовчавши якусь мить, додав. — Не сховається. Я дістану його навіть із черева матері. Село оточено, він не втече далеко. — Потім обернувся до Буатуша. Пильно подивившись на нього, тихо мовив: — Ти підіймешся вище капрала... З цієї хвилини ти — сержант. Ходімо!

Вмостившись у зеленому транспортері, капітан узяв радіотелефонну трубку й заволав:

— Алло! Алло! Всім підрозділам! Всім постам! Зібрати мешканців! Усіх до одного: чоловіків, жінок, дітей — на сільський майдан. І мерщій на пошуки Каддура Бен ар-Рубейї аль-Буркані і Туза. Обережно — вони озброєні. Зараз двадцять сім хвилин на сьому. Через годину всі жителі повинні бути на майдані.

Машина шалено рвонула вперед. Вона підскакувала на вибоїнах, її заносило з боку на бік. Ось і центр села. Староста простяг руку:

— Вгору. До лазні. Потім поворот ліворуч до кінця завулка. Остання хата праворуч.

Він і далі викрикував вказівки шоферові збудженим тремтячим голосом — чи то боявся змовкнути бодай на хвильку, чи то хотів показати офіцерові, як добре знає село, як чудово вивчив усі вулиці та повороти.

Машина вскочила в завулок, де жили ар-Рубейї та сивий ас-Сабті, Зенин батько.

—... Остання хата праворуч, на розі, — закінчив староста.

Солдати висипали з машини. Капітан рушив до хати, оголосивши по рації останнє повідомлення:

— Перебуваю в завулку номер тридцять, дім номер сім.

Він витяг пістолет і заходився щосили гатити кулаком у двері. Староста підбіг до нього, зашепотів на вухо:

— Ар-Рубейї аль-Буркані доводиться дядьком сержантові, пане офіцер. А дружина ар-Рубейї — його тітка. Він зв'язаний з ним родинними узами, пане офіцер....

— Чудово, — відказав той і обернувся до Буатуша. — Сержанте! Зламати двері.

Саме тоді за дверима почувся тремтливий голос:

— Хто там?

— Солдати. Відмикай. — прокричав Буатуш.

— Хай прокляне тебе аллах, негіднику! — пробубонів ар-Рубейї, негайно скорившись наказові, і, піднявши руки над головою, наче збирався молитись, позадкував від порога, доки вперся спиною в стіну — поряд з Хайзією, своєю дружиною. Та завмерла на місці, як укопана, не знаючи, що й думати. Солдати розділилися — двоє унтерофіцерів почали обшук, а Буатуш і староста лишилися з капітаном.

Житло ар-Рубейї складалось із зацементованого відкритого подвір'я і трьох ізольованих кімнат. У лівому кутку подвір'я, навпроти спальні ар-Рубейї, була вбиральня, у правому — кухня і комора.

— Що ви хочете, Буатуше, племіннику?..

— Підніми руки, тітко Хайзіе, і помовч, — відказав Буатуш, простягаючи руку до вимикача — запалити світло на подвір'ї. Капітан тим часом повільно пішов уперед, втупивши погляд у старого ар-Рубейї. Вже майже дійшовши до нього, він раптом різко обернувся.

Тільна корова потерлася рогом об стіну. Тварина страждала, вона мала ось-ось розродитися. Тітонька Хайзія з нетерпінням чекала цього, покладаючи на теля великі сподівання.

Капітан з ненавистю подивився на корову, потім кивнув головою Буатушеві, наказуючи:

— Допоможи їй розродитися, сержанте!

Буатуш кинув погляд на тітку, заплющив очі і натис на спусковий курок. Корова сумно заревла, смикнулася і впала на землю. Капітан подивився на неї, перевів погляд на ар-Рубейї, потім на Хайзію. Жінка заплющила очі, зціпила зуби.

Капітан уявив на мить, як кулі одна по одній втинаються в груди Тузові... Він полегшено зітхнув і посміхнувся. Петля гніву, що досі тримала його за горло, несподівано ослабла, пальці потяглися по сигарету.

— Браво, сержанте!

Буатуш заусміхався. Капітанові стало байдуже до його усмішки, він обернувся і поглянув на солдатів, що закінчили обшук. Їхні розчаровані обличчя були досить-таки красномовні.

— Візьми одного і зараз же достав мені Маріам, — сказав він старості. — Шофере, відвези їх!

А тоді знову заходився роздивлятись ар-Рубейї та його дружину. Намагався прочитати їхні обличчя, наче чужі листи.

Жінці років із сорок... Нічого собі, видається молодою. Кругловида, симпатична, незважаючи на татуювання. Очі великі, сльози котяться... Щедра на сльози — корову свою оплакує, звичайно... Добре... Все, як годиться. А цей — паскудна пика, суха і потріскана, ніби земля після землетрусу... Йому, либонь, за п'ятдесят, а вигляд має на всі вісімдесят. Повибивати такому один по одному зуби, облити бонзином і — сірника... Очі — тупі, невиразні, як у мерця.

Тьху! Він плюнув у лице ар-Рубейї, все ще дивлячись йому в вічі. Відреагує?..

— Роздягайтесь! — звелів капітан.

Обоє стояли, не поворухнувшись.

Він одійшов трохи вбік, кивнувши солдатам.

Буатуш з одним солдатом підійшов до дядька, двоє інших підступили до Хайзії. Жінка втратила відчуття реального. Вона завмерла, широко розплющивши очі, наче переживала кошмарний сон.

Коли з чоловіка і дружини зірвали останній одяг, на подвір'я ввалився староста, штовхаючи попереду себе Маріам.

— Сержанте Буатуш! Застрель її!

Буатуш без вагань виконав наказ. Автомат дав чергу. Маріам, навіть не застогнавши, упала на землю. Ар-Рубейї почав проказувати молитву — вірш «аль-Курсій» із Корану. Хайзія лишалася непорушною, мов статуя. Вона майже не дихала.

— Сержанте Буатуш! Ану, заплідни цю жінку. Тут, переді мною. Швидко! — наказав капітан.

Буатуш, ар-Рубейї і староста здригнулися.

— Твоя тітка, Буатуше, — тихо мовив ар-Рубейї.

— Моя тітка, — так само тихо повторив Буатуш.

Староста відкашлявся і опустив очі. Капітан теж кашлянув і закричав, скільки мав сили:

— Сержанте Буатуш! Це наказ. Я наказую тобі!

Буатуш поволі обернув голову до капітана і в тупому заціпенінні вирячив на нього очі...

Туз загальмував машину прямо перед дротяним загородженням контрольно-пропускного пункту, смикнувся всім тілом і опустив голову — мовби пробуючи сховатися від тієї страшної реальності, що виникла перед ним. Тузів погляд мимохіть упав на циферблат. Є ще дві хвилини. І знову пролунав у вухах капралів голос: «Хіба тут справа в хвилинах, хлопче?..» Дійсно, справа не в хвилинах і навіть не в годинах. Діла тут на цілий рік вистачить... «Яка наївність сподіватися, що ми — у військовій формі, зі зброєю і в касках, на викраденій цивільній машині — поїдемо куди заманеться, що перед нами розчиняться будь-які ворота тільки тому, що до початку комендантської години лишається кілька хвилин... Навіть якби не оголосили тривоги, то й тоді кожний француз, побачивши нас, одразу зметикував би, що перед ним заколотники».

— Ну, що там таке? — пролунав, нарешті, голос солдата, який стояв біля перегородки. Він підозріло розглядав незнайому машину та її пасажирів. Не дочекавшись відповіді, солдат рушив уперед, придивляючись пильніше.

— Що там, Полю? — почувся голос з вишки, де вечеряли солдати, чекаючи на нові накази після оголошення тривоги.

— Чому ми не порішимо його, не відчинимо ворота і не втечемо? Адже його напарники саме вечеряють, — проказав хтось на задньому сидінні.

— Це ризиковано, — пошепки відповів капрал Рамадан. Вийшовши з машини, він попрямував назустріч Полю, зображаючи на обличчі усмішку.

— Прибули для підкріплення охорони.

— Справді? Я покличу командира.

— Не варто. Я сам піднімуся нагору.

Рамадан обертається до товаришів і, підморгнувши, наказує:

— Вилазьте. Чого чекаєте?

«А мені теж вилазити?» — запитує себе Туз, не підводячи голови.

Четверо прудко вискакують із машини. Двоє оточують Поля, даючи зрозуміти, що шлях до втечі відрізано, інші йдуть з Рамаданом до башти.

— Давай автомат, опиратися безглуздо.

Поль ігнорує наказ, мовби не чує. Обводить поглядом двох у військовій формі. Заколотники... в селі! Йому стає страшно. Серце калатає, обважніло тіло, руки не слухаються, перехоплює подих... Треба скоритися, інакше... Думка, гостра як блискавка, осяяла його: він і так уже мертвий. Але вбити бодай одного бандита перед смертю — це прекрасно! Випередити, розправитися з ними, а потім, може, і врятуватись!

Неначе оточений вовк, ведений природним інстинктом, Поль напружує всі сили. Ці двоє не чують — надто спокійні, надто впевнені в собі, щоб тримати на прицілі його, приреченого на смерть. Так, на смерть. Його уб'ють, йому нема порятунку, але...

Відскочивши на два кроки, Поль пригнувся, обернув автомат ліворуч, натиснув на спуск. Загриміли постріли.

Поль хотів обернутися до другого, але автоматна черга перерізала його навпіл, голова ткнулася в пісок.

— Перед смертю... Бандита...

— Що там таке, Полю?

— Руки вгору! — скомандував капрал Рамадан і метнув гранату. Оглушливий вибух, одинокий постріл начальника варти, крики, стого-

ни... А по рації лунав наказ капітана зібрати жителів на майдані.

Капрал не знав, скільки солдатів в охороні. Він знав одне — будь-який опір повинен бути придушений. Кинув другу гранату, за нею — гретю...

Тим часом той, хто застрелив Поля, кинувся відчиняти загородку.

Бій був короткий. Туз так і не взяв у ньому участі. З опущеною головою сидів у кабіні, прислухаючись до биття свого серця, мовби охоплений летаргічним сном... Земля розкрилась перед ним бездонною прірвою, з якої клубочились густі, попелясто-сірі хмари, і він линув туди, падав, ширяв у тиші й спокої. Летів наче птах, який мчить униз, і чудове відчуття пойняло його... О, ця безодня криє в собі все найчудовіше, що тільки може бути в світі! Він не пізнав його в цьому житті, але завжди прагнув пізнати. Нарешті, він туди падає... Падає, щоб швидше досягти мети. Які дивовижні речі очікують його! Там вільно танцюють лазурові тіні, ніжно посміхаються, цілують одна одну. Там, під білими пухнастими, наче з бавовни, хмарками, райські діви, і він сховається з ними у цій безодні на віки вічні... Припавши до материнських грудей, сховає голову в безмежжі. Нап'ється молока матері — немовля, що зростає в іншому світі... Ах! Як чудово ширяти в тиші, повільно спускаючись у прірву...

Раптом він різко крикнув. У прірві були змії — сотні, тисячі, мільйони величезних змій, що розкривали свої пащі, чигаючи на нього.

— Тузе, що з тобою? — вигукнув капрал, торкнувши його за плече, і здригнувся від жаху. — Підніми руку. Боже, яка рана! Які рани... Підніми руку!

Туз отямився. Оглянув товаришів: пожовклі обличчя, упріли, дихають глибоко й важко.

— А де ще один?

— Аллах упокоїть загиблих!

Він очманіло дивився на них. Хоча один з чотирьох поліг, троє живих були сповнені радісного збудження. Перемога! Туз обернув голову до відчиненої загородки. Дорога вибігала вгору, потім завертала праворуч.

Він різко смикнув перемикач швидкості, натиснув на газ і випростався на сидінні, звівши очі до небосхилу.

— Знищили пост, захопивши шість боєкомплектів і рацію, — повідомив Рамадан і, простягнувши руку, ввімкнув апарат. Пролунав капітанів голос: «Перебуваю в завулку номер тридцять, дім номер сім».

— У Каддуровій хаті... — промимрив Туз. «Треба буде сказати Каддурові, коли зустріну його».

Він кинув погляд на панель, де світилися прилади: червона стрілка танцювала біля ста тридцяти. Туз відпустив педаль і схилився над кермом, крутнувши його ліворуч на небезпечному повороті.

— Ну й водій з тебе, Тузе!

— Еге ж, веде як в кіно.

Він не озвався, повернув праворуч, виводячи машину на пряму. Колеса пронизливо завищали, ніби на радощах.

За кілька сот метрів попереду в світлі фар зблиснув дороговказ. Туз перемкнув швидкість, плавно натис на гальма і спинив машину на узбіччі.

На дороговказі чорніли назва села і цифра п'ять.

— Далі не можна, там контрольний пункт.

Розчинились дверцята, хлопці вискочили з машини, розібрали зброю. Капрал Рамадан закинув на плечі рацію. Рушили один за одним у темряву.

— Тут недалеко є хата, по ній зорієнтуємося, — сказав Туз.

— Чи не краще прямо через ліс?

— Ні, без орієнтиру ми не втрапимо.

Туз думав про Зейдана. Чи він ще тут, у цих місцях, чи перебрався кудись далі, може, навіть за кордон? На серці було тривожно: цей страшний сон, що наснився кілька хвилин тому... «Але ж я не спав. Ні, не спав. Прірва, змії... Чорні, жахливі пащі, як у крокодилів... Ні, швидше верблюдячі — і голови, і пащі».

Він здригнувся, скулився, долаючи біль від ран. Але йшов і йшов — то на чолі вервечки, то слідом за капралом Рамаданом.

Так вони простували близько години, коли враз морок і тишу розітнув громовий голос:

— Стій!

На мить усі завмерли. Хто міг їм наказувати? Може, вони збилися з дороги і повернулись назад? Чи, може, їх перехопив капітан? Ні, адже наказ пролунав по-арабському... Капрал ліг на землю, зсуваючи запобіжник в автоматі.

«Де я вже чув цей голос?» — подумав Туз.

— Ось я зараз вріжу йому в головеху, — прошепотів капрал Рамадан і змахнув рукою, звелівши своїм супутникам лягати.

Туз відчув нараз таке хвилювання, аж здалося, ось-ось йому вибухнуть груди. Наче дитина, він щосили закричав:

— Дядечку Зейдане! Тату Зейдане! Це я, Туз! Це я, я!

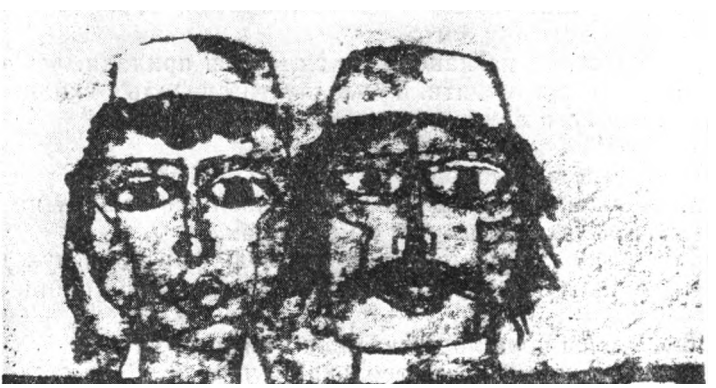
І кинувся вперед, розкинувши руки, не звертаючи уваги на гострий біль, що пронизував тіло.

Умить він опинився на широких батькових грудях, у міцних Зейданових обіймах. У непроникній темряві ночі ніхто не бачив їхніх сліз — гарячих, невтримних, чоловічих.

(Закінчення в наступному номері)

З арабської переклали
Ігор ЄРМАКОВ та Богдан ВІРИН

Ілюстрації художника Віктора Кузьменка.

ІВАН ВАЗОВ

Іван Вазов (1850—1921) — видатний письменник-демократ, один з найяскравіших представників критичного реалізму в болгарській літературі. Його творчість, величезну за обсягом і надзвичайно широку за охопленням дійсності, можна по праву назвати художньою історією народу, який спромігся визволитися від багатовікового османського ярма й піднятися на боротьбу за визволення соціальне.

Літературний талант Вазова, його ідейно-політичні переконання, художнє світосприймання, естетичний ідеал сформувалися в епоху найвищого піднесення національного руху, в атмосфері збройних антитурецьких виступів народних мас, під впливом політичної поезії Г. Раковського, Л. Каравелова, великого Ботева. Вазов був безпосереднім учасником Квітневого повстання 1876 р. І цілком закономірно його перші поетичні збірники — «Знамено і гусла» (1876), «Смуток Болгарії» (1877); «Визволення» (1878) — відбили думки й настрої не самого лише поета, а й усього народу, його волю до боротьби й перемоги, його надію на допомогу Росії й найглибшу його вдячність народам Росії за цю братню допомогу.

Центральним образом творчості Вазова є вітчизна, рідна Болгарія, емоційний лад усіх його творів визначається любов'ю до неї. Підбиваючи підсумок своєї літературної діяльності за п'ятдесят років, Іван Вазов сказав: «Я працював піввіку на літературній ниві, спонукуваний внутрішньою потребою, підкоряючись душевному жаданню служити правді й красі. Я оспівував Болгарію, бо любив її; я вселяв у молоді душі віру й любов до свого власного, бо я був сином Болгарії; я славив її божественно чудову природу, бо був зачарований нею; я заглиблювався в історію, бо був заполонений величчю її минулого, в епохи віддалені, коли вона дала слов'янському світові світло слова і, порівняно мала, мусила вести багатовікову гігантську боротьбу за свою незалежність і за втілення своїх ідеалів; я оспівував її ідеали, бо вони священні».

У цих словах немає ні похвальби, ані поетичного перебільшення. Справді, його велика спадщина, при всьому її тематичному і навіть жанровому розмаїтті (тут і лірика, і епос, і драма, романи й повісті, балади й оповідання, героїчні поеми та дошкульні сатири), при безперечній актуальності проблематики творів, написаних у різні історичні періоди, — ця спадщина свідчить про те, що Вазов ніколи не зраджував своєї головної теми, завжди залишався вірний високим ідеалам визвольного руху, ідеям патріотизму й демократизму, ідеї слов'янської солідарності.

Саме тому вже перше десятиріччя після визволення приносить Вазову гірке розчарування. Новий суспільно-політичний лад, який привів до влади національну буржуазію, посилена експлуатація трудящих мас, зубожіння селянства, гендлярські угоди політичних партій,— усе це викликало справедливий гнів поета. Він пише твори, в яких викриває антинародну суть урядової політики, гостро критикує продажних політиканів, кар'єристів, що втрачають сумління заради грошей і вигідних посад, висміює лицемірних моралістів, міщан, які силкуються показати себе інтелігентами. Він з болем каже про те, що світлі ідеали, за які загинули найкращі сини вітчизни, забуті.

Сподіваючись увічнити їх у людській пам'яті, Вазов пише цикл поетичних творів — «Епопею забутих» (1881—1884), в яких відтворює образи великих борців за свободу Болгарії — Раковського, Левського, Бенковського, Каблешкова, Волова, малює величний образ повсталого народу — перший у болгарській літературі образ колективного героя («Кочо», «Ополченці на Шипці»).

В цей же період Вазов публікує кілька поем, у центрі яких життя і побут простих людей. Найкращі з цих поем — «Громада» і «Загорка» — написані під відчутним впливом Шевченка, з творами якого болгарський поет познайомився ще в шкільні роки.

Але реакція в країні щодалі посилюється. В буржуазному середовищі з'являються прогерманські настрої. Починаються переслідування «русофілів» — усіх тих, чиї серця зберігали любов і вдячність Росії-визволительці. Вазов змушений емігрувати. Близько двох років (1887—1889) він перебуває в Одесі, тяжко сумуючи за батьківщиною.

Своїй гузі вигнанця Вазов знаходить вихід у творчій роботі. В Одесі був в основному написаний його найкращий твір — роман «Під ігом», що приніс Вазову світову славу. Та не тільки Вазову: цей роман відкрив світові героїчний болгарський народ, показав силу його духу.

велич його подвигу. Не випадково ще в минулому сторіччі він був перекладений багатьма мовами народів Європи (перший український переклад роману здійснений 1901 р.).

Повернувшись до Болгарії, Вазов цілком віддається літературі. Зіркішим стає його око, чутливішим — вухо, ширшим — поле охоплення дійсності. Збагачується і відточується професійна майстерність. Картини життя, відтворювані в його прозі, особливо в оповіданнях (зб. «Повісті і оповідання», 1891—1893, «Подряпини і плями», 1893—1895, «Бачене і чуте», 1901, «Пістрявий світ», 1902), набувають характеру типізації соціального зла, звучать різкіше і виразніше.

У поезіях цієї пори помітно посилюється сатиричний струмінь («Ямби», «Румелійська квітка», «Прогресист» та ін.). В ліриці переважають соціальні мотиви; поета гнітить нужденне життя народу, його безпросвітне існування («Глянули б самі ви», «Пісня про фортуну»). Соціальна тематика розробляється в збірниках «Пісні блукача» (1899), «Під нашим небом» (1900). Творчість Івана Вазова 80-х — 90-х рр. утверджує в болгарській літературі критичний реалізм.

Але письменникові чужий песимізм,— він бачить не саме лише зло, а й те добро, що живе в душах трудящих людей, простих селян, їхню моральну стійкість і чистоту помислів, безкорисливість, їхню вірність світлій мрії про майбутнє. Їм присвячені найкращі сторінки його книг, про них написані його овіяні теплим чуттям оповідання — «Дід Йоцо дивиться», «Вилко на війні», «Чи йде?»

Показово, що у віршах Вазова цих років велике місце приділено темі праці, особливо сільської праці. І образ селянина в них завжди змальований з любов'ю і повагою.

Велику радість і натхнення дає поетові природа. Він малює її красу із захопленням і майстерністю справжнього живописця. Слід сказати, що Вазов перший з болгарських письменників звернувся до пейзажної лірики, — доти природа не була предметом безпосередньої уваги болгарської літератури.

Талант письменника розкривається не тільки у віршах і прозі (крім оповідань, він у цей період написав і кілька романів і повістей, тематично пов'язаних як із сучасністю, так і з історією: «Нова Земля», 1896, «Казаларська цариця», 1903, «Іван Олександр», 1907).

Вазов активно працює і в жанрах драматургічних. Особливий інтерес становлять його оригінальні історичні драми — «Івайло» і «Престол». У них письменник уперше в болгарській літературі торкнувся важливої теми народу як творця історії, і цим вони співзвучні сучасності.

Колись Іван Вазов, розкриваючи своє ідейно-естетичне кредо, писав, що письменник повинен бути сином свого народу й свого часу. І він справді був вірним сином болгарського народу, тому його творчість стала художнім вираженням епохи.

Олена ШПИЛЬОВА

Димитр Гюдженов. Рада в Обориште.

ІВАН ВАЗОВ

РОСІЯ!
(Уривки)

I

Не раз ми чули гнів тирана:
«Московці!» — Він сичав, як змій.
Та бачу: батько був правий,
не гнувсь, казав, що день настане.
І вірив я, малий тоді,
що нас не кинуть у біді.

II

Скрізь там, де стогін, замість мови,
де безутішно плачуть вдови
й закуті люди в ланцюги,
де ріки крові навкруги,
де всяк страждає у темниці,
де обезчещені дівиці,
де голі діти, ледь живі,
а їх батьки лежать в крові,
церкви в руїнах, села в ранах
і тліють кості на полянах,
при Тунджі, Тимоку і Віті;
раб, найнещасніший у світі,
на північ пильно поглядає,
скрізь там, де мрія лиш одна є,
скрізь, де страждає люд весь час,
живе Болгарії надія,—
одне лиш слово є у нас,
і зойк і клич один: Росія!

III

Росія! Це святе ім'я
звучить нам рідно, любо, мило.
Воно в пітьмі віків світило,
й тепер зорею нам сія!
Нагадує це ймення красне,
що, всім забуті світом, ми
її любов'ю, що не гасне,
осяяні серед пітьми.

Росія! Ця земля велика, —
її степам нема межі!
Усіх чарує, сонцелика,
безмежжям руської душі.

В біді нікого не залишить —
і в нинішній печальний час
вісімдесят мільйонів дишуть
бажанням боронити нас.

IV

О скоро нам подасть правицю,
по-братськи прийде визволять,
і кров поганська буде литься,
старі Балкани загримлять.
. . . . . .

І від Камчатки снігової
до Балтики, де хвиля гра,
весь край освітиться грозою,
могутнє загримить «Ура!»

V

О, здрастуй, Русь, красо велична,
розбудиш світ — настане час.
Прийди, царице опівнічна,
ми ждем тебе, прийди до нас!

Ми не забудемо довіку
священний дружби заповіт,
і твою місію велику
тоді відзначить цілий світ!

Тобі, між славними преславна,
немає рівної спрадавна,
ти на півсвіту — грізний щит.
Народи, царства, океани, —
твій неозорий круговид.
З тобою бог, як буря гряне,
відкине стовпище погане;
тому повергла ти, міцна,
Мамая-хана й Бонапарта,
тому для ворога й страшна,
що знає він, чого ти варта,
тому зовешся ти свята,
як мати рідна, золота,
жадана всюди як Месія,
тому, що ти — Росія!

22 листопада 1876.

УВ'ЯЗНЕНІ В АЗІЇ [1]

Знемагаєм, тяжко никнем,
знаєм — близько смертний час.
Невідомі з світу зникнем.
Боже, ти забудь про нас.

Ми ітимем без утоми, —
змилуйсь тільки над людьми —
хрест важкий, що несемо ми,
ти з Болгарії зніми.

ВИГНАНЦІ [2]

Там, в огні пустелі злої,
де палає небозвід,
гинуть вславлені герої,
батьківщини юний цвіт.

Сльози ронячи пекучі,
зорячи в північну даль,
ластівкам на темній тучі
чорну звідують печаль.

Шепчуть птахам легкокрилим:
«В рідний край прямуйте літ,
матерям і сестрам милим
передайте наш привіт!

Про любов скажіте нашу,
про скорботу і ярмо.
Марно п'ємо горя чашу
і намарно помремо.

Ой, крилаті милі зграї,
побувайте всюди там,
від лісів у рідним краї
принесіте звістку нам!

Перш ніж вийдем з цього брану
чи покинем білий світ,
крикніть: «З вільного Балкану
принесли ми вам привіт!»

---

[1] Ув'язнені в Азії — учасники болгарського національно-визвольного руху 60—70 рр. XIX ст., яких турецький уряд засилав на тривалий строк або довічно у в'язниці на території Оттоманської імперії.

[2] Вірш про учасників болгарського національно-визвольного руху, засланих до турецького міста Діарбекир.

БУНТ

Пам'яті полеглих за свободу.

I

Загинули ви рано, о дорогі братове,
упали, не корившись безжалісній судьбі;
та полягли ви чесно за рідний край чудовий,
за віру, за свободу в нерівній боротьбі.

Весну, надію, юність — все понесли в могилу,
ви за народ свій рідний зазнали горя й бід.
Свою ви землю кров'ю священною зросили,
де проливали сльози, де проливали піт.

О, часе, гідний слави! Сил грізних наростання!
Коли в раба у думці засіло, наче цвях,
що час настав для помсти, для бунту, для повстання,
страх, захват і надії селилися в серцях.

Ваш клич на бій священний збирав синів народу,
що ніс хреста важкого, коли гнітив тиран,
та знявши прапор з левом, ви крикнули: «Свобода!»
і героїчно бились серед старих Балкан.

З якою йшли ви люттю, відвагою якою!
Запалював ваш голос, ваш бойовий екстаз.
Тиран тремтів од жаху, злякавшись бунту, бою,
мов злодій той, відчувши свій передсмертний час.

На цілий світ лунало: «Болгарія повстала!»
Летіли в гори й доли і ядра і картеч.
І з-під землі Раковський повстав проти навали
й Хаджі Димитрій знову підняв свій грізний меч.

II

Та де ж безмовні ваші, безрадісні могили,
там, де земля укрила розтерзаний ваш прах,
де через те ви, юні, й життя своє зложили,
що мужністю палали і зневажали страх?

Чи з мармуру надгробки, чи плити з іменами?
Вінки над ними сяють, а чи трава шумить?
Чи чути голос ніжний, немов крізь сон, над вами?
Чи хто сюди приходить гірку сльозу зронить?

Спитаю, може, вас я? Чи ці шпилі високі?
Кістьми покрите поле? Залитий кров'ю діл?
Спитаю це міжгір'я? Бурхливі ці потоки?
Чи, може, сивий попіл порожніх наших сіл?

Ви впали від удару кривавого тирана,
з ним ведучи нерівну смертельну боротьбу.
Ви свій вінок терновий, ви голод, смерть і рани,—
все прийняли на себе, та тільки не ганьбу.

III

Волов

Із берегів виходить, біжить шумлива Янтра,
жбурляє хвиль громаддя, немов кайдани рве;
несе дуби і котить каміння, наче ядра,
широка і сердита, хвилюється, реве.

І гнані ворогами, підступними, лихими,
рятуючись від кари жорстокої орди,
поранені, голодні, три вірних побратими [1]
до буйного потоку дісталися сюди.

І дивляться їх очі пригасло, сумовито,
як вихор мчить погоня запеклих ворогів.
А Янтра не стихає, реве несамовито,
клекоче та бушує, та рветься з берегів.

Гряде страшна хвилина... Біжать убивці дикі:
як блискавка, майнули... Жахлива круговерть...
Із плескотом і гулом зливаються їх крики.
Назад — ганьба і зашморг, вперед же — пекло й смерть.

«Гей, друзі! — крикнув Волов. — Не бійтеся нічого!
Прийшла на допомогу жорстока нам судьба:
у цій ріці ми знайдем рятунок від усього,—
в ній рабство не дістане, не вкриє нас ганьба».

І три сміливі духом за мить уже в безодні,
де хвиль гримить громада, немов кайдани рве.
І вже приймає Янтра в обійми їх холодні
і знов бушує гнівно, розбурхано реве.

IV

Веслець

Веслець! Пуста долино... Ти кровію заллята!
Безмовний свідок, спомин про найстрашніший час.
Стількох надій прекрасних могила ти проклята,
великого героя ти відняла у нас.

---

[1] Три вірних побратими — П. Волов, Г. Іконomов і С. Стоянов, революційні діячі болгарського Квітневого повстання 1876 р.

Скажи, коли у пітьмі ледь позникають тіні,
ледь задрімають звірі і стихне все навкруг,
хіба тобі не чути, як десь у далечіні
шука свою могилу чийсь невгамовний дух?

Ця боротьба жорстока розбурхала природу,
і турки, і болгари стікають кров'ю в ній:
одні — за тиранію, а другі — за свободу;
ті — в кількості безмежні, ті — в мужності своїй.

Балкани повні гулу... дим сивий невідступно...
і гуркіт скель і бою удари громові.
Між реву раптом куля ледь пискнула підступно
і впав герой балканський, наш Ботев, у крові.

Упав! Вогненний погляд останню хвилю ловить;
лице його померкло, погас вогонь в очах.
І враз одкрились вії — хотів він щось промовить,
і слово вмить застигло на крижаних устах.

Що він хотів сказати? Ніхто не чув ні звуку.
Не міг його востаннє почути рідний край:
чи викричать збирався свою останню муку?
чи рідному він небу хотів сказать: «Прощай»?

А чи прокляття долі він слав у час загину
за те, що помирає в квітучому маю?
А чи востаннє кликав він бойову дружину
заповісти присягу і помсту їй свою?

Загинув він, упавши в бою серед Балкану,
прийняв слова присяги й лишився вірний їм;
жив у борні з пітьмою, мстив лютому тирану,
й поліг на полі бою під прапором своїм.

V

Які безцінні жертви упали за свободу,
які надії щирі і запал молодий!
Нема цих душ залізних, великих душ народу:
які серця великі спинились назавжди!

Тут Ботев, там Бенковський — скривавлені, безсилі.
І Каблешков, і Волов стрічають смертний час.
О скільки славних мусить лежати у могилі,
яких бійців одважних забрала смерть у нас!

Та що той раб спроможний? У кігтях звіра, гнівний,
він з голими руками... Чого ще ждати слід?
«На поміч!» тихе крикне. Та тільки герць нерівний,
і серце полум'яне остудить смерті лід.

Тоді я чую стогін!.. О жах — на рані рана.
Злі азіатські орди. Ганьби й страхіття дні.
Розбій, розправи, зойки... Болгарія кохана
в гарячій крові тоне, палає у вогні.
Дивлюсь на люте пекло: кричать жінки з розпуки,
дівчата у полоні, герої у землі.
І шибениці в небі, як чорний символ муки,
й залитий кров'ю Левський звисає у петлі.

VI

О леле, литись мусить ця кров синів народу,
потоком мусить ринуть ця кров палких сердець,
бо прагнемо рятунку, б'ємося за свободу,
бо хочем, щоб стражданням настав скоріш кінець

Бо треба розірвати залізні ці кайдани,
терпіння чашу спивши, йдемо на боротьбу.
Та прагнучи до волі, перш ніж вона настане,
своєю кров'ю треба змивать свою ганьбу!

Плекатимуть свободу скривавлені долини —
вже вигулькнуло сонце — зі сходу його пал.
Хай Греція — пустеля, а Сербія — руїни,
та збувся, збувся їхній високий ідеал!

Поборемо, братове, жорстокого тирана,
бо витримали гідно всі випроби страшні,
бо молода смілива когорта нездоланна,
жадлива до свободи, незламна у борні.

Так, розіб'єм кайдани, насильство і прокляття.
висока в нас ідея і поклик бойовий.
Палає в наших душах і лютість, і завзяття
тих, хто поліг із кличем: «Болгаріє, живи!»

Героїчна смерть біля артилерійського лафета. Малюнок кінця XIX ст.

ПАЇСІЙ [1]

О нерозумний і юроде! Чому ти соромишся називати себе болгарином! Чи не було у болгар царства і держави? Ти, болгарин, не цурайся, знай свій рід і мову.

Паїсій (1762).

Сто двадцять літ тому... Незайманий праліс.
Афонська обитель у нім заховалась.
Туди не сягає брехливий цей світ,—
до миру й спокою спонукує скит.
Там хвилі егейські розкотистим ревом
гуркочуть усупір шумливим деревам,
і тихо відлунює дзвін від колон.
У келійці вічній і тихій, як сон,
незнаний чернець за стіною огради
щось пише при темному світлі лампади.

Про що він там пише в північній тиші?
Про те, як слід жить для спасіння душі?
Святих житія у новім дамаскині
ретельно складає в сумній самотині?
Чи божі вславляє нові чудеса?
Чи прагне нам путь указать в небеса,
подать найдостойніший приклад офіри
в єгипетській, римській чи еллінській вірі?
Чому день і ніч він не спить, цей чернець?
Якийсь навіжений чи справді мудрець?
Чи гріх проти бога вчинив він, безумен,
і цим покарав його строгий ігумен?
Та раптом зітхнув і промовив: «Кінець!
Вінча мою працю жаданий вінець...»
І кинув він погляд любовний, привітний
на власний свій подвиг, на труд довголітній,
плід волі людської в ім'я майбуття,
якому був ладен віддати життя,
велике життя, котре людям призначив,
забувши про все,— навіть неба не бачив!
Ні первістком мати не тішилась так,
ні успіхом першим одважний юнак,
що лаври здобув у смертельнім двобої,
ні слави поет не леліяв гучної...
Немов той біблійний пророк, він радів
чи скитник суворий, коли між рядків
писань старовинних, на щастя і подив,
святих таємниць іскру божу знаходив...
І тут спрямував він свій стомлений зір
на небо, на хаос насуплених гір,

[1] Паїсій — видатний діяч раннього періоду болгарського Відродження, автор книги «Славянобългарска история», що відіграла велику роль в національно-визвольному русі Болгарії.

на море Егейське, що в тиші заснуло,
поглянув на труд свій і вигукнув чуло:
«Віднині і в роду болгарського є
історія й сам він народом стає!

Хай знає народ наш перекази сиві
про славу прадавню, діла гордівливі,
про те, що був вільним народ наш спокон,
шануючи свій справедливий закон.
Тепер у нас кожному знати доступно,
що вдерлися греки у край наш підступно.
Та в битвах за волю наш дух не загас,
за що вороги і ненавидять нас.
Були у нас царства, були і столиці,
і мудрі державні мужі світлолиці.
І ми дали людству усе, що змогли, —
слов'янському світу абетку дали!
Хай ім'я «болгарин» для всіх тепер стане
не знаком презирства, а виявом шани.
Хай знають — великий наш бог милостив,
він мову болгарську і нас захистив.
І сором усім землякам недалеким,
хто зрікшися роду, прислужує грекам,
забувши ім'я своє, божий свій дар
в багнюці втопивши, немов якась твар.
Ганьба вам, відлюдьки, заблудлії вівці,
від грецької трути хмільні нечестивці.
Братів одцурались, ллєте на них бруд,
усіх же бо грецький поймає вас блуд,
ви ганите й кості на отчій могилі,
чужі лиш подачки вам любі та милі.
Та нічого роду соромитись вам,
безумні людці, ви самі його страм!
Читайте і знайте, що в роки прадавні
за землю цю бились діди ваші славні,
і брали вони після смертних боїв
данину від сильних своїх ворогів,
і множили славу болгарській державі.
Святий наш Борис люд хрестив у Преславі,
а цар Асен храми возводив навкіл,
був щедрий дарами. І цар Самуїл,
із пеклом самим не цуравшися зладу,
Дураццо скорив і ввійшов у Елладу.
Читайте і знайте, хто був цар Шишман,—
розумний, сміливий, а трапив у бран;
хто був Іван Рильський; мощам його й нині
народ поклоняється, ніби святині.
Цар Крум наш Никифора в січі розбив
і з черепа ворога чашу зробив.
Тоді, як розбито мадяр Симеоном,
прийшли візантійці до нас із поклоном.
А цар Симеон був філософ, мудрець
і рідної мови чудовий знавець.

Та стомлювавсь цар від тяжкої кормиги
і в час відпочинку писав свої книги...
Читайте і знайте, скінчив я свій труд,
правдиві перекази зібрані тут.
Читайте і знайте із цього писання,
що славний народ наш достойний визнання...
і ця моя книга — для вас заповіт, —
хай нашу історію знає весь світ!
Хай книгу мою сотні рук перепишуть
і тисячам тисяч в майбутнім залишать.
Моє одкровення — правдиве, і з ним
юнак стане мудрим, старий — молодим.
Читайте ж її, родолюбці, усюди,
хто правду збагне, той свідоміший буде!»
Так мовив той скитник, чернець мовчазний.
В майбутнє він кинув свій погляд ясний,
хвилини не втратив недремного часу,
пера з рук не випустив жодного разу.
Спочив занедбав і церковний статут,
в ім'я батьківщини поклавши свій труд.

Так мовив той скитник сто двадцять літ тому,
не годен для раю, в пориві святому.
І, перший прозрівши в час лиха й знегод,
він іскрою в тьмі запалив свій народ.

Пловдив, 1882.

«ВІН НЕ ПОМРЕ»

Хто за свободу в битві поляже,
той не вмирає...

Хр. Ботев.

Серед Балкан, де Волова [1] екала,
де грізно шаленіли дикі орди,
сидів я там, де кров його текла,
де впав співець наш гордий.

Підступний ворог кулю в ціль послав,
в чоло його натхненне і високе.
І світлий розум згас, юнак упав
у вічний сон глибокий.

Здавалось, він передо мною був,
лежав блідий і бездиханний.
Я ніби передсмертний стогін чув
і зойк його останній.

Балкан німий, мовчить гірський хребет,
ніщо тут не говорить про святиню,
де наш герой поліг, поліг поет
за матір, за рабиню.

[1] Вол — гора, в районі якої було вбито Христо Ботева.

Балканські пастухи біля овець
мені зі свого спогаду живого
розповідали з сумом про кінець
героя дорогого.

— Ось тут поліг він, на горі оцій,
за нас... Геройством шлях позначив!
А далі там гримів останній бій...
— Помер він! Сам я бачив!..

«Помер! Помер!..» — неначе хтось гука,
кричить мені, а здалека лунає,
летить, мов пісня, слава гомінка,
«Він не помре!» гукає...

ПОЕТОВІ

Кажеш, що серця в людей камінні,
що твій спів на них ніяк не діє,
що юрба твої пісні пломінні
не приймає і не розуміє.

Значить, голос твій громаді чуждий;
розкажи, як важко босим, голим,
розкажи про битви, сльози й нужди —
і твій біль зіллється з людським болем.

Хай дзвінка їм ліра розтлумачить,
як серця скривавлюються гнівом;
чи сміються струни, а чи плачуть —
всяк тоді пройметься їхнім співом.

В небі жайвір (сяє там чи хмарить)
спів лункий для себе лиш заводить,
а коли на сполох дзвін ударить —
звук до серця кожного доходить!

Пам'ятник Визволителям на Шипці.

СТОРІЧЧЯ ПУШКІНА

Прочитано на торжестві, що відбулося з нагоди сторіччя з дня народження Пушкіна в клубі «Славянска беседа» 29 червня 1899 р.

З Росією ми разом, з Росією ми спільно
вшановуєм сьогодні великого співця —
і в душах наших радість звучить незгасно, сильно,
і гордістю болгарські сповняються серця.

Ми генію підносим уклін земель слов'янських
і велетові духу вінок сплітаєм свій.
Бо полонить, хвилює і нас, дітей балканських,
чарівний звук братерський на лірі золотій.

Вливає нам у душі чуття любові чисте
захоплений і світлий Орфей новітніх літ.
Слов'янській мові дав він звучання урочисте,
лишивши поколінням казковий дивосвіт.

Минуть віки, а вдячність його душі свободній
зросте стократ у душах, у пам'яті людській,
примножиться з віками в любові всенародній
чаруючим мотивом, піднесеністю мрій.

Привіт, священна земле! Ти, весняна держава,
нам Пушкіна зродила, великого співця.
Чола свого ніколи ще так не прикрашала,
ніколи так не бились твоїх синів серця!

СВІТСЬКІ ПРАВИЛА

(Наслідування)

Хоч наш вік і процвітає,
дивні речі навкруги.
Справжніх вимірів немає:
є дві міри, дві ваги.

Все прощається одному —
брехні, бахурство, грабіж.
Іншим — гріх, самі ж потому
скрізь безчинствують ще гірш

Крадь, обманюй без стида,
лиш вибріхуйся логічно.
Люди скажуть: «Не біда,
це ж бо — не публічно!»

Вкраде старець, горем гнаний, —
їсти нічого йому, —
страж закону невблаганний
пожене його в тюрму.

Інший спритний, акуратний
хай поцупить і мільйон,
дім збудує, стане знатний, —
захистить його й закон.

У народу вкрав? То й що ж?
Переслідувати вічно?
Це була серед вельмож!
Це ж бо — не публічно!

Жінці важко в білім світі —
жить увірветься терпець.
Жертвою людської хіті
стане бідна під кінець, —

кара жде її сувора,
суд судить її спішить.
А коли багачка Флора
те ж із розкоші вершить,

то на ту нема суда.
«Що? Ганьба?» Для всіх це звично.
Зразу ж скажуть: «Не біда,
це ж бо — не публічно!»

Той, назвавшись патріотом,
грає скрізь, як у сурму:
«Я, — кричить, — завжди
з народом!»
Варто ж крикнути йому:

«Годі, Шейлок, плакать ревно,
видав ти себе стократ.
Ти розплакався даремно,
всі ми знаємо: ти — кат!

Багатів ти без труда,
розоряв народ цинічно.
Знову скажуть: «Не біда,
це ж бо — не публічно!»

1882.

* * *

Хулителі! Квилить не стану.
Ніколи не схилю чола.
Ненавидіть не перестану
ваш темний світ насильства й зла.

Нехай гоніння! Задля слави
хор і такий потрібен нам:
хули і клевети октави —
убогий лихослів'я гам.

Шалений глум, помиїв зливи, —
і все це на моє ім'я.
О ні, не бійтесь, невразливі,
не буду мститися вам я.

Байдуже, хто це все затіяв
і звідки кожна чорна вість,
від чого йде, як гніву вияв,
подібна у пігмеїв злість.

Пловдив, 1882.

КАРАВАН

Il marche!
Hugo [1].

Йде караван у люту спеку,
долаючи пісок сипкий,
через пустиню в путь далеку,
де спека й спрага, й труд важкий.
Та враз подув самум страшенний.
Став караван, спинивсь на мент.
А вихор пролетів шалений —
він знов іде вперед.

Знов у блукання безнастанне,
у далеч, по шляху важкім,
через піщані океани.
І раптом дикий рев, як грім.
То — лев. Та й з ним скінчили
мову, —
подавсь поранений, — не чуть.
А караван піднявся й знову
тяжку долає путь.

Іде, безстрашний, у знемозі
й знов перед обрієм стає:
гора піщана на дорозі
йти каравану не дає.
Він у пустелі довго бродить,
не спочиваючи ніде.
Нарешті, бідний путь знаходить
і знову далі йде.

Бувало, він блукав без краю, —
далеке марево вело.
Бувало, що бандитів зграю
там зустрічав він, як на зло.
І знову обрії далекі,
і невблаганний часу лет.
Та через трупи й небезпеки
він знову йде вперед.

Цей караван, до бур готовий,
пройшов літа, віки — й не щез.
Завжди невтомний і чудовий,
цей караван — людський прогрес.
До праці здатен і до бою,
він, дух людський, бере розгін.
Біду стрічає за бідою,
але вперед крокує він.

[1] Il marche! — Він іде! — В. Гюго *(франц.)*.

Іде вперед він крізь омани
до правди і до яснини.
Шлях пробиває крізь тумани,
воює з мороком війни.
Не визнає назад він руху,
ані оков, ані тенет.
Йде караван людського духу
вперед, завжди вперед!

ВЕЧІРНІЙ ЧАС

Тихий вечірній час.
Сонце свій блиск посилає до нас,
шле нам привіт ув останню хвилину,
мила природа чекає спочину,
в ніжній знемозі жадаючи ласк.
Тихий вечірній час.

Легіт струмує крилатий,
листя шепоче, шумить пелехате,
мова таємна, зітхання святі, —
наче кохані в п'янкім почутті,
й тихо над світом,
із неба проллятий
Легіт струмує крилатий,

Мріє притишений край.
Змовкли вітри, і діброва, і гай.
Тільки струмок жебонить у камінні,
світяться зорі в яснім безгомінні,
в небі ні хмар, ні запізнених зграй
Мріє притишений край.

Лагідний спокій природи.
Змовкли поляни, діброва і води.
Ангел незримий в небесній імлі.
Мир, насолоду приносить землі,
зливши дихання в час миру і згоди.
Лагідний спокій природи.

Хісар, 1883.

В МАЛІЙ ПЛАНИНІ [1]

Для очей — картини незбагненні,
для душі — захоплення простори;
для поета — радощі натхненні
ви приносите, скелясті гори.

Ви — краса!
Для серця — насолода:
де не глянь — бескеття гордівливе,
тінь, джерела, вічна прохолода,
лиш для орача завжди скупі ви.

Місця борозні у вас немає,
вперта праця і снага безплідні.
Голод скрізь, нужда вас обступає,
серед райського спокою — злидні!

І людина, трудівник нещасний,
раб одвічний в цих одвічних горах,
пляма на картині цій прекрасній,
злиток смутку в чарівних просторах.

* * *

Світіться тихо, небеса,
гори, розпалене світило,
хай відіб'є в собі роса
лице, що сяє любо, мило.

І ти, світильник мій святий,
світильник розуму, палай,
і совість нашу осявай,
і до добра шляхи відкрий!

ЗВУКИ

Звуки милі долинають
в опівнічну безгомінь
і в душі моїй зринають
золоті рої видінь.

Рокіт струн тремких і чулих
в серці досі не затих,
будить згадки днів минулих,
тіні рідних і близьких.

Гетьте, звуки, гетьте, хори!
Втратив я свій супокій.
Сплять могили, доли, гори,
я ж ридаю, боже мій...

Пловдив, 1881.

---

[1] Так зветься південний масив Старої Планини, між Петроханським трактом та Іскиром (Прим. автора).

У ВІКНІ

У своїм вікні південнім,
в літню пору тільки гляну,
бачу Вітошу з туману
у легкім плащі зеленім.

Синій обрій на узгір'ї, —
стільки барв ясних глибоких
між тополь струнких, високих
на сусідському подвір'ї!

Постають передо мною
давніх мрій моїх картини,
наче тінь серед долини,
наче пісня над горою,

наче вибігли на гулі
білі яблуньки весняні, —
в бурі, в юнім пориванні
бачу вас, літа минулі!

МОЯ МАТИ

В безмежній ніжності відчутний,
в ясних очах, любові повних,
твій, мамо, образ незабутній
живе у спогадах синовніх.

Гойдала ти мою колиску
під співи жалісливо-мрійні.
Зорю стрічала в першім зблиску
у темні ночі неспокійні.

Це ж під твоїм крилом я виріс
і не забуду до могили,
що я від тебе радість виніс,
незламну віру в творчі сили.

Це душу ти мою навчила
і зненавиди, і любові;
Це в душу ти мою вселила
любов і прагнення чудові.

Дала мені, своєму сину,
світ, що в тобі лиш міг палати;
зробила з мене ти людину
і тим для мене — двічі мати.

ЗАПАХТІВ БУЗОК ВЕСНОЮ

Я стояв у тіні саду —
запахтів бузок весною.
Не шукай з думками зладу, —
серце б'ється в неспокої:
як колись, спивав я, п'яний,
дух солодкий та духмяний, —
запахтів бузок весною.

Все відчув, до болю миле,
все, що діялось зі мною:
впарі звечора ходили
(стала знов душа ясною!).
Серед місячного саду,
йдем під зір ясну лампаду, —
запахтів бузок весною.

Тільки шепіт любий, ніжний
(серце, що це знов з тобою?),
цвіт калини білосніжний!
Легіт ніс поміж листвою
аромати ніжні, милі,
мов п'янкі кохання хвилі —
запахтів бузок весною.

Так ходили ми по саду,
сяяв місяць на ограду.
І душа тремкою грою
ніжно сяяла в промінні.
Стелить місяць над рікою
на стежину наші тіні —
запахтів бузок весною!

ЗИМА

Зимній вечір. На віконці іній,
синь узорів з білою габою.
Я один. Та тільки думка й нині
лине в далеч за тобою.

Став увесь мій дворик біло-синій,
та в душі — весни дзвінке
натхнення.
Де ти? І на склі, де світлий іній,
я малюю миле ймення.

ПІД ВОЛОССЯМ БІЛОСНІЖНИМ

І ти постарієш і пасом білосніжних
не будуть губи цілувать, ні гладить руки.
Обступлять спогадів рої чудових, ніжних,
немов бабусю лагідні онуки.

Схилилась, бачу, ти над книжкою моєю,
ув окулярах, сотий раз над сторінками,
заглибилась ти в неї знов душею,
то тут, то там зітхаєш над рядками.

Розстанусь, певно, я тоді вже з світом білим,
та знов побачиш ти мене у щасті й горі,
побачиш знов себе дівчам коханим, милим
у цих піснях, як у воді прозорій,

згадаєш ти, пойнята пісні чаром,
причину створення в ній кожного куплета.
І пошкодуєш, що з божественним нектаром
багато гіркоти дала душі поета.

* * *

Ні, не вірю в силу зла,
щоб життя добром не квітло.
Ще відчуєш міць крила,
ще тобі засяє світло.

Дух великий оживе
в поколіннях, земле мила,
сонце зійде нам нове,
у твоїм єднанні сила.

І в те свято осяйне
привітають тебе люди.
І тоді-то... Та мене,
леле, вже тоді не буде.

Травень, 1883.

УКЛІН

Уклін, народе милий,
ти йдеш на труд і в бій,
незламний і стосилий,
живи, народе мій!

Горджусь твоєю міццю
і славлю подвиг твій,
ясну твою правицю, —
уклін, народе мій, —

Б'єш ворога без жалю,
за мир ідеш на бій,
майбутнього ковалю,
народе любий мій!

СПОГЛЯДАННЯ

Коли помру — ті, що колись любили,
любитимуть і будуть відчувати,
якої у мені зазнали втрати,
яке поклали серце до могили,
які чуття палали в ньому щирі,
яка гармонія звучала в лірі.

Та ні, мене віки не знищать сиві,
я житиму в людських серцях, у співі.
Життя любив я, тільки не для себе.
Болгаріє, я все віддав для тебе:
любов і серце, і небесні зорі
вернув піснями, щоб звучали в хорі.

З болгарської переклав
Дмитро БІЛОУС

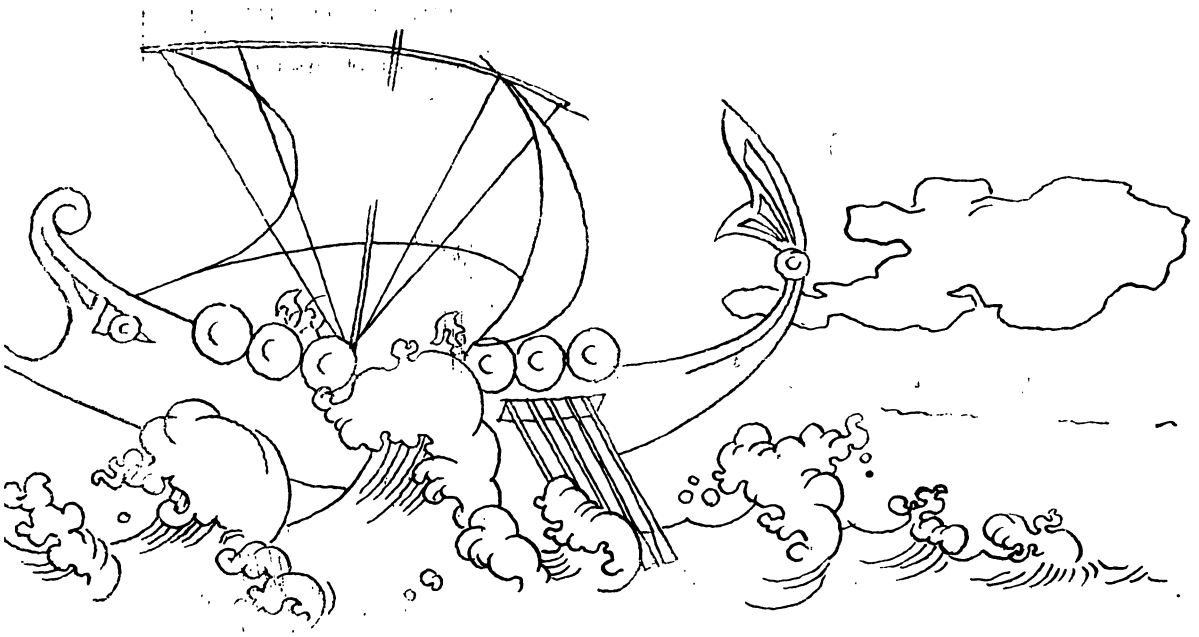
Димитр Гюдженов. Загін Ботева сходить на болгарський берег біля Козлодуя.

СКАРБНИЦЯ

ХАРІТОН

ПОВІСТЬ ПРО ХЕРЕЯ І КАЛЛІРОЮ

КНИГА ПЕРША

Розділ 1

Я, Харітон, афродісієць [1], писар ритора [2] Афінагора, розповім вам історію одного кохання. Діялося це в Сіракузах. У Гермократа [3], що прославився перемогою над афінянами, була дочка по імені Каллірроя, красуня, якої ще світ не бачив. Уся Сіцілія пишалася її дивною вродою. Пишалася, бо врода дівчини була не людська, а божественна, і то не врода нереїди [4] чи гірської німфи, а самої вічно юної Афродіти. Слава про незвичайну красу Каллірої лунала по всіх усюдах, і в Сіракузи посунули юрмами женихи. Вони прибували звідусіль, царі й царевичі, тирани й сини тиранів [5], до того ж не лише з Сіцілії, а й з Італії і Греції, а також з грецького архіпелагу.

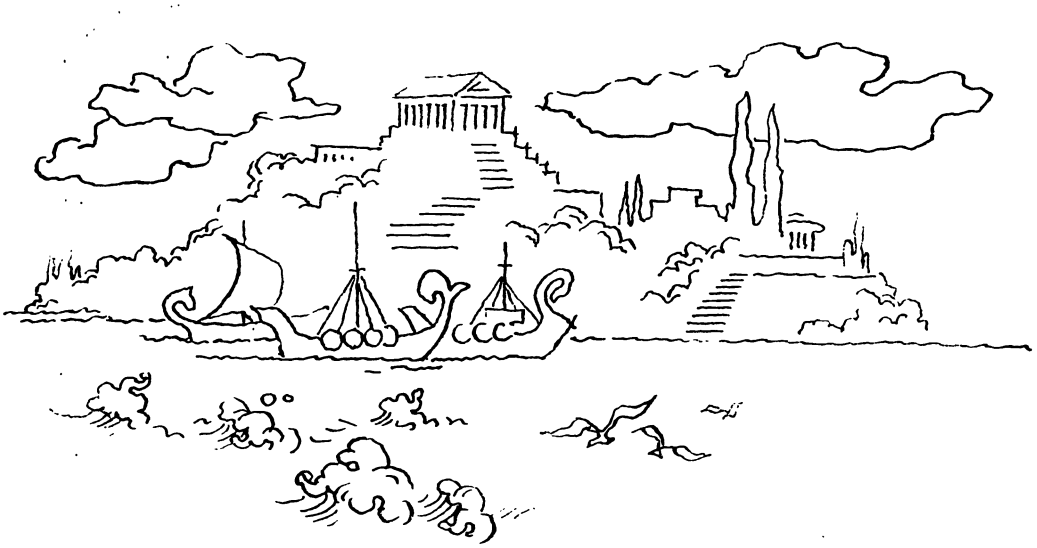
[1] Афродісієць — громадянин міста Афродісії на острові Кіпрі.

[2] Ритор — у даному випадку «правозаступник», «адвокат».

[3] Гермократ — видатний політичний діяч Сіракуз (V ст. до н. е.). Командував сіракузькими збройними силами, переміг афінський флот.

[4] Нереїди — морські німфи, дочки Нерея і Доріди, напівжінки-напівриби.

[5] Тиранами в стародавній Греції називали самодержців, людей, які силою захопили владу, використовуючи міжусобиці між аристократичною і демократичною партіями.

Однак Ерот не побажав зв'язати Каллірою шлюбними путами з котримсь із цих женихів. Він посприяв тому, щоб вона одружилася за велінням власного серця.

Жив тоді в Сіракузах юнак Херей, який вирізнявся з-поміж ровесників такою вродою, якою скульптори й живописці наділяють Ахілла [1], Нірея [2], Іпполіта [3] чи Алківіада [4]. Батько його, Арістон, був у Сіракузах важливою особою, другою за значенням після Гермократа. Ці двоє достойників здавна були суперники й дивилися косо один на одного, так що породичатись вони погодилися б з ким завгодно, тільки не між собою. Вигадливий Ерот любить строїти людям несподіванки й тішитися, стикаючи їх одне з одним. Отож і вигадав він ось яку штуку.

Сіракузяни відзначали свято Афродіти, і майже всі жінки подались у храм богині. Каллірою, яка досі нікуди ще не виходила, її мати теж повела у храм. Так звелів батько: нехай, мовляв, дівчина й собі вшанує всемогутню богиню. А саме в цей час із гімнастичних занять вертався додому Херей. Юнак сяяв красою, неначе ясна зірка. Як золото виблискує на сріблі, так яскрів на його обличчі рум'янець палестри [5].

І сталося так, що хлопець і дівчина зустрілися — пройшли одне повз одного — на вузенькій вуличці. Здавалося, ця зустріч випадкова. Насправді ж її влаштував бог Ерот. Він побажав, щоб Херей і Каллі-

---

[1] Ахілл — головний герой «Іліади» Гомера.

[2] Нірей — учасник Троянської війни, славний незвичайною вродою.

[3] Іпполіт — син афінського царя Тесея і Антіопи. Проклятий батьком, який повірив наклепам Федри — мачухи Іпполіта, трагічно загинув. Його забили коні, сполохані морською потворою.

[4] Алківіад — політичний діяч кінця V ст. до н. е.

[5] Палестра — гімнастична школа в стародавній Греції.

роя побачили одне одного. І зразу в грудях у них спалахнуло любовне почуття: краса зустрілася з благородством.

Херей ледве спромігся дійти додому. З раною в серці він був подібний до смертельно пораненого воїна, який соромиться впасти, але й стояти вже не має сили. Тим часом дівчина припала до ніг Афродіти і, цілуючи їх, промовляла:

— Володарко, дай мені за чоловіка того, кого ти мені показала.

Настала ніч — безсонна для обох. Любовне полум'я пекло їх дедалі дужче. Страждали обоє, але дівчина, змушена мовчати, терпіла страшніші муки, тому що дівоча соромливість не дозволяла їй нікому розповісти про своє кохання.

А Херей, юнак чесної і відвертої вдачі, коли йому вже було несила, відважився і признався батькам: так і так, закохався я в Каллірою і, якщо не одружуся з нею, то не жити мені на світі.

Коли батько почув ці слова, він тяжко зітхнув і сказав:

— Нещаслива твоя доля, мій сину! Певна річ, Гермократ не схоче віддати тобі свою дочку. Адже до неї сватається сила-силенна женихів — і він може вибрати будь-кого з них — чи то багатія, чи царя. Нам же нема чого й пробувати: то даремна справа. Тільки наберемося сорому.

Хоч як батько силкувався нарозумити сина, проте любовна недуга брала своє: юнак дедалі слабшав. Він перестав відвідувати гімнастичні заняття. А без нього гімназій [1], здавалося, зовсім опустів. Сіракузьке юнацтво дуже любило Херея і почало розпитувати, де він і що з ним. Незабаром усе місто довідалося, чому заслаб Херей. Усім було його шкода. Невже такому гарному, шляхетної душі юнакові доведеться загинути від мук кохання?

А в місті саме відбувалися чергові народні збори. Охоплені співчуттям до бідолашного Арістонового сина, громадяни почали гукати:

— Мужній Гермократе! Великий полководче! Просимо тебе, пожалій-порятуй Херея! Він буде найкращий із здобутих тобою трофеїв. До того ж цей юнак якраз пара твоїй красуні-дочці. Вважай, що всі ми, городяни, сватаємо її за нього.

Навряд чи хто спромігся б описати як слід ці народні збори. Здавалося, ними керував сам бог Ерот. Гермократ, який любив рідне місто, не міг відмовити громадянам і погодився віддати доньку за Арістонового сина. Народ ринув із театру [2]; молодь поспішила до Херея з радісною звісткою, а члени ради і старійшини міста вирушили з Гермократом до його дому. Незабаром у будинок молодої прийшли сіракузянки, щоб відвести її до жениха.

По всьому місту залунали весільні пісні, вулиці прикрасилися вінками й світильниками, пороги будинків скроплювались вином і пахощами. Цю подію сіракузяни відзначали ще бучнішим святом, ніж навіть день перемоги [3]. А Каллірою нічого про це не знала; вона лежала на ліжку, замотавши голову хустиною, і тихо ридала. Аж тут заходить до неї нянька і каже:

---

[1] Гімназії — громадські споруди із спортивними майданчиками для бігу, метання диска, списа та інших вправ.

[2] Народні збори в стародавній Греції здебільшого відбувалися в театрі.

[3] День перемоги — мається на увазі перемога сіракузян над афінським флотом 413 р. до н. е.

— Устань, моя донечко. Прийшов радісний для всіх нас день. Біля нашого дому зібралося все місто. Люди хочуть провести тебе до нареченого.

Мовила так. А в тої і серце й коліна ослабли [1].

Не знала небога, за кого видають її заміж. Їй одібрало мову, в очах потьмарилося, і душа мало не вилетіла з тіла. Та домашні подумали, що це вона від соромливості. Як тільки служниці нашвидку прибрали Каллірою (тим часом натовп людей чекав за дверима), батьки впровадили в кімнату дівчини жениха. Херей підбіг до Каллірої і почав її цілувати. Дівчина впізнала коханого і засяяла ще сліпучішою красою. Так спалахує в погасаючій лампі світло, якщо підлити олії.

Коли ж вона вийшла до народу, люди мало не стямилися від подиву. Так бувають вражені мисливці, коли перед ними в пущі з'являється богиня Артеміда [2]. Чимало з присутніх навіть стали перед нею навколішки. Всі з захватом дивились на Каллірою, всі називали Херея щасливцем. Весілля у них було не менш бучне, ніж прославлене поетами весілля Фетіди на горі Пеліоні [3]. І так само, як там, на Пеліоні, де з'явилася була Еріда [4], на їхнє весілля кинуло заздрісним оком якесь божество.

Розділ 2

Невдатні женихи, що з'їли облизня, були ображені й розгнівані. Досі вони ворогували між собою, а тепер об'єдналися і стали спільниками. Зібралися вони докупи й спонукувані заздрістю почали радитись, яку б то капость учинити Хереєві.

Першим виступив молодий італієць, син регійського [5] тирана, який так промовив:

— Якби з Каллірoєю одружився хтось із-поміж нас, то я б із цим змирився, бо сватання схоже на гімнастичні змагання: переможцем стає тільки один з багатьох. Але ж Херей здобув перемогу без будь-яких зусиль і тим самим пошив нас у дурні. Я вважаю ганьбою терпіти таке приниження. Скільки ночей ми простояли біля дверей Калліроїного дому, скільки догоджали її годувальницям і служницям, скільки подарунків роздали нянькам. Подумайте, як довго ми були рабами! І найгірше, що ми зненавиділи один одного, стали суперниками. А в той час, як ми, люди царського роду, змагалися між собою, цей ледащо, гультіпака й нікчема зумів без боротьби увінчати себе вінком переможця. Нехай тепер ця перемога вилізе йому боком. Влаштуймо ж нареченому таке весілля, щоб він повінчався зі смертю.

---

[1] Цитата з «Іліади», кн. XXI, р. 114. Так Гомер описує почуття переляку. Цитати з «Іліади» й «Одіссеї» подаються в перекладі Бориса Тена.

[2] Артеміда (у римлян Діана) — сестра Аполлона, богиня Місяця й полювання, покровителька жінок.

[3] Фетіда — нереїда, яка вийшла заміж за Пелея, царя мірмідонян. В їх краї була гора Пеліон.

[4] Еріда — богиня розбрату. Не запрошена на весілля Пелея і Фетіди, кинула між гостей золоте яблуко з написом: «Найвродливішій», що призвело до суперечки між трьома богинями: Герою, Афіною і Афродітою.

[5] Регій — грецьке місто в Італії, на березі Мессінської протоки, яка відділяє Сицілію від Італії.

Усі схвалили його промову, тільки один тиран акрагантський[1] висловив свою незгоду.

— Я проти такого задуму,— сказав він.— Не подумайте, що мені шкода Херея. Ні, я просто вважаю, що це діло досить небезпечне. Майте на увазі: Гермократ не з тих, ким можна легковажити. За відкриту розправу з його зятем ми можемо дорого поплатитися, тому раджу вдатися до хитрощів. Адже ми, тирани, здобуваємо владу скоріше підступом, ніж силою. Виберіть мене ватажком у війні з Хереєм, і я обіцяю вам розладнати його шлюб. Я використаю проти нього Підозру, яка, взявши собі в союзники Ерота, накоїть йому чимало лиха. Каллірою — дівчина врівноважена і далека від низької підозріливості, а Херей — завсідник гімназій, який і сам полюбляв гульнути, легко може впасти в юнацькі ревнощі, якщо викликати у нього підозріння. А підійти до нього й побалакати — зовсім нескладна справа.

Усі одностайно пристали на його пораду і доручили справу йому як людині досвідченій у всяких хитрощах. І ось узявся він за здійснення свого підступного задуму.

Розділ 3

Одного вечора до Херея прибіг посланець із звісткою, що Арістон, його батько, перебуваючи в сільському маєтку, впав з драбини і навряд чи виживе. Херей любив батька і зразу ж зібрався їхати, хоч йому не хотілося залишати Каллірою саму: забрати її з собою було вже неможливо[2].

Влаштувати комос[3] відкрито бешкетники не відважилися. Отож вони прийшли до будинку потай серед ночі й наробили слідів — так наче комос відбувся: на дверях повісили вінки, поріг скропили пахощами, порозливали багато вина, покидали напівобгорілі смолоскипи.

Настав ранок. Перехожі зупинялися перед Хереєвим домом і цікаво видивлялися на ті сліди. Тим часом нагодився й Херей: його батько очуняв, і він поспішив до дружини. Помітивши перед дверима натовп, він спочатку здивувався, а коли зрозумів, чого зібралися люди, вбіг у дім мов навіжений. Спочивальня була ще зачинена, тож він почав тарабанити в двері. Як тільки служниця відчинила йому, Херей кинувся на Каллірою, але тієї ж миті гнів його змінився на відчай, він роздер на собі одяг[4] і гірко заплакав. На запитання, що сталося, він нічого не відповів — мовчав, неспроможний повірити в те, що бачив, і не в силі вірити тому, в що не хотів вірити.

В той час, як він не знав, що йому робити, і тремтів усім тілом, дружина, не маючи уявлення, чого це він схвильований, благала його пояснити, що з ним таке.

З налитими кров'ю очима Херей зрештою глухим голосом сказав:

— Я оплакую свою долю, бо ти мене швидко забула!

---

[1] Акрагант або Агрігент — місто на південному узбережжі Сіцілії (нині Джіржентi).

[2] Каллірoя в той час була вже вагітна.

[3] Комос — веселий похід молодих людей до будинку коханої з виконанням перед дверима любовних пісень під акомпанемент кіфари. Розгульний комос біля дверей Каллірої у відсутність чоловіка був розрахований на те, щоб дискредитувати Каллірою в очах Херея і викликати в нього ревнощі.

[4] Рвати на собі одяг — в античності ознака безмежного горя.

І почав їй дорікати за комос. Каллірою, дочку стратега, сповнену почуття власної гідності, обурило несправедливе звинувачення.

— До мого батьківського дому ніхто комосом не ходив! — сказала вона Херею. — Це, певне, твої двері звикли до комосів, і твоїх друзяк, очевидно, засмучує твоє одруження.

Вона відвернулась од нього, закутавши голову, і з очей у неї покотилися рясні сльози. Але сварки між закоханими тривають недовго, вони охоче миряться. Серце у Херея одійшло, і він приголубив дружину, а вона зразу ж пробачила йому. Ця подія ще дужче розпалила їхню любов, і батьки молодих, бачачи злагоду між Хереєм і Каллірое́ю, вважали безмежно щасливими дітей і самих себе.

Розділ 4

А акрагантинець, після того як його перший підступ зазнав невдачі, вдався до нових хитрощів.

Був у нього один спритний нахлібник, який умів задурити голову кому завгодно. Йому акрагантинець доручив звабити найдовіренішу з служниць Каллірої, і той, удавши з себе закоханого, почав домагатися її взаємності.

Він засипав дівчину дорогими подарунками, торочив їй, що накладе на себе руки, якщо вона його не полюбить,— жінка легко ловиться на гачок, коли починає думати, що в неї закохались,— і зрештою таки здобув її прихильність.

Після такої підготовки головний режисер драми підшукав собі ще одного актора, не такого красеня, як сам, але дуже здібного лицедія і балакуна. Він навчив його, що і як потрібно робити й говорити і підіслав до Херея, який цього пройдисвіта не знав. Підісланий підійшов до молодика, коли той прогулювався по палестрі, і сказав йому:

— Був у мене син — твій ровесник, Херею. Він страшенно захоплювався тобою — ти для нього у всьому був взірцем. Але бідолаха помер, і тепер ти для мене наче рідний син. Та що там казати, адже ти дорогий для всієї Сіцілії. Тож коли матимеш трохи вільного часу, я розповім тобі одну річ, дуже важливу для тебе і для твого життя.

Заморочивши Хереєві голову і збудивши в ньому цікавість і страх, цей негідник, на прохання Херея говорити далі, почав зволікати. Він відмагався тим, що саме не час провадити таку розмову; хай, мовляв, іншим разом. Передчуваючи біду, Херей наполягав дедалі дужче. Тоді той узяв його за руку, відвів убік, насупивши брови і прикинувшись прибитим, удавано заплакав і сказав:

— Дуже мені прикро, Херею, повідомляти тобі лиху звістку. Я вже давно хотів відкрити тобі очі, та не зважувався. Проте ти й так уже став загальним посміховищем, і всі в місті патякають про твою ганьбу, тому я не можу далі мовчати. З природи я ненавиджу підступ, а тобі від душі бажаю добра. Так знай, що твоя жінка має коханця, і щоб ти повірив у це, я скажу, як спіймати спокусника на гарячому.

Мовив, і чорною хмарою вкрила скорбота героя.
Взявши в обидві руки закоптілого попелу жмені,
Голову всю він посипав, обличчя сплямивши прекрасне [1].

[1] Цитата з «Іліади», кн. XVIII, р. 22—24.

Хвилину Херей стояв приголомшений, не в змозі ні вимовити слова, ні підвести очі. Зрештою він спромігся заговорити, але голос його тремтів і зривався. Він сказав:

— Прошу тебе ласкаво, допоможи побачити свою ганьбу. Покажи цього негідника. Коли я побачу його на власні очі, то зможу накласти на себе руки без усяких вагань. Каллірою я помилую, навіть якщо вона виявиться винною.

— Скажи вдома, що ти буцімто виїжджаєш у маєток,— порадив той,— а пізно увечері підійди до свого будинку і побачиш, як коханця впустять усередину.

Так вони й домовились. Херей, не маючи сил зайти до себе додому, попросив когось переказати, що він, мовляв, вирушає в сільський маєток. А наклепник тим часом взявся за постановку вистави. Коли споночіло, Херей підкрався до свого будинку і став чатувати. Незабаром з'явився спокусник, що звабив Каллірою покоївку. Він зайшов у провулок, удаючи нібито крадеться, а насправді все робив так, щоб бути поміченим. Волосся у нього було намащене пахучою олією, очі підфарбовані. Одягнений у тонкий гіматій [1], гарно взутий, на пальцях виблискували тяжкі персні. Він довго оглядався на всі боки, потім підійшов до дверей і тихенько постукав, явно подаючи умовний знак. Служниця тихо відчинила двері, тремтячи від страху, і, взявши його за руку, впровадила всередину. Побачивши таке, Херей не зміг стриматись — він ринувся слідом за коханцем, щоб убити його на місці. А той сховався за двері і зразу ж вискочив надвір. Тим часом Каллірою, нудьгуючи за Хереєм, сиділа на ліжку і в смутку навіть не засвітила лампу. Почувши кроки, вона здогадалася, що це повернувся її чоловік, і сповнена радості вибігла йому назустріч. Херей же, не сказавши ні слова, бо йому одібрало мову, в нестямі копнув ногою Каллірою під груди. Від цього удару дівчині забило памороки. Вона впала, а служниці підняли її і поклали на ліжко.

Розділ 5

Каллірою лежала безмовна, не дихаючи, без усяких ознак життя. Чутка про нещастя вмить облетіла все місто, і на всіх вулицях аж до гавані залунали сумні зойки. Всюди чути було плач, люди так тужили, що здавалося — місто захопив ворог. Херей, усе ще в полоні гніву, зачинився у своїй кімнаті і протягом ночі допитував служниць, причому почав з довіреної служниці і нею закінчив. Він припікав їх вогнем, штрикав ножами і зрештою довідався правду. Тоді його охопила туга за померлою, і з розпачу він ладен був накласти на себе руки. Від цього кроку стримав його Поліхарм, такий же відданий друг, як Ахіллесів товариш Патрокл, що про нього розповідає Гомер.

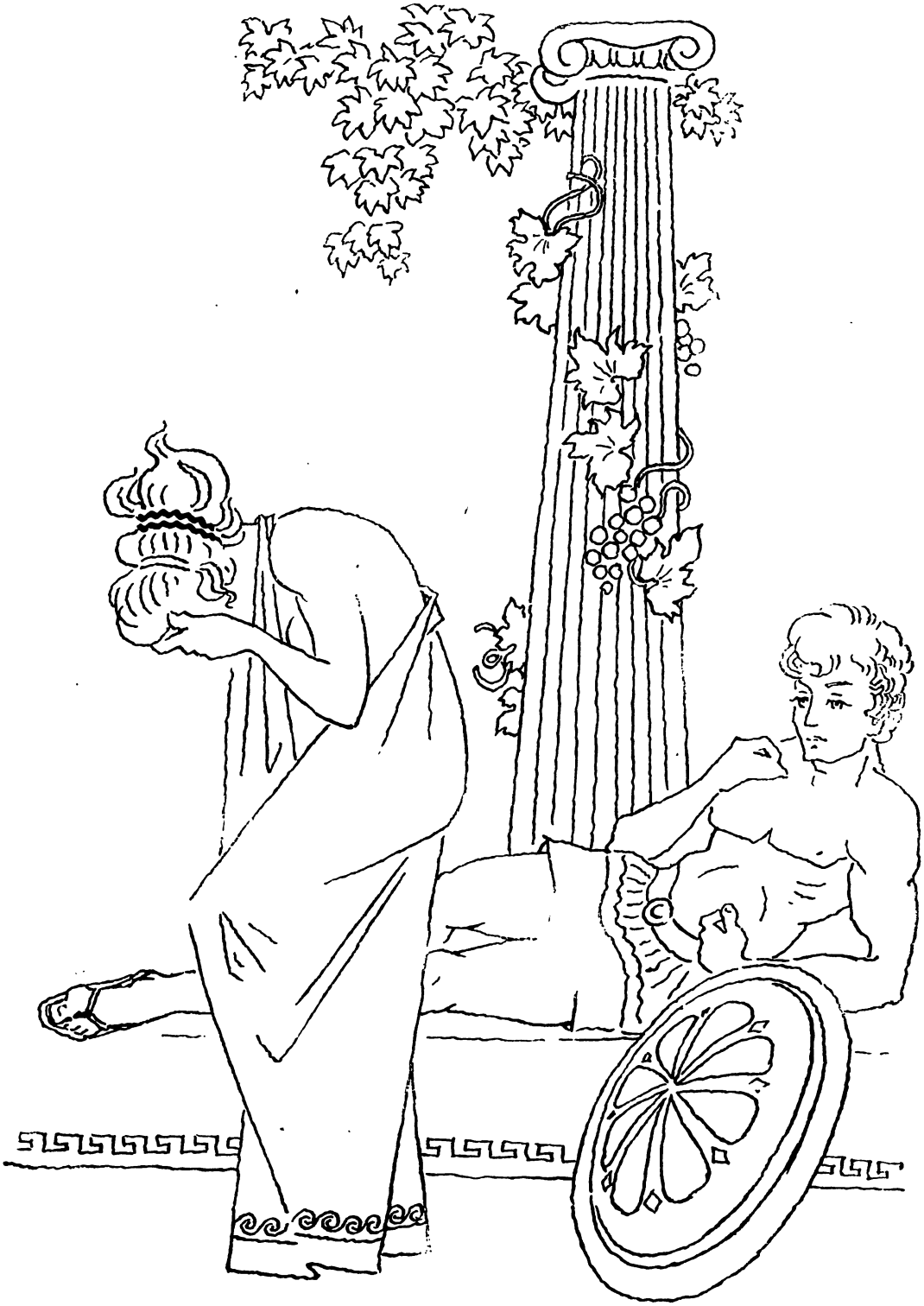
Наступного дня архонти [2] розпочали суд над Хереєм. Щоб догодити Гермократові, вони прагнули засудити вбивцю якомога швидше. На площу збігся весь народ. Кожен кричав своє. Підбурювали юрбу і невдахи-женихи, а надто горлав акрагантинець, пихатий і самовпевнений, як людина, що здійснила видатний подвиг.

Але на суді сталося дещо несподіване й небувале. Після виступу

---

[1] Гіматій — плащ.

[2] Архонти — високі службові особи.

обвинувача убивця замість того, щоб захищатися, сам засудив себе і почав вимагати для себе якнайсуворішої кари. Він ні слова не сказав на своє виправдання: не посилався ні на наклеп, ні на ревнощі, ні на невмисність вчинку, тільки просив: — Побийте мене прилюдно каменями [1]. Я зганьбив Сіракузи. Якщо віддасте мене в руки ката, вчиніть милостиво. Я заслужив би на таку кару, навіть якби вбив Гермократову служницю. Вчинений мною злочин гірший від святотатства і батьковбивства. Вигадайте страшну, нечувану досі кару. Не ховайте мене, не оскверняйте землю, а киньте моє нечестиве тіло в море.

Почувши ці слова, народ заплакав від жалю, і всі, забувши про мертву Каллірою, почали тужити за живим. Перший виступив на захист Херея Гермократ.

— Я знаю,— сказав він,— що вбивство вчинено ненавмисно. Бачу, що злочин цей справа рук змовників. Вони були б раді, якби смерть спостигла обох молодят, тож я не хочу давати їм таку втіху. Не хочу й засмутити покійну дочку: часто чув я, вона казала, що життя Херея їй дорожче від власного. Припинімо ж це зайве судилище і візьмімся за необхідний похорон. Не зволікаймо з похороном, щоб не спотворилося тіло померлої. Поховаймо Каллірою, поки вона ще в розквіті краси.

Розділ 6

Судді проголосували за виправдання Херея, але сам Херей відмовився від помилування, просив смерті і шукав усіляких способів укоротити собі віку. Поліхарм, який не міг знайти іншого способу порятувати друга, сказав йому:

— Зраднику покійної! Ти навіть не хочеш діждатися похорону Каллірої? Чому ти віддаєш її тіло в чужі руки? Пора тобі подумати про пишну похоронну церемонію і влаштувати царський винос.

Ці слова переконали Херея. У нього прокинулись честолюбство й бажання зробити все якнайкраще.

Хто зміг би належно описати винос тіла Каллірої? Спочивала вона на золотому ложі, одягнена в шлюбне вбрання і виглядала ще величнішою і гарнішою, ніж жива, через те всі порівнювали її зі сплячою Аріадною [2].

Перед похоронними ношами їхали на конях сіракузькі вершники, пишно вбрані, за ними йшли маршем гопліти [3] які несли трофеї, що їх здобув Гермократ. Потім ішли члени ради, за ними озброєні громадяни — Гермократові охоронці. Несли все ще хворого Арістона, який голосив, називаючи Каллірою своєю дочкою і господинею. Ще далі простували жінки у чорних шатах, за ними несли по-царському багаті похоронні дарунки: золото і срібло з посагу покійної, розкішний її одяг і коштовності (багато подарунків прислав Гермократ з військової здобичі), і підношення родичів та друзів. А в самому кінці несли Хереєві коштовності. Аби його воля, він ладен був би з покійною спалити все своє майно.

---

[1] Побивання камінням засудженого — одна з форм страти в античності.

[2] Аріадна — дочка кріпського царя Міноса. Давши Тесеєві, афінському царевичу, клубок ниток, допомогла йому вибратися з лабіринту, де він убив страховище Мінотавра. Потім Аріадна втекла з Тесеєм, але він за велічням богів покинув її сплячою на острові Наксосі.

[3] Гопліти — важкоозброєні воїни в стародавній Греції.

Похоронні носії несли на своїх плечах сіракузькі ефеби[1], далі похоронну процесію супроводжували юрби народу. Із усіх, хто гірко сплакував Каллірою, найгучніше тужив Херей.

Величава гробниця Гермократа височіла на березі моря, і її було видно здалеку мореплавцям. Цю гробницю заповнили пишні похоронні подарунки, так що коштовностей там було не менше, ніж у скарбниці. Але те, що, очевидно, було зроблено для вшанування померлої, спричинилося до важливих подій.

Розділ 7

Жив собі в Сіракузах чолов'яга на ім'я Ферон, злодюга, який займався морським розбоєм і зібрав ватагу піратів. Для цієї мети він тримав судно під виглядом торговельного. Зустрівши випадково похорон Каллірої, він побачив усе те золото, і в нього спалахнули очі. Вночі Ферон не міг заснути і, лежачи у своєму ліжку, так говорив сам до себе: «Я важу життям, воюючи з морем і гублячи живі душі заради мізерного прибутку, в той час як навертається нагода розбагатіти коштом однієї мертвої жінки. Ні, треба ризикнути! Гріх знехтувати таку певну можливість. Кого ж узяти з собою на це діло? Поміркуй, Фероне, хто із тих, кого ти знаєш, може стати надійним помічником? Фурієць[2] Зенофан? Хитрий він, але боягуз. Мессенець[3] Менон? Цей відважний, але віроломний».

Так, перебираючи всіх поодинці, як це робить бракувальник монет, він багатьох відкинув, але деяких визнав придатними.

Рано-вранці Ферон побіг у гавань і почав там розшукувати помічників. Одних знайшов у притонах, інших — у шинках, словом, підхоже військо для такого воєначальника. Сказавши, що йому необхідно поговорити з ними про важливу справу, він вивів їх за гавань і повів таку мову:

— Я знайшов скарб і, щоб здобути його, мені потрібні спільники. З-поміж багатьох я вибрав саме вас. Добра там не для одного, заволодіти ним не важко. Ми можемо стати багачами за одну ніч. Досвід у подібних справах у нас є, і ми чудово знаємо, що розумним вони приносять користь, хоч дурні зводять на наші звичаї наклеп.

Гультяї відразу ж здогадались, що Ферон запрошує їх на розбій чи розкрадання гробниці або на пограбування храму.

— Навіщо умовляти тих, хто й так згоден,— відповіли вони йому.— Скажи нам тільки, що треба робити, а ми не підведемо.

Тоді Ферон сказав їм:

— Ви, певне, бачили, скільки золота й срібла віддали тій покійній дівчині. Було б справедливіше, якби воно належало нам, живим. Тимто я вирішив пробратися вночі у гробницю. Скарби заберемо на корабель і попливемо в яку-небудь чужу країну, а там продамо їх.

Усі охоче пристали на таку пропозицію.

— В такому разі,— сказав Ферон,— вертайтеся до своїх справ,

---

[1] Ефеби — юнаки у віці від вісімнадцяти до двадцяти років, які готувалися до військової служби.

[2] Фурієць — житель Фурій, грецького міста в південній Італії.

[3] Мессенець — мешканець Мессени, грецького міста у північно-східній частині Сіцілії на узбережжі Мессінської протоки.

а пізно увечері нехай кожний з вас прийде на морський берег з мулярським знаряддям.

Розділ 8

В той час, як розбишаки готувалися вчинити грабунок, Каллірроя наче вдруге народилася на світ. Відчувши голод, вона почала приходити до тями. Спочатку ледь чутно зітхнула, потім заворушилася, розплющила очі. Їй здавалося, що вона спала, тож вона покликала Херея, переконана, що той спить поруч. Проте ні чоловік, ні служниці не відгукнулись, а довкола неї панувала темрява і не видно було живої душі, тож дівчину охопив страх і пройняла дрож. Коли вона зовсім опритомніла, то намацала вінки й стрічки, навколо неї забряжчало золото та срібло. Повітря було напоєне пахощами. Тоді Каллірроя згадала, як Херей стусанув її ногою, як вона впала, і з жахом усвідомила, що опинилася в могильному склепі. У неї вихопився отчайдушний зойк: «Рятуйте! Допоможіть!» Коли на її волання ніхто не відповів, вона схилила голову на коліна й почала гірко ридати: «Ой, я нещасна! Мене безневинну живцем поховали в могилі, і я вмираю повільною смертю. Живу-здорову, мене оплакують як померлу! Від кого чекати мені допомоги? Бездушний Херею! Дорікаю тобі не за те, що ти вибив з мене дух, а за те, що поспішив покласти в гробницю. Ну чого тобі було поспішати з моїм похороном, навіть якби я справді померла! А може, ти замислив одружитися вдруге?»

Розділ 9

Так скаржилась гірко небога. А Ферон, діждавшись півночі, спрямував свій корабель до гробниці, і той беззвучно підплив, ледь чутно торкаючись веслами поверхні моря. Ферон перший вийшов на берег і сказав своїм підручним, хто що має робити. Чотирьох послав вартувати з наказом вбити кожного, хто підходив би до цього місця. Якщо ж не зможуть з ним упоратись, то хай подадуть умовний знак: наближається чужий. Сам з чотирма іншими рушив до гробниці. Решта (всіх розбійників було шістнадцять чоловік) мали залишитись біля корабля, тримаючи напоготові весла, щоб на випадок чогось непередбаченого швидко відчалити, захопивши спільників.

Коли розбійники взялись за ломи й почали пробивати отвір у гробницю, Каллірою охопили різні почуття: страх і радість, відчай і здивування, надія і невпевненість: «Що це за грюк? — думала вона.— Невже по мене нещасну прийшла якась мара, що, як кажуть люди, з'являється до покійників? А може, це голос покійників, які мене кличуть у потойбічний світ? Ні, мабуть, скоріше всього це розкрадачі гробниць. Отже, на мене чигає ще одне лихо. А проте багатство мертвому непотрібне».

Поки вона так розмірковувала, один грабіжник всунув голову в отвір і почав влізати в склеп. Каллірроя кинулась до нього як до рятівника, але той, до смерті переляканий, вискочив із склепу і, тремтячи від страху, гукнув товаришам:

— Тікаймо звідси! Там сидить якась мара. Вона стереже гробницю і не пускає всередину.

Ферон почав глузувати з нього обізвав боягузом, трупом, мертві-

шим за покійну, потім звелів залізти в гробницю іншому. Коли ж усі відмовились, Ферон сам поповз, тримаючи перед собою меч. Каллірроя, налякана блиском заліза, забилась у куток і почала благати тремтячим голосом:

— Змилуйся наді мною, хто зглянеться над нещасною, якої не пожаліли ні чоловік, ні батьки! Не вбивай тої, яку врятував.

Ферон тепер зовсім осмілів і, будучи людиною метикованою, збагнув у чому справа. Він думав, що ж його робити. Спершу хотів убити жінку, щоб вона часом не завадила їм доконати цю справу, але потім зміркував, що з неї теж можна мати неабиякий зиск. «Можна і її,— сказав він сам до себе,— вважати однією з коштовностей цієї гробниці: тут є вдосталь срібла, вдосталь золота, але найцінніше з усього — краса цієї жінки».

Отож він узяв Каллірою за руку і вивів з гробниці. Покликавши одного з помічників, Ферон сказав:

— Ось тобі мара, якої ти злякався. Чудовий з тебе розбійник, що злякався жінки! Постережи-но її. Я хочу вернути її батькам. А ми тим часом заберемо сховані всередині коштовності, оскільки вже й покійниця не охороняє їх.

Розділ 10

Коли розбійники наповнили судно здобиччю, Ферон наказав вартовому відвести Каллірою вбік, а потім влаштував нараду, аби вирішити, що робити з дівчиною. Думки виявились різні і навіть протилежні. Той, хто виступив першим, сказав:

— Прийшли ми по одну здобич, а Доля дарує нам іншу, далеко кращу. Скористуймося нагодою уникнути ризику. По-моєму, похоронні дари слід залишити на місці, а Каллірою повернути чоловікові й батькові. Їм просто скажемо, що причалили сюди, рибалячи, а коли почули людський голос, відкрили гробницю, щоб врятувати замуровану там людину. А жінку змусимо підтвердити, що це правда. Зробить вона це охоче, з вдячності до нас за те, що ми її врятували. Чи уявляєте, як зрадіє вся Сіцілія? Які одержимо нагороди! Заодно зробимо добрий вчинок перед людьми і виконаємо священний обов'язок перед богами!

Він ще не встиг доказати, як інший перебив його:

— Ні до чого нам твоя філософія. Адже ми пограбували гробницю, то навіщо вдавати з себе чесних. Чому ми маємо щадити жінку, якої навіть власний чоловік не пожалів, а вбив? Тільки тому, що вона не зробила нам жодної кривди? Це правда, але вона може заподіяти нам чимало лиха. Насамперед, якщо повернемо її рідним, то хтозна, якої думки вони будуть про те, що сталося. Та й чи повірять вони, що ми опинилися біля гробниці зовсім випадково. Навіть якщо нам пробачать вдячні родичі цієї жінки, то ні влада, ні сам народ не пощадять осквернителів могил, які везуть із собою викрадені з гробниці скарби. Можливо, хтось із вас скаже, що за цю жінку можна вторгувати чималі гроші, бо її краса варта цілого багатства. Спробуйте-но продати її. Це справа небезпечна. Золото німе, та й срібло не скаже, звідки воно у нас взялося. Про них можна вигадати будь-яку казку. А от як бути із здобиччю, що має вуха й очі, у якої є язик? До того ж врода Каллірої просто неймовірна, отже, з нею нікуди не сховаєшся. Хіба хто повірить,

поглянувши на неї, у нашу вигадку, ніби вона рабиня? Отже, краще вбиймо її на місці, аніж тягати за собою власного обвинувача.

Одні розбійники підтримали першу пропозицію, інші — другу. Але Ферон не приєднався ні до однієї з них.

— Ти наражаєш нас на небезпеку, — сказав він, — а ти позбавляєш нас зиску. Скоріше я продам цю жінку, ніж уб'ю. Поки ми будемо її продавати, вона буде мовчати із страху, а продана нехай обвинувачує нас, — ми одразу ж дременемо подалі. Тож сідаймо в корабель, та швидше гайда звідси. Бо вже світає.

Розділ 11

Судно відчалило від берега й рушило у відкрите море. Йому не довелось боротися ні з хвилями, ні з вітром, тому що розбійники пливли без певного напрямку і будь-який вітер був для них попутний, аби тільки дув з корми. Ферон підбадьорював Каллірою, намагаючись задурити їй голову всілякими вигадками. Але вона усвідомлювала своє становище і розуміла, що її врятували для полону. Дівчина удавала, що нічого не розуміє і вірить його небилицям: вона боялась, щоб її не вбили, якщо буде суперечити розбійникам. Сказавши, що боїться морської хитавиці, вона накрилася з головою хустиною і говорила до себе з плачем: «Мій батечку, на цьому морі в битві ти розтрощив триста афінських кораблів, проте не можеш допомогти своїй дочці, яку везе у полон благеньке судно. Мене вивозять у чужу країну, і мені, дівчині високого походження, доведеться стати рабинею. Гермократова дочка може попасти в руки якогось афінського рабовласника. Краще було б для мене лежати в гробниці. Тоді мене відвідував би мій коханий Херей, а тепер ми розлучені і в житті і в смерті». Отак виливала вона свій жаль, а тим часом розбійники пливли далі, минаючи малі острови і невеликі міста. Бо здобич їхня була призначена не для бідняків: пірати шукали багатих купців. Нарешті вони досягли Аттіки і кинули якір біля піщаної коси. Неподалік від того місця дзюрчало джерело чистої води і пишалася зелена лука. Сюди розбійники привели Каллірою і, бажаючи зберегти її красу, дозволили їй помитись і відпочити після морської подорожі. Самі почали радитися, куди їм прямувати далі.

— Звідси недалеко до Афін, великого й багатого міста, — сказав один з розбійників. — Там знайдемо вдосталь купців, безліч багатіїв. Скільки людей на ринку, стільки міст можна побачити в Афінах [1].

Всі, звичайно, були за те, щоб пливти до Афін, але Ферону не до смаку була допитливість мешканців цього міста.

— Невже ви не чули, які у афінян довгі язики. Народ там балакучий і сутяжницький, а в порту до нас причепиться цілий натовп доносників. Вони почнуть випитувати, хто ми такі й звідки веземо свій товар. У негідників виникнуть підозри. За нас візьметься афінський Ареопаг [2] і архонти, а вони гірші від тиранів. Афінян нам треба боятись дужче, ніж сіракузян. Іонія [3] — ось найкраще для нас місце: туди пли-

[1] До Афін приїжджали греки з усіх-усюд. Тим-то там можна було побачити представників багатьох міст материкової і острівної Греції, а також грецьких колоній.

[2] Ареопаг — афінський верховний суд.

[3] Іонія — західне узбережжя Малої Азії, заселене греками, які належали до іонійського племені.

нуть казкові багатства з Великої Азії [1], там люди живуть у розкоші й дозвіллі.

Отож пірати запаслись водою і закупили харчі на суднах, які стояли поблизу, а потім попливли до Мілета [2] і на четвертий день увійшли в затоку, віддалену від міста на вісімдесят стадій [3].

Розділ 12

Тут Ферон наказав винести з корабля весла й дати Каллірої відпочити, влаштувавши все, щоб їй було зручно. Зробив він це не з людяності, а з користолюбства, скоріше як купець ніж розбійник. Сам же подався в місто, забравши з собою двох своїх помічників. Не хотів він відкрито шукати купця, щоб усі про це чули, а намагався продати дівчину тишком-нишком, з рук у руки. Проте здійснити такий задум було нелегко, бо товар був призначений не для першого-ліпшого, а на винятково багату людину, що володіє царськими скарбами, а підходити до таких осіб він просто боявся. Справа затягувалась, і Ферону вже уривався терпець. Настала ніч, він ніяк не міг заснути і казав сам собі: «Ти, Фероне, несосвітенний дурень. Стільки днів тримаєш срібло й золото в безлюдному місці немовби, крім тебе, немає на світі інших розбійників. Невже ти не знаєш, що по морю вештаються інші пірати? Навіть моїм спільникам і то не можна вірити, бо вони здатні покинути мене тут на березі і попливти. Ти вибрав собі не найчесніших людей і не таких, що зберігають вірність, а явно нікчемних пройдисвітів. Раз так, то присилуй себе заснути, а на світанку рушай до корабля, скинь у море зайву і непотрібну жінку, і не вози з собою вантаж, якого не можна збути».

Коли Ферон нарешті заснув, йому приснився сон: перед ним зачинені двері. Тим-то він вирішив почекати ще один день. Сумний та невеселий сидів він у корчмі. В цей час вулицею проходила юрба вільних людей і рабів, серед якої вирізнявся один чоловік — уже не молодий, у чорному одязі й очевидно засмучений. Ферон підвівся, вийшов на вулицю (цікавість — риса, властива всім людям) і запитав одного з супроводжувачів:

— Хто це?

— Еге! Видно, ти чужинець і прибув здалеку, — відповів той, — коли не знаєш Діонісія, який багатством, походженням і освітою перевершує всіх іоніян і є улюбленцем перського царя.

— А чому він у жалобі?

— Недавно померла його дружина, яку він палко любив.

Переконавшися, що йому пощастило надибати небайдужого до жінок чоловіка, Ферон підбадьорився і почав розпитувати свого співрозмовника з подвоєною цікавістю:

— Яку ж посаду ти у нього займаєш?

— Я управитель усіх його маєтків, а також опікун його дочки, маленької дівчинки, яка залишилася сиротою після смерті матері.

— А як тебе звати?

— Леона.

---

[1] Тобто з Персії.

[2] Мілет — велике грецьке місто в Малій Азії.

[3] Стадій — давньогрецька міра довжини; аттічний стадій дорівнював 178 м.

— Як своєчасно зустрівся я з тобою, Леоно! — вигукнув Ферон. — Я купець і прибув сюди на кораблі з Італії, через те нікого в Іонії не знаю. Одна громадянка Сибариса [1], перша багачка в місті, в приступі ревнощів продала свою служницю, дівчину невимовної краси, а я її купив. Сам поміркуй, чи захочеш узяти її за няньку для дитини (освіту вона має достатню), чи, може, визнаєш за доцільне віддати хазяїну. Тобі, мабуть, вигідніше, щоб він купив її як рабиню, а не взяв як мачуху для твоєї вихованки.

З великим задоволенням Леона слухав ці слова.

— Якийсь бог прислав мені тебе на поміч, — сказав він.— Те, про що я мріяв уві сні, ти мені пропонуєш наяву. Отже, ходімо до мене додому, будеш моїм гостем і другом. Що стосується жінки, то від її зовнішності залежить: чи це товар для мене, чи для хазяїна.

Розділ 13

Коли вони ввійшли в дім, Ферон був вражений просторими й пишно опорядженими покоями: господар саме готувався до прийому перського царя.

Леона попросив Ферона зачекати, а сам пішов улагодити деякі господарські справи. Звільнившись, він запросив Ферона до свого розкішного помешкання і звелів накрити стіл.

Ферон, людина спритна і здатна пристосуватись до будь-яких обставин, ласував їжею і намагався прихилити до себе Леону, то п'ючи за його здоров'я, то з удаваною простодушністю вихваляючи розкішну обставу, то прикидаючися щирим товаришем. Весь цей час велася жвава розмова про жінку, яку пропонував Ферон. Він вихваляв її вдачу більше ніж красу, знаючи, що зовнішність може сама себе відстояти, а те, чого ми не бачимо, вимагає захвалювання.

— Краще ходімо, — сказав Леона, — покажеш мені її.

— Вона перебуває не тут, — відповів Ферон, — справа в тому, що ми зупинилися на околиці міста, щоб уникнути митників. Наше судно стоїть на якорі за вісімдесят стадій звідси.

І Ферон описав, де саме.

— Отже, ви стоїте на якорі в наших володіннях! Тим краще. Видно, сама Доля веде вас до Діонісія. Тоді рушаймо в наш маєток. Погостюєш, відпочинеш після морської подорожі. Будинок чудовий, і там є все, чого забажає душа.

Ферон зрадів, зметикувавши, що продаж піде гладко, бо відбудеться не на ринку, а віч-на-віч між покупцем і продавцем.

— Згода. Завтра рано-вранці поїдемо туди, — сказав він, — ти — в маєток, а я — на корабель, звідки приведу тобі цю жінку.

Так вони домовились і, потиснувши один одному руки, розійшлися.

Довгою видалась обом ніч, тому що один квапився продати, а другий купити.

На другий день Леона подався в маєток морем, узявши гроші, щоб заплатити завдаток при купівлі. Тим часом Ферон поспішив на морський берег і з'явився перед своїми товаришами, які нетерпляче його чекали.

---

[1] Сибарис — грецька колонія на півдні Італії. Панівний клас цього міста жив у неабияких розкошах (звідси пішла назва: сибарит).

Він розповів їм про хід подій, а потім почав замовляти Каллірою улесливими словами.

— Донечко, — звернувся він до неї, — я хотів негайно передати тебе твоїм рідним, але мені перешкодив супротивний вітер на морі. Далебі, ти знаєш, як я щиро про тебе піклуюсь. Найважливіше: ми зберегли тебе чистою. Незаплямовану, немов із шлюбної спальні, одержить Херей тебе, врятовану нами з гробниці. А тепер нам треба помандрувати в Лікію[1]. Немає ніякої необхідності, щоб ти пливла разом з нами, тим більше, що морська подорож дається тобі взнаки. Я віддам тебе в руки вірних друзів, а вертаючись, заберу і відвезу в Сіракузи. Візьми із своїх речей, що бажаєш, а все інше ми збережемо й віддамо згодом.

Почувши ці слова, Каллірроя в душі посміхнулась, одразу їх розгадавши. Дівчина чудово розуміла, що її продають, і ладна була на все, аби тільки звільнитися з полону розбишак.

— Вельми вдячна тобі за твою чуйність, батечку, — сказала вона. — Нехай боги всім вам віддячать належним чином. Але користуватись поховронними дарами, я вважаю, негоже. Зберєжіть для мене всі ті коштовності, а я задовольнюсь одним малим перснем, який був у мене на пальці, коли я лежала, як мертва.

Потім, закутавши голову хустиною, сказала:

— Веди мене, Фероне, куди завгодно. Після могильного склепу і моря мені вже нічого не страшно

Розділ 14

Коли корабель підплив до маєтку, Ферон придумав ще таку штуку. Він зняв з Каллірої хустину, розпустив її волосся, відчинив їй двері і сказав ввійти першою. Леона і всі, які були всередині, були приголомшені раптовою появою такої вродливої жінки. Їм здалося, ніби перед ними з'явилася богиня: до того ж саме в той час тут розповсюдилась чутка про те, що Афродіта зійшла на землю. Всі дивились на неї збентежено, а Ферон, який ішов позаду, підступив до Леони і промовив:

— Встань і прийми її гостинно. Адже це саме та жінка, про яку я тобі казав.

Почувши це, всі здивувалися і зраділи. Каллірою відвели в найкращу кімнату, послали їй ложе — хай лежить і відпочиває. І дійсно вона потребувала спокою після стількох переживань, утоми і страху. Ферон же взяв за руку Леону і сказав:

— Ось бачиш, я своє зобов'язання чесно виконав. Володій цією жінкою. Ти назавжди залишишся моїм щирим другом. Поїдь у місто і візьми там купчу, а тоді заплатиш мені ту ціну, якої, на твою думку, вона варта.

— То і я довіряю тобі гроші ще до підписання купчої, — відповів Леона, який спішив зв'язати Ферона завдатком, боячись, щоб той не змінив свого рішення: в місті, думав він, знайдеться чимало людей, які забажають її купити.

---

[1] Лікія — країна в південно-західній частині Малої Азії.

Леона, який заздалегідь заготовив талант[1] срібла, почав умовляти Ферона, щоб той узяв його як завдаток, а той після удаваного відмагання, звичайно, прийняв гроші. Хоч як Леона намагався затримати його на обід (була вже пізня пора), але Ферон відмовив:

— Хочу ще до вечора допливти в місто, а завтра ми з тобою зустрінемось у порту.

Вони попрощались. Опинившись на кораблі, Ферон наказав якнайшвидше підняти якір, щоб їх не вистежили. Пірати мерщій попливли в тому напрямку, куди їх поніс вітер. Каллірроя, яка залишилась нарешті одна-однісінька, почала оплакувати свою долю:

— Ось я знову в могилі. Тепер мене поховав Ферон, і я тут самотніша, ніж у попередній. Там, у Сіракузах, прийшли б до моєї могили батьки і Херей заливався б сльозами: я відчувала б це, хоч би й була мертва. А до кого мені озватися тут? Заздрісна Доле, і на суші, й на морі ти насилаєш на мене злигодні. Коли ж ти наситишся моїм горем? Ти віддала мене в руки грабіжників, вивела з могили, щоб виправити в морські простори, і наслала на мене піратів, страшніших від хвиль. Уславлена моя краса згодилася тільки для того, щоб розбійник Ферон одержав високий викуп. Продали мене нишком і навіть не привезли у місто, як це звичайно буває з кожною рабинею, бо ти, Доле, боялась, щоб люди, побачивши мене, не здогадалися, що я вільнонароджена. Тим-то продали, наче якусь річ, невідомим людям, не знати кому — грекам чи варварам чи, може, знову розбійникам.

Б'ючи себе руками в груди[2], вона побачила на своєму персні зображення Херея, поцілувала його і сказала:

— Я знаю, що втратила тебе, Херею. Між нами лежить неозоре море. Ти, певне, оплакуєш мене і шкодуєш про свій вчинок біля пустої могили. І в той час, як ти засвідчуєш свою вірність, звертаючись до мертвої, мене живу, дочку Гермократа, твою дружину, продали в рабство.

Так вона тужила, аж доки її знеміг сон.

КНИГА ДРУГА

Розділ 1

Леона звелів економу Фоці глядіти Каллірою, як зіницю власного ока, і піклуватися про неї, а сам вирушив у Мілет, поспішаючи порадувати свого пана звісткою про нове придбання. Він був переконаний, що розвіє його тугу. Діонісій ще лежав у ліжку. Хоч за ним скучало все місто, проте він, поринувши в сумні роздуми, рідко виходив на вулицю і весь час перебував у спочивальні, так наче дружина й досі ще була жива.

---

[1] Талант — найбільша в давні часи вагова і грошова одиниця, широко розповсюджена в Греції, Месопотамії, Сирії, Єгипті. Аттічний талант, як вагова одиниця, дорівнював 26,2 кг.

[2] Бити себе в груди — вияв скорботи у стародавніх греків.

Побачивши Леону, Діонісій сказав:

— Цієї ночі вперше після смерті моєї бідолашної дружини я спав спокійно. Вона приходила до мене уві сні, і то гарнішою та величавішою, ніж за життя, все було як наяву. Марилось мені, начебто це день нашого весілля і я привіз її до свого дому з мого приморського маєтку, а ти, Леоно, співаєш мені гіменей [1].

Не встиг Діонісій закінчити розповідь, як Леона вигукнув:

— Мій пане, тобі щастить і уві сні, і наяву. Я розповім тобі дещо схоже на те, що тобі приснилося. До мене щойно звернувся купець, пропонуючи купити жінку нечуваної вроди. Його корабель стояв на якорі за містом, недалеко від нашого приморського маєтку, — щоб уникнути митників. Ми порозумілися з ним, і я купив ту жінку, заплативши йому один талант. Купчу ми складемо й підпишемо тут, у Мілеті.

Діонісій зрадів і зацікавився (бо був небайдужий до жіночої краси), але його неприємно вразило, що жінка та — рабиня. Він, царський улюбленець, муж, який за значенням і освітою не мав собі рівного в Іонії, вважав нижчим своєї гідності ділити ложе з служницею.

— Леоно, — зауважив він, — не може бути, щоб справжня красуня була рабського походження. Чи не читав ти у поетів, що красиві люди — це діти богів, і, звичайно ж, вони діти вільних батьків. Мабуть, вона видалась тобі красунею порівняно з сільськими дівчатами. Але оскільки ти вже за неї заплатив, то піди на ринок, там знавець законів Адраст [2] складе купчу.

Леона зрадів, що господар йому не вірить. В такому разі, подумав він, Каллірою справить на нього ще більше враження. Вирушив він у гавань, обійшов усі столи міняйл, усе місто, та ніде не міг розшукати Ферона. Він розпитував і купців, і перевізників, проте ніхто такого не знав. Спантеличений, він найняв човен і поплив до мису, а звідти до маєтку. Все було дарма. Та й як він міг знайти того, хто дременув світ за очі. Повільною ходою, пригнічений повернувся Леона до господаря. Помітивши, що він сам не свій, Діонісій запитав, чи не спіткала його якась неприємність.

Леона відповів:

— Втратив я твій талант, пане!

— Ця пригода, — сказав Діонісій, — навчить тебе на майбутнє діяти обережніше. А все-таки, що сталося? Невже рабиня втекла?

— Не вона, а її продавець зник, — пояснив Леона.

— Ага! Значить, цей работорговець продав тобі чужу рабиню. Тож неспроста продаж відбувся нишком. Звідки походить, за його словами, ця жінка?

— З міста Сибариса в Італії, продана її панею з ревнощів.

— Пошукай-но, чи немає тут сибаритян, а жінку поки що залиш у маєтку.

Зажурений вернувся Леона назад, проклинаючи невдалу купівлю, і вирішив при нагоді умовити Діонісія приїхати в маєток. Він розраховував на одне-єдине — чудодійний вплив жіночої вроди.

---

[1] Гіменей — весільня пісня.

[2] Адраст — прізвище нотаріуса, знайомого Діонісія.

Розділ 2

Жінки, що жили у маєтку, прийшли в кімнату Каллірої і почали догоджати їй як своїй господині. Економова дружина Плангона, жінка добре метикована, сказала дівчині:

— Надмірно ти тужиш за своїми, доню. Далебі, можеш бути певна: ми будемо тобі як рідні. Діонісій, наш пан, людина порядна і лагідна. В добру годину привів тебе бог у хорошу господу. Заживеш тут як у себе вдома. Після такої довгої подорожі треба прийняти купіль. Служниці тобі допоможуть.

І вона мало не силоміць відвела Каллірою в лазню, де її мали натерти олією і скупати. Коли Калліроя скинула з себе одяг, подив жінок, що її супроводжували, не мав меж. Їм здалося, ніби перед ними справжня богиня. Її білосніжне тіло сяяло дивовижним блиском; шкіра була така ніжна, що вони боялися доторкнутися пальцем, щоб, чого доброго, не лишити синця.

Скупавши її й причесавши, служниці принесли новеньке чисте вбрання, але вона заявила, що такий одяг не личить рабині:

— Дайте мені рабський хітон[1], — сказала, — адже тут навіть ви стоїте вище за мене.

Вона вибрала собі скромне вбрання, але й воно виявилося їй до лиця; більше того, — осяяне її красою, здавалося розкішним.

Після сніданку Плангона сказала:

— Зверніся з молитвою до Афродіти: в нашому селі ця богиня користується великою пошаною, і не тільки навколишні жителі, а й городяни приходять сюди, щоб принести їй жертви і вклонитись. Особливо вона прихильна до Діонісія, бо той ніколи не пройде повз її храм без молитви.

Відтак служниці почали розповідати про те, як богиня з'являлася людям в околиці і то не раз, а одна з них сказала:

— Якщо ти, Каллірое, побачиш Афродіту, тобі може здатися, що дивишся на власне відображення.

При цих словах у Каллірої навернулись на очі сльози, і вона подумала: «Ой, лишенько! І тут панує Афродіта, богиня, що є причиною всіх моїх нещасть! Далебі піду до неї, дорікну їй за те, що вона завдала мені стільки горя».

Храм Афродіти стояв на головній вулиці села, неподалік від Діонісієвого будинку. Калліроя впала навколішки перед богинею і, обнявши її ноги, стала благати:

— Ти перша мені показала Херея, але, з'єднавши нас шлюбними путами, не зберегла їх. Якщо вже така твоя воля, благаю тебе про одну-єдину ласку: нехай після Херея ніхто в мене не закохується.

Та Афродіта не схотіла вдовольнити таке прохання. Адже вона, мати Ерота, замислила для Каллірої новий шлюб. Тим часом Калліроя з кожним днем ставала все вродливішою і вродливішою, так що всі, хто бачив її, дивувалися великим дивом.

(Продовження в наступному номері)

З давньогрецької переклали
Йосип КОБІВ та ЮРІЙ ЦИМБАЛЮК

[1] Хітон — одяг без рукавів у вигляді сорочки, підперезаний поясом.

РИСИ РЕАЛЬНОСТІ

НОТАТКИ ПРО НОВІТНЮ АМЕРИКАНСЬКУ ПРОЗУ

Провал багаторічної агресії у В'єтнамі, уотергейтський скандал викликали потрясіння в суспільній свідомості американців. З граничною ясністю оголилися лицемірство інститутів влади, насильство й шантаж як норма державної політики, розрив між патетичними гаслами й реальною практикою. Водночас менше стало чути про бунтівну молодь — енергія протесту пригасла, а позитивних цінностей контркультури так і не вироблено.

Тим гостріше відчувалася потреба в ідеалі, який міг би бути альтернативою буржуазній пропагандистській тріскотні — з одного боку, й загальній зневірі — з другого. Ця потреба виникла в найрізноманітніших суспільних прошарках, навіть серед тих, хто ще донедавна категорично відкидав будь-які цінності. Відома романістка Мері Маккарті, віддавши свого часу щедру данину ідеям контркультури, тепер вигукує: «Як хочеться, щоб хтось десь повернувся до давніх ідеалів!». Усе це пробудило втрачений суспільний інтерес до феномену «американської мрії» — цього стрижневого поняття всієї американської історії.

Буржуазні соціологи й пропагандисти, чутливо вловлюючи зміни в соціально-моральному кліматі, прагнуть реставрувати американську Мрію в її міфологічному вигляді: мовляв, однакові можливості — всім. Наївно думати, ніби тепер ця давня формула зовсім втратила свою притягальну силу,— вона, як і раніше, живить настрої певної частини населення. Разом з тим видно, як крізь підфарбовані шари міфа поступово прозирають риси реальності. Реальності, здавалося б, давно спотвореної апологетами масової культури й висміяної теоретиками культури протесту.

Ця реальність коріниться ще в тих часах американської історії, коли перші поселенці натхненно освоювали величезний невідомий материк, закладаючи тут основи нової, досі небаченої, як вони вважали, цивілізації.

Цю реальність відстоювали люди, які виступили в минулому сторіччі проти ганебної системи рабовласництва й перемогли в Громадянській війні.

Ця реальність здійснювалась і здійснюється в житті трудової Америки.

Історія руйнувала високі ілюзії, мрія покривалась глянсовим блиском спожи-

вацтва, письменники нових поколінь з тривогою й гіркотою спостерігали за процесом невідшкодованих духовних втрат. І на тлі класичних досягнень американської літератури XX ст. виразніше вимальовується характер зрушень останніх років. Накопичений мистецький досвід стає надійним орієнтиром для письменників, у яких пробуджується цікавість до всіх соціальних сфер сучасного життя.

Джон Гарднер, одна з найяскравіших постатей новітньої американської прози, був серед тих, хто особливо болісно відчував, що настав час «зміни віх», що колишні літературні рішення вже втратили продуктивний зміст. Його полеміка з цими рішеннями виражалась у формі критичних інвектив («наша література зазнала моральної поразки»), у вигляді визнань, що звучали як символ віри («всі ми відчайдушно тягнемося до героїчного ідеалу, без якого відмовляємось жити»); та, звичайно, справжнього сенсу вона набуває в позитивній художній творчості, у живій плоті образу.

Гарднер не просто мріє про ідеал — він прагне відтворити його, впевнено піддаючи випробуванню реальним життєвим досвідом. Кожній частині його останнього роману «Жовтневе світло» (1977) передує епіграф — висловлювання того чи того діяча американської революції — Джефферсона, Франкліна, Ітена Аллена та ін., і вже цей формальний прийом містить у собі натяк на глибину оповіді: письменник прагне відновити зруйнований зв'язок часів, відшукати і в сьогоденні щось таке, міцне і непохитне, що здатне протистояти будь-якому тискові ззовні, зберегтися за будь-яких умов. Носієм такої вкоріненої життєвої сили виступає в романі старий фермер Джеймс Пейдж. Не сконструйована постать, не гордий безтілесний дух добра і високої моралі — людина в плоті, пропахла потом і землею, звикла мати справу з конкретними, відчутними предметами: нивою, копицею сіна, загоном, де пасеться худоба. За власним висловом, йому треба постійно відчувати «земне тяжіння життя».

З такими образами давно не доводилося зустрічатись у західній літературі. Частіше бачиш героя, який відчайдушно опирається такому тяжінню, добровільно вміщуючи себе в площину непотрібних дій або пустопорожніх слів, — аби втекти від реальних справ і турбот. Добре зображено таке середовище (видавці, журналісти, середньої руки літератори) в одній з новел швейцарського письменника Адольфа Мушга. Описується прийом з нагоди театральної прем'єри, яка, втім, відбулася в іншому місті і майже ніхто із запрошених її не бачив. Тому спочатку всі трохи ніяковіють, але ненадовго, бо «зав'язався той тип бесіди,... в якому почувалися мов риба у воді і полюбляли хизуватись люди цього кола. Посипались дотепні анекдоти, часом хтось умисно вибухав емоційною тирадою, доброго тону боялися, наче чуми, віддаючи перевагу крутому слівцю перед вишуканим, — це вважалось ознакою «брутальності».

Джеймсові Пейджу подібна бесіда видалася б, звичайно, безпредметною балаканиною, а її учасники — фантомами. Він до слів, як і до справ, ставиться теж серйозно і розважливо, вимовляє їх, наче відчуває на дотик, бо й «мова зазнає земного тяжіння».

Такий людський характер «оживлює» дійсність, змушуючи її говорити власне своєю, не спотвореною мовою, та й сам наче стає її втіленням, однією з незліченних форм. Неяскрава осінь на Середньому Заході, густий лапатий сніг з початку зими, чорнота грудневої ночі, дедалі довші дні в лютому, літній колір пшеничного поля — тут не тло, яке обрамляє дію, не той матеріал, поза яким взагалі неможливі ні люди, ні їхні вчинки, а відкритий епічний простір, усередині якого події здаються значущішими за свій скороминущий сенс, виповнюються високого значення. Так колись вибудовували мистецькі художні світи Уїтмен, Твен, а пізніше — Фолкнер, Вулф.

У постаті Джеймса Пейджа оживає вперта, незламна трудова Америка, герой начебто вступив в останню третину XX сторіччя ще з тих давніх часів, коли піонери рухалися на Захід, коли фор-

мувався характер людини «кордону», яка з презирливою байдужістю ставиться до труднощів, людини, незламної в досягненні поставленої мети. Літературний генотип такої особистості витворився тоді ж таки, на зламі XVIII—XIX сторіч, в «Автобіографії» Франкліна, у «Листах американського фермера» Жана де Кревкера, цей генотип згодом збагатився новими рисами в романах Купера й Твена, й ось тепер виявився у рисах сучасника.

Та, звичайно, обставини дуже змінилися з тієї ранньої, можна сказати, героїчної епохи американської історії. Персонажам літератури минулого «земне тяжіння» давалось як природний стан, вони стверджували себе в боротьбі з непоступливою природою, потім із залізничними компаніями, промисловими трестами, сільськогосподарськими корпораціями тощо. А героям нинішніх книжок, так само як і їхнім прототипам, доводиться стикатися з ілюзорною дійсністю уявних величин, серед яких не знаходиться місця тому самому американцеві, який — предмет особливої національної гордості — «робить себе сам». Індивідуальний вираз обличчя зникає, підмінюється загальним, єдиним і обов'язковим, тим, яке визначають терміном «імідж». Він конструюється в надрах рекламного бізнесу, відлунює в металевому радіоголосі, оживає на телеекрані, а потім проникає в усі сфери життя — культуру й науку, релігію й політику, обслуговування й спорт.

Маршалл Маклюен пише про «постгуттенбергову галактику», Даніель Бурстін — про «графічну революцію», Авраам Моль — про «мозаїчну культуру», але всі вони врешті мають на думці одне: небачений вибух засобів масової інформації радикально змінив відносини між людьми, замість особистих зв'язків прийшли безособові.

За цих умов «земне тяжіння» послаблюється, зникає, й, щоб зберегти його, людям, подібним до Джеймса Пейджа, доводиться робити надзвичайні душевні зусилля, закликати на допомогу пам'ять про минуле, про людей, які б на противагу сучасникам «не були зажирілими, самовдоволеними, жадібними до насолоди свиньми з курячим розумом».

Подібно до героїв Норріса чи Стейнбека, Джеймс Пейдж може нападати на агробізнес, що загрожує дрібним фермерам (у цій полеміці є відчуття реального супротивника), та він бачить і набагато страшніші примари, які викликають у нього несамовиту лють: від фарсу виборчих кампаній до реклами мильного порошку. Про агробізнес він розмірковує, в телевізор — просто бабахкає з рушниці, хоча вірніше було б сказати, що герой цілиться в той непривабливий, чужий йому образ рідної країни, який постає з екрана.

З цього, власне, й починається розказана в романі історія, сумна й смішна.

Сумна — бо розповідає про те, як важко людям порозумітись, як складно формуються їхні взаємини. Адже старий фермер не обмежився пострілом по лиховісному мерехтливому екрані, він ще люто накинувся на власну сестру Саллі, вся провина якої полягає в тому, що їй подобається посидіти ввечері перед телевізором, та й взагалі вона більш терпимо ставиться до змін, що насунулися на Америку. Так виникає мало не прірва між людьми одного, по суті, складу, одного гарту.

Звичайно, драма. Але в самому її оформленні — горище-тюрма, рушниця, підвішена Джеймсом на гак біля дверей горища, громоподібні інвективи героя, — в усьому цьому є щось комічно-перебільшене, що змушує читача посміхнутися, згадати гуморески авторів минулого сторіччя: Артемуса Уорда, Петролеума Несбі, молодого Твена. Сюжет і далі розгортатиметься у повсякчасних перехрещеннях серйозного, навіть трагічного (розповідь про самогубство Джеймсового сина), і кумедного, яке, втім, тут-таки обертається лихом: на знак протесту проти насильства стара Саллі оголошує голодовку, забарикадувавшись ящиком яблук, який має обрушитися на того, хто спробує вдертись до неї. Тільки жертвою стає не Джеймс, а його донька Естелла, яка виступала в ролі миротворця; причому травма ви

явилася серйозною — Естеллу в тяжкому стані відправляють до лікарні.

Одне слово — справжнє життя з його химерними й несподіваними поворотами.

Всередині такого життя спалахують конфлікти, воно може захоплювати й відштовхувати, породжувати добро й зло, притому часом одне виростає з другого, але то цілісне й самодостатнє життя. І в цій своїй справжності воно протистоїть поганій ірреальності.

Кілька зауважень про структурну особливість «Жовтневого світла», в якій наочно виявляється основний конфлікт роману: значну частину загального текстового масиву займають розділи якогось зачитаного, з видертими сторінками, бойовика, що його тітонька Саллі випадково знайшла на горищі.

Тут багато що схоже на дійсність.

Кидається з мосту розчарований багатий інтелектуал Пітер Вагнер, і ця спроба покінчити з собою (до речі, невдала) певною мірою відображає душевні сум'яття, якими мучаться стомлені нудним життям люди.

Промишляє наркотиками команда шхуни «Неприборкана» — а хіба підпільний бізнес не став справжнім лихом Америки? З «Неприборканою» вступає в морський бій конкуруюче судно «Войовничий» — також цілком життєва ситуація, мафія на мафію. Літаючі тарілки й ескадрилья бомбардувальників Б-52 зависли над загубленим в океані скелястим острівцем, біля якого зазнали аварії обидва кораблі — якщо це й міраж, то такий, що міцно ввійшов в духовне життя людей, лякаючи й заворожуючи їх.

Та це, звичайно, тільки ілюзія вірогідності, бо в «Скелі неприкаяних душ» (так називається роман, що його читає тітонька Саллі) зовсім немає, скажімо, аналізу психологічних звихів Вагнера або ж засудження незаконних махінацій. Авторові важливо поставити спектакль і привернути до нього увагу глядачів, а для цього потрібні відповідні декорації й персонажі, в яких нехай і тьмяно відбивалися б знайомі прикмети повсякдення.

В усьому цьому легко вловити пародійність, шаржований образ масової белетристики. Адже кітч нині претендує на глибокодумність, конфліктну гостроту, творчу змістовність. Тому Гарднер навіть не дуже перебільшує, надаючи Фістові, капітанові «Неприборканої», пародійованих рис іншого капітана, відомого в американській і світовій літературі, — Мелвіллового Ахава: те саме божевілля, та сама одержимість. Адже апелювання до високих зразків міцно ввійшло в «естетику» масової белетристики. І тільки ледь карикатурною здається постать індіанця Сантасили, який рясно цитує Шекспіра й Бергсона, Спінозу та Метью Арнолда.

І все ж пародія — завдання другорядне. Набагато істотніше з погляду мистецької ідеї роману безпосереднє сусідство — наче на різних половинах того самого екрана — двох планів: реального життя й гри в нього. Тітонька Саллі прочитує кілька розділів, потім відкладає книжку (або ж текст уривається: видерто сторінки), і в пам'яті її відтворюються картини минулого, люди, їхні вчинки й долі. І внизу, де залишився непримиренний Джеймс, теж невпинний потік реальності — розмови, суперечки, дрібні господарчі клопоти й важка робота думки: що прожито правильно, а що хибно.

Щодо основного тексту (скажемо так для зручності) вставний роман є системою кривих дзеркал: живі постаті здаються застиглими манекенами. Це добре відчуваєш уже в самому словесному ладі.

«Тепер він бачив увесь Сан-Франціско. В прозорому серпанку ранкової мли місто було прекрасне, спрямоване у височінь». Таким уявлявся Сан-Франціско Пітерові Вагнеру. Холодні, мертві, нічиї, по суті, слова; втім, вони досить точно передають образ безликої, позбавленої щонайменших особистих рис людини.

І в зовсім іншій мовній стихії перебувають мешканці містечка Беннінгтон у штаті Вермонт. «Коли вони, сидячи за овальним дерев'яним столом коло бару, визирали у вікно, всіх переймало дивне й трохи тривожне відчуття, хоча

вони й спостерігали це рік у рік: що дні в жовтні коротшають, а слідом за цим першим і незаперечним доказом замкненого часу надходить зима, снігові, мороз». Тут слово — вмістилище досвіду, живий і рухливий образ дійсності. В ньому звучить симфонія голосів природи і людей. Коротше, те саме слово, в якому є «земне тяжіння».

Можна знайти й інші засоби виявлення контрасту, навіть суто географічні: з одного боку, Вермонт, давній край важкої фермерської праці, з другого — Каліфорнія (місце дії роману в романі) з її Голлівудом — символом несправжнього, кінематографічного життя. Але зміст протиставлення лишається незмінним.

На тлі ілюзії правда проступає з усією виразністю. Цілком виразна й авторська позиція: Джон Гарднер «поновлює в правах», навіть опоетизовує цінності, які не вписуються в рекламний образ Америки, — моральну гідність, наполегливу працю, людську спільноту, засновану на таких категоріях, як добро, справедливість і честь.

При цьому романові властивий надзвичайно тверезий реалізм. Любов до життя, до людини — не милування ними. Реальність життя, як це розуміє письменник, — це реальна суперечливість.

Позитивний, твердий характер, працелюбство — чудові якості. Але автор сам бачить і не приховує цього й від читача, що відданість певному кодексові цінностей нерідко переходить у Джеймса Пейджа в догматизм, тверда вдача — в нетерпимість до чужої думки, сила — у презирство до слабкості чи до того, що він зопалу називає слабкістю (приміром, душевна збентеженість сина), цнотливість — у пуританське святенництво. І такі, часом непомітні, переходи призводять до згубних наслідків. Сварка із сестрою, зрозуміло, комічна; але самогубство сина, тяжка моральна відповідальність за яке лягає на плечі батька, — безперечно, трагедія.

Так виникає пластичний, вільний від схематизму й ідеалізації характер.

Але в особистому роздвоєнні героя виявляється й глибший зміст, який не вичерпується індивідуальною долею цієї неповторної людини.

Розгнівана Саллі обрушує на брата зливу звинувачень, і в люті своїй ладна зробити Джеймса мало не винним за політичні помилки уряду. На що її небога Естелла із зрозумілим подивом відповідає: «Саллі, побійтеся бога, що ви говорите? Як ви можете ототожнювати бідолаху Джеймса з цілими Сполученими Штатами?»

Звичайно, стара в цьому випадку перебрала міри, та самі паралелі зовсім не такі безглузді, як це здається її молодій співрозмовниці. «Ототожнювати бідолаху Джеймса з цілими Сполученими Штатами» принципово можливо.

Герой «Жовтневого світла» — індивід, але разом з тим — американський характер, тип, зрощений на історичному грунті країни. Йому пасує той самий масштаб, що й Клайдові Гріффітсу чи Юджінові Ганту, Ма Джоуд чи Томасу Сатпену, Джеєві Гетсбі чи Роберту Джорданові: при всій разючій відмінності між цими постатями їх об'єднує належність до спільного джерела — Америки. Тому й суперечності Джеймса Пейджа виростають до розмірів протиріч, властивих самій «американській мрії». Не про розрив між міфом і реальністю продовжується тут розмова — ідеться про органічну складність мрії в її справжньому, демократичному вигляді. Адже і тут вона була позбавлена абсолютної моральної бездоганності. Ідея обраності рано проникла в національну свідомість, укорінилась подеколи і в трудових верствах населення. Законна гордість соціальним експериментом поєднувалась із самовдоволенням, якого зазнали й найвидатніші люди.

Адже й Уїтмен, цей палкий співець демократії, називав американців «народом народів». І Сінклер Льюїс (хто дошкульніше за нього висміяв провінційне самовдоволення «головної вулиці»?) говорив про Америку як про «найбільш неймовірну й найбільш хвилюючу країну сучасного світу».

У повоєнній літературі подібних на-

строїв, щоправда, не зустрінеш. Образи велетенського, сповненого життєвої енергії материка, які запалювали уяву Вулфа й Сендберга, змінилися картинами кам'яної пустелі міст, люди перетворилися на горезвісну «мовчазну більшість». Джон Гарднер писав свій роман, свідомо полемізуючи з цими ідеями суцільного песимізму, й слід віддати йому належне — письменникові пощастило відділити справжній спосіб життя від рекламного лушпиння. Але письменник пішов далі: із сміливістю справжнього реаліста виявив і відобразив внутрішню суперечливість цього образу. Доля й характер героя переконують у тому, що з часом таке роздвоєння не зникає, а, навпаки, загострюється. І людині, щоб зберегти в собі людину, доводиться переборювати не тільки власні, набуті, а й історичні забобони. А це набагато важче.

Такий соціально-моральний пафос «Жовтневого світла», що визначає розмах книжки, її епічні масштаби.

Роман цей — високе досягнення прозаїка. В той же час у ньому вгадуються особливості, характерні для сьогодення американської літератури. Наче стомлена від розрізнених, нехай і точних, спостережень, вона розширює поле художнього дослідження, порушує великі проблеми, прагне засвоїти великі простори історії й людської душі.

Але при цьому виникають істотні творчі труднощі: як узгодити пошук універсальних цінностей, не зрадивши живих прикмет нинішнього дня, не розчинившись в розрідженій атмосфері глобальних істин? У «Жовтневому світлі» Гарднер впорався з цим завданням, але романові передував досвід «Нікелевої гори», де авторові не пощастило помирити ідеал із зображуваним побутом; жанрове визначення — «роман-пастораль» — теж його не врятувало. Ми зараз побачимо, що й інші талановиті письменники не завжди уникають розриву між планами «сьогодні» й «завжди». Хоча, зрозуміло, недосконалість того чи того конкретного мистецького здобутку не означає, що хибним був обраний шлях.

Справді, роман Джоан Дідіон «Молитовник» (1978) легко міг би стати ще однією книжкою про молодіжний бунт. Сюжетні підстави для цього були — через усю оповідь, іноді безпосередньо, частіше в спогадах, проходить постать Морін Богарт, колишньої студентки, нині учасниці терористичної організації, члени якої, підкладаючи в літаки вибухові пристрої, твердо переконані в тому, що підривають підвалини буржуазності. Таких персонажів проза недавніх років дала чимало — можна згадати «Веселий місяць травень» Д. Джонса, «Вбивць» Е. Казана, інші книжки, написані на різному рівні, але здебільше об'єднані тематичною замкненістю.

«Молитовник» уникнув цієї вузькості, молодіжна проблематика вписана тут у загальну картину часу.

Зі сторінок роману піднімається монолітний образ мертвотної цивілізації. Її зображено як модель, чітко розкреслений графік, де не може бути випадковостей, де жорстоко запрограмовано все — думки, почуття, жести, слова. При цьому письменниця навмисно знижує оповідний тон, позбавляє його будь-яких відтінків почуття: конструкція життя відбивається як у дзеркалі, втілюється в голій конструкції слова й сюжету.

Його елементарна очевидність декларується вже в перших рядках: «Ось що сталося: вона покинула одного чоловіка, потім другого, знову вирушила у подорож із першим; вона дозволила йому померти на самоті. Одну дитину в неї відібрала «історія», другу — «обставини»... Вона гадала, що здатна звільнитися від цієї ноші, і приїхала до Бока-Гранде як туристка».

Справді, план подій роману в цих словах практично вичерпаний, лишається тільки розшифрувати імена: «вона» — головна героїня Шарлотта Дуглас, жінка, що «прожила життя, як мрію»; «один чоловік» — Уоррен Богарт, фат, ловелас, чарівний нероба; «другий» — Леонард Дуглас, юрист, що виконує доручення різних міжнародних підпільних організацій; жертва, яку принесли «історії»,— вже знайома нам Морін; Бока-

Гранде — вигадана країна в Латинській Америці.

Загадана й структура стилю — безпристрасного, як протокол, точного й безумовного, як канон молитви чи анкетні дані: «Громадянство — США; тип візи — туристичний; заняття — мати родини». Нічого дивного, непередбаченого — причини однозначно породжують наслідки: дано ось таку величину — отримуємо ось таку. Відповідно розставляються фрази — вони буквально відбивають певні фізичні дії: встав, глянув на годинник (суворо відзначаються години і хвилини), вирушив у дорогу, підняв телефонну трубку тощо.

Все наче в Конрада чи Хемінгуея з їхнім славнозвісним підтекстом. Але подоба суто зовнішня: підтексту в Д. Дідіон немає, вона на нього не тільки не претендує, а й принципово виключає з поетики роману.

«Вночі знявся вітер». Хемінгуей, можливо, уклав би в таке речення думку про гірку неприкаяність людини у ворожому світі, а Дідіон просто фіксує явище, врівноважене самим стилем з матеріальними, неживими предметами: золота запальничка, права водія, паличка губної помади тощо — вміст дамського гаманця. В механічному житті все дано в площинній послідовності, все взаємозамінюване.

Ще більша подібність її стилю з «новим журналізмом». Роман побудований як репортаж, часто використовуються радіоголос, магнітофонні записи, листи, свідчення очевидців і т. д. Але й тут паралель швидше зовнішня. «Нові журналісти» виходили з того, що художня вигадка неспроможна відтворити життя в усій його плинній **складності** — воно начебто приступне лише монтажеві реальних епізодів. А автор «Молитовника» переслідує знову ж таки прямо протилежну мету: документальна точність потрібна їй для того, щоб показати історичну **нерухомість** буржуазного життя, його лінійну заданість. У кожній точці часу і простору, хай то буде Каліфорнія чи Латинська Америка, — вона дорівнює самій собі.

У подібній атмосфері й люди втрачають індивідуальні риси. Нічим не відрізняються один від одного Віктор Мендана — керівник військового відомства Бока-Гранде й відчайдушна радикалка Морін, світський волоцюга Уоррен і респектабельний законник Леонард. Власне, це навіть не люди, а тіні, монотонні голоси. Про це говориться й прямо: «Ми були голосами. Були голосами, схожими на голоси, що звучать у мексіканських фільмах. Були голосами, схожими на голоси, що звучать по радіо Ямайки або переговорних пристроях шляхової служби штату Каліфорнія».

Понад сто років тому американський філософ Генрі Торо з притаманним йому моральним максималізмом писав, що буржуазний порядок прагне звести людей «до рівня дерева, землі й каміння; можливо, пощастить змайструвати дерев'яних людей, які будуть не менш придатні». Це було сказано в добу капіталістичної юності Америки, а в постіндустріальному суспільстві тенденції дегуманізації особи багатократно посилилися. В суворо розписаній, налагодженій цивілізації не знайшлося місця людині, про неї «забули» при складанні програми, свідомо виключили як величину, що загрожує порушити непохитні обряди дійсності.

Д. Дідіон зобразила пустельний, безлюдний світ надзвичайно майстерно й глибоко. В «Молитовнику» показано картини Америки 70-х років, проте думає й пише автор про непозбутні вади буржуазної системи взагалі.

Але тут і починає даватися взнаки досить стійкий опір матеріалу, виникають ті самі труднощі, про які йшлося вище. Загальна ідея начебто видобувається поверх її плинних втілень, а якщо ці втілення порушують стрункість формули,— тим гірше для них. Проте жива людська практика, навіть у нелюдяних умовах, багатша й різноманітніша за будь-які штучні побудови, хай у **принципі** й правильні. «Молитовникові» явно бракує тієї довіри до самого життя, яке відчувається в «Жовтневому світлі». Часом це призводить до занадто очевидних розривів з досвідом сьогодення.

Скажімо, Д. Дідіон збагнула парадок-

сальність молодіжного руху, що відігравав таку значну роль у недавній історії Америки і всього західного світу, — парадоксальність, яка й призвела до того, що чимало вчорашніх бунтівників було без видимих зусиль адаптовано пануючим ладом. Шалено нападаючи на буржуазну авторитарність, лідери контркультури й самі посідали непримиренно авторитарні позиції, створена ними постать бунтаря була не менш одновимірна, ніж тип буржуазного обивателя.

У романі це показано з великою точністю — Морін висловлюється виключно формулюваннями, в яких немає й тіні живого почуття, та й взагалі «смисл слів вона сприймала над силу й без жодної цікавості». Ось характерний зразок її стилю: «Гра в теніс — то лише один із засобів здійснення стратегії елітаризму. Щоб побачити це, досить піддати теніс соціальному аналізові».

Чи треба казати, що молодіжний протест, хоч би який безперспективний і соціально слабкий він був, живився почуттями справжніми, високими, героїчними? Що для звичайних студентів Сорбонни чи Берклі, для молодих людей, які не шукали рекламної слави, а виборювали на барикадах волю і право на активну участь у громадянських справах, поразка бунту була справжньою трагедією?

Цю реальну складність великого життєвого явища Д. Дідіон просто вилучила із свого роману.

Неможливо погодитися, звичайно, і з тим, як зображено в ньому латиноамериканських партизанів. Хоча б яке строкате, політично неодностайне було підпілля, зводити його діяльність до безглуздого кровопролиття й змагання самолюбства не просто помилка, а блюзнірство. Історія дала — і продовжує давати — блискучі приклади самовідданої, патріотичної, справедливої боротьби народів Латинської Америки з диктаторськими режимами.

Звідки така часом відверта фальш? Занадто просто було б пояснити її незрілістю думки. Про політичні реальності Латинської Америки теж не йдеться — їх автор, мабуть, зовсім не знає, і являють вони в романі не більш ніж художню умовність, іще один блок у загальному громадді сучасного життя.

Прорахунки, на мій погляд, коріняться і в зайвій заданості творчого завдання й, можливо, надмірній заклопотаності полемікою. Молода письменниця хотіла б кинути виклик усталеним штампам художньої думки, вона прагне вивести загальні правила, свідомо чи неусвідомлено нехтуючи «деталями», іноді дуже істотними. А Істина, якої так пристрасно дошукується автор, складається також з «деталей»...

До того ж і спроба створити **узагальнений** образ сучасної цивілізації не така то й нова в новітній американській прозі. Досить згадати Дж. Хеллера; в романі Хеллера «Щось сталося» проникнення в єство речей зовсім не суперечить достовірності тих самих «обставин», а вже ж цьому авторові не закинеш зайвої прихильності до натуралістичних подробиць.

Одне слово, якби Д. Дідіон обмежила свої зусилля зображенням згасання буржуазної історії, вийшла б просто добра, хоч не позбавлена великих суперечностей, книжка. Але в романі є щось більше. Перед нами не тільки певний тип суспільства, в якому немає місця живій людині; виростає і сама ота відкинута особистість; утворюється конфліктна ситуація.

Між людиною й середовищем, у якому вона живе, виростає глухий бар'єр — духовний, моральний, мовний. Грейс Мендана, людина досить проникліва, щоб бачити пороки Системи, і в той же час чітко вписана в неї, каже: «Я знаю, як побудувати модель самого життя, модель ДНК, РНК, але, намагаючись побудувати модель «характеру» Шарлотти Дуглас, я бачу тільки неясне мереживо». Не випадкові лапки, в які взяте слово «характер»: ідеться, отже, про щось умовне, необов'язкове, позбавлене точного визначення.

Героїня роману — єдина людина серед манекенів, вона мов безневинна істота, що потрапила в світ, у якому діють невідомі їй правила, де говорять невідомою їй мовою. Звідси постійні, очевидні роз-

біжності: на тому самому портреті Шарлотта й агенти ФБР бачать зовсім різні зображення, телефонні дзвінки героїні в управління шляхової служби Сан-Франціско здаються Вікторові Мендані якимсь таємничим кодом; нарешті, непотрібною виявляється самовідданість Шарлотти, й це ще одна «позапланова» величина: героїня ладна безкорисливо брати участь у боротьбі з епідемією холери, але «майже ніхто в Бока-Гранде не подбав про те, щоб перетнути вулицю й зробити собі укол».

У позалюдському світі людина ввесь час потрапляє в скрутне становище, говорить не ті слова, діє недоладно. Це не може не скінчитися трагічно: коли місто захоплюють війська герильї й **треба** виїхати, Шарлотта лишається в Бока-Гранде і стає жертвою терору. Тут важливі знову ж таки не конкретні обставини загибелі — важлива загальна ідея поразки.

«Молитовник» — гірка, похмура книжка. Разом з тим роман не викликає відчуття безвиході.

Шарлотта сама безсила пояснити, чому не хоче в критичний момент виїхати разом із усіма з Бока-Гранде, тому це вважають за примху, дивацтво. Але «примха» обертається загибеллю, й у безглуздому, на вигляд, рішенні героїні починаєш угадувати контури **вчинку,** натяк на протест проти загальноприйнятних норм, спробу захистити своє право на вільне волевиявлення.

Що й казати, Шарлотта Дуглас дрібніша за героя Гарднерової книжки. Той міцно вріс у землю, а в цій є щось примарне — недарма сказано: «прожила життя, як мрію». Але тим важче дається Шарлотті виклик. Джеймс Пейдж — **природний** ворог споживацького суспільства, він підготовлений до боротьби походженням, біографією, історичною пам'яттю. Героїня ж «Молитовника» — сама породження такого суспільства. Тому незлагода з ним — це такою ж мірою незлагода із самою собою, прагнення вивільнитися від штучних нашарувань, у яких майже цілком розчинилося живе почуття.

Шлях від визнання поразки до активного протесту довгий і нелегкий. Тим більше слід віддати належне творчій рішучості, з якою романістка намагається розпізнати приховані часом у невидимій глибині тенденції суспільного життя.

Творчі зусилля такого характеру, в принципі, дуже плідні. Виявляється певна залежність: подолання рівня поверхових видимостей, розширення зони художнього дослідження посилюють особове начало мистецтва, без якого воно взагалі не може існувати. А з іншого боку — відкрита заново людина надає зображуваній картині широкого змісту, часової та просторової тривалості.

Подібна закономірність розкривається у романі ще однієї молодої американської письменниці — Тоні Моррісон «Пісня Соломона» (1977).

У центрі оповіді — доля Мекона Дека, чорношкірого хлопчика, потім юнака, потім зрілої людини, яка в муках знаходить свою людську сутність.

Тема надзвичайно характерна для негритянської літератури нашого сторіччя — від Річарда Райта до Джеймса Болдуїна. Нерідко, знову ж таки останнім часом, спостерігалася тенденція до локального художнього тлумачення реальних, іноді трагічних ситуацій: «чорний світ» вибудовується як замкнена, однорідна сфера, соціальна, культурна й етнічна, що протистоїть «білій Америці». Отже, расовий конфлікт стає визначальним мотивом літератури, а формування особи розгортається тільки в національному аспекті.

Неважко пояснити таке спрямування художньої думки: занадто довго, навіть і після формального скасування рабства, негритянське населення вважалося (і багато ким вважається досі) другосортним, занадто довго на його шляху до соціальної й культурної незалежності зводилися, та зводяться й нині, нездоланні бар'єри. Зрозуміло, проте, що наполегливе прагнення до відокремленості загрожує втратою загальнолюдського масштабу, а самобутність, зрозуміла як антонім діалога культур, обертається перешкодою на шляху вільного, не гальмо-

ваного догмами, мистецького розвитку нації, дрібнить таланти. До цього слід додати, що з'являються твори, автори яких розглядають свою письменницьку місію виключно в рамках «чорних бунтів» 60—70-х років, причому в їхніх крайніх, руйнівних формах. Досить послатися на поезію й драматургію Лероя Джонса (відомого нині під чорномусульманським ім'ям Барака) та прозу Дж. О. Кілленза.

У романі Т. Моррісон також чути, й цілком виразно, відгуки настроїв чорного екстремізму: описується таємна організація «Сім днів», учасники якої, не розбираючись між винними і невинними, мстяться білій Америці за нескінченну низку принижень, образ, убивств їхніх братів по крові. Та в книжці досить опукло проставлені й інші, не такі злободенні риси життя негритянського народу, особливості характерів, що складаються всередині етносу. І все ж «чорний» колорит не заглушує тут інших барв. «Пісня Соломона» задумана як художнє відображення світу, потоку життя, що вбирає в себе все розмаїття облич й подій. Ці обличчя — наприклад, загадкова й затята тітка головного героя, його друг на прізвище Гітара, один з діячів групи «Сім днів» — і ці події належать своєму часові, двадцятим рокам, тридцятим, сімдесятим: прикмети вловити неважко; але виникає й відчуття історичної круговерті.

Ось чому час у романі позбавлений суворої лінійності — хронологічний хід подій порушується спогадами героїв, щоб знову здобути послідовність і знову її втратити. Колись Томас Вулф називав три типи часу — теперішній, який рухає сюжет оповіді, минулий, без якого не зрозуміти теперішнього, і, нарешті, час «нерухомий», час річок, гір, океанів, землі, на який проектується «гірка швидкоплинність дня». Винятково складне завдання — об'єднати ці три типи в єдиному образі, тож перебільшенням, мабуть, буде сказати, ніби Тоні Моррісон розв'язала його цілком. Але в найкращих місцях роману їй щастить створити багатомірну, рухому й заразом велично-нерухому картину.

Особливо вартий уваги з цього погляду фінал, коли герой відшукує корені свого родинного дерева. Пластичні, рухомі фрагменти — босі негренята, зубожілі провінційні шинки, курна дорога, пасовище. Але поступово атоми повсякденності наче втрачають звичні зв'язки, складаючись у якісно нову структуру.

В думках героя виникають образи віддалених предків, ціла низка людських облич, і біля джерел — постать біблійного Соломона (взагалі біблійна символіка в книжці очевидна, від імен персонажів — Пілат, Магдалина та ін., аж до історії дружби-ворожнечі головного героя й Гітари, де легко впізнати легенду про Каїна та Авеля). Знову — ми не раз уже спостерігали цей ефект — побутова історія набуває завершеності й широкого масштабу (біблійні аналогії, звичайно, працюють на це завдання).

Тут знову спадає на думку класика — цього разу Фолкнер.

Принципово художній світ «Пісні Соломона» побудований за тими самими законами, що й світ Йокнапатофи, цього клаптика землі, «завбільшки як поштова марка», котрого виявилося досить, щоб увібрати в себе події та ідеї світового значення. Тут також немає жодного «було» — тільки «є». Клопоти й проблеми сьогодення невіддільні від минулого, яке не виливається в застиглі форми і має силу проростання — добру і лиху силу. Недарма постаті засновників родини, при всій своїй статуарній моці, не позбавлені й певної жвавості, що дозволяє героєві примірювати себе до міфічного царя, слухати його пісню. Тут та сама «громада», що й у Фолкнера. В такому світі всі знають одне про одного все, будь-яка історія тягне за собою безліч спогадів, якщо долі людей на поверхні й не перехрещуються, то глибинних зв'язків ніколи не втрачають. Ось чому можна назвати перше-ліпше людське ім'я, яке раніше не зустрічалося, і не пояснювати його жодним коментарем. Навіщо? «Громаді» воно відоме, відоме і його місце та роль в усій цій заплутаній історії.

Нарешті, суто Фолкнерів принцип:

та сама подія розглядається з різних точок, щоб виявити її якомога повніший смисл. Скажімо, в переказі одного персонажа картина смерті старого негритянського лікаря має вигляд зовсім не такий, як у версії іншого, й щоб скласти хоча б більш-менш обгрунтовану думку, герой мусить вислухати показання обох свідків, а потім доповнити їх власною уявою (йдеться про його діда, який помер задовго до народження Мекона Деда). Так само по-різному викладають певні епізоди свого дитинства батько Мекона та його тітка, і складання версій і голосів навіть не так проясню̀є фактичну суть того, що відбулося, як кидає світло на самі характери. Часом орієнтація на високий взірець підводить Т. Моррісон до небезпечної межі наслідування. Наприклад, щойно згадана постать батька головного героя мало не списана з Флема Сноупса. Та сама всепоглинаюча пристрасть до накопичення, а головне — той самий брак особистих, живих якостей. Про це свідчить навіть ім'я: «Дед» по-англійському означає «мертвий».

Та загалом, думається, Т. Моррісон продуктивно наслідує Фолкнерові традиції. В її романі виразно відчувається незалежна творча воля митця, який по-своєму ставить і досліджує проблему, що протягом усього XX сторіччя хвилює західну літературу: опір людини ворожому їй світові.

Але ще кілька думок про головного героя оповіді.

Певною мірою його можна порівняти з Шарлоттою Дуглас — обом їм доводиться повставати проти **всього** довколишнього світу, хоча, зрозуміло, і світи ці разюче несхожі, та й самі людські типи протилежні. До того ж становище Мекона Деда, на прізвисько Молочар, набагато складніше, — хоч він і живе на Північному Заході, та належить до південної «громади», де, на відміну від «атомарного» суспільного середовища Шарлотти, особливо енергійно діють доцентрові сили.

Це становище, як неминуча умова існування героя, разом з тим заважає йому усвідомити себе як незалежну особистість. На довгі роки затримується його духовний розвиток, штучно обмежується самостійність — спочатку мати не хоче миритися з тим, що син виріс, потім батько прив'язує його до домівки, прагнучи зробити з нього гідного спадкоємця. Й щоб здобути внутрішню волю, треба вирватися з кола звичних людей і занять.

Подорожування героя мало спочатку цілком прагматичну, навіть корисливу мету — розшукати мішок із золотом, начебто залишений колись тіткою та батьком в якійсь печері на Півдні. Ніякого золота, звісно, не було, але подорож виявилась недаремною: Молочар здобув нарешті душевну незалежність. Не випав з того життя, часткою якого завжди себе відчував, а навпаки, відшукавши начала, відчув глибший зв'язок із ним, усвідомив власне місце, власну необхідність у цьому житті.

Кінець десятиріччя звичайно схиляє до підведення підсумків: окремі фрагменти — книжки — хочеться об'єднати в завершений портрет, у розрізнених тенденціях уловити провідну лінію розвитку. Але 10 років — не сторіччя, не півсторіччя; нове в літературі хоча й виникло, але не відстоялося в своїх суттєвих рисах, а творчі рішення попередніх років, навіть ті, що втратили внутрішню енергію, ще й далі істотно впливають на мистецьку думку.

Тому краще уникати спокуси остаточних формулювань, у яких неминуче втрачається реальна складність новітнього літературного процесу в Америці. А його справді не можна зводити до якогось одного напряму, або навіть, зробивши застереження щодо строкатості тла, виділити цей напрям як провідний.

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що література авангарду тепер уже не має того значення, на яке претендувала вчора. Книжки Хоукса, Пінчона, Бротігана, в яких іще донедавна вбачали пророчі відкриття і сміливий виклик існуючим нормам моралі, тепер

швидко втрачають авторитет не тільки в читацькій, а й у критичній свідомості. За словами одного американського дослідника літератури «чорного гумору», її творці у своєму пафосі нигілізму просто тікають від реальної постановки питання. В той же час геть знехтувати літературу абсурду, креслячи мистецьку карту сьогоднішньої Америки, було б неправильним. Досить хоча б переглянути збірники американських оповідань, які з'являються щороку, щоб переконатися: поряд з реалістичними творами з'являються речі відверто модерністські. Більше того, хоч і виштовхана на периферію, естетика авангарду часом вабить літераторів, звиклих працювати в традиційній манері, наприклад, Гора Відала, в останньому романі якого виникають жахливі картини всесвітньої катастрофи.

Постійно діючим чинником американської культури лишається масова белетристика, яка щораз більше розкриває гутаперчеву здатність пристосовуватись до нововиниклих життєвих і художніх орієнтирів. Учора вона всіляко загравала з авангардом, вихолощуючи з нього й найменшу частку соціального протесту, сьогодні ж паразитує на зрослому потягові до епічності, переводячи її в план моди.

Звісно, не авангард і не кітч визначають нині творчий стан літератури США. Її центральною ланкою, як і досі, залишається реалізм. Але ж і реалістичний напрямок неоднорідний, усередині нього виникають конфлікти, часом гострі.

Взяти хоча б недавній роман також досить відомого прозаїка Джона Херсі «Горіхові двері». Тут також точно відтворено реальну ситуацію — розчарування декого з вчорашніх молодих бунтівників в ідеях і тактиці тотального руйнування культури, реабілітація таких цінностей, як добро, кохання, краса. Й знову замкненість, і знову правда не часу, певного його відтинку, не життя, — а окремого соціального кола. Не те щоб авторові забракло таланту — скорше далися взнаки добровільно накладені на себе обмеження.

У таких обставинах особливо перспективними здаються спроби літератури вийти за межі традиційного кола героїв, сюжетів, конфліктів, стилю.

Джойс Керол Оутс, досить нерівна письменниця, яка однією з перших, ще наприкінці минулого десятиріччя, відчула інерційність художнього мислення багатьох сучасних їй американських прозаїків, бачить завдання письменника в тому, щоб підтримувати підупалий дух людей, замість фальшивих кумирів пропонувати їм справжні ідеали. Майже так само звучать слова Джона Гарднера: «Справжнє мистецтво... встановлює зразки поведінки, пов'язує сьогодення з майбуттям, відокремлює істинне від хибного».

Такий соціально-етичний сенс творчих пошуків нинішнього покоління американських письменників, тих, що прийшли в літературу на зламі 60—70-х років і пізніше.

Коротко кажучи, відбувається поглиблення реалістичних пошуків — так, мабуть, можна визначити характер тих творів і напрямок тих змін, про які ми оповідали в цій статті.

Микола АНАСТАСЬЄВ

Москва.

ПИСЬМЕННИК, ПОКЛИКАНИЙ РЕВОЛЮЦІЄЮ

Перемога національно-демократичної революції алжірського народу (1954—1962 рр.) поклала кінець 132-річному колоніальному пануванню Франції. Здобуття незалежності відкрило шлях до прогресивних перетворень, до політичного і культурного відродження Алжіру. З безправної раніше колонії країна перетворюється на сучасну незалежну індустріально-аграрну державу.

Важливі зрушення відбуваються і в культурному житті. За колоніальних часів панівною мовою в країні була французька. Викладання і навчання на всіх рівнях велося тільки нею. Освічені алжірці читали й писали по-французькому, бо арабська літературна мова вважалась «іноземною», а розмовний народний діалект не мав письма. Все це прив'язувало Алжір до Франції і в культурному, і в технологічному, і в соціально-психологічному відношенні. Наслідки своєрідного культурно-лінгвістичного колоніалізму даються взнаки ще й тепер. Тож і досі лишаються актуальними проблеми арабізації культури й засвоєння інтелігенцією арабської літературної мови, що відрізняється від розмовного діалекту, а також підготовки національних кадрів (спеціалістів-алжірців усе ще замало) і переходу всієї системи освіти на арабську мову.

Багато чого вже зроблено: арабською мовою ведеться викладання в початкових класах усіх шкіл, а також більшості уманітарних дисциплін у вузах. Збільшується кількість арабських періодичних видань.

З успіхами цього позитивного процесу тісно пов'язаний і розвиток в Алжірі арабомовної літератури (франкомовне письменство країни встигло здобути всесвітнє визнання творами Мулуда Ферауна, Мухаммеда Діба, Катеба Ясіна, Малека Хаддада, Асії Джебар). Спираючись на традиції старшого покоління (Мухаммеда аль-Іда, Ахмеда Ріди Хоху, Абд аль-Хаміда Бен Хаддукі), алжірську арабомовну літературу нині репрезентує ціла плеяда молодих письменників, таких, як Бакташ Марзак, Смаїл Гумукат, Амар Бельахсен та інші.

Ат-Тахір Ваттар (нар. 1936 р.)—один з найвідоміших сучасних арабомовних літераторів. Він належить до покоління, що творило алжірську революцію, здобувало незалежність батьківщини. Вчитель за фахом, учасник визвольної війни, він видрукував першу збірку оповідань «Дим мого серця» 1962 року. Вельми важливим для літературної долі Ваттара став 1974 рік, коли одразу побачили світ його збірка оповідань «Жертви повертаються цього тижня», перша п'єса «Втікач» і аж три романи — «Туз», «Землетрус» (в російському перекладі — «И содрогнется земля...»), «Рибалка та палац».

Провідна тема творчості письменника — революція і викликані нею корінні зміни в житті алжірців. Ваттару властиве глибоке філософське розуміння революції, вияви якої він бачить у соціальних зрушеннях, у поведінці людей, у зміні їхнього ставлення до життєвих ідеалів, в могутньому впливі на життя народу таких здобутків нової дійсності як аграрна реформа. Революція для нього — єдиний процес, частиною якого є і збройна боротьба за незалежність, і теперішні суспільні переміни.

«Туз» — перший роман Ваттара про революцію. В ньому навдивовиж яскраво відтворені найхарактерніші риси доби: самовідданість і стійкість патріотів, терор карателів, жорстокість і цинізм офіцерів, які ними командували.

В романі Ваттара вдало відтворено драматизм тих буремних літ, залежність особистої долі людини від революційних подій. Хоч які різні люди Каддур, Хамо, Ахмазі, аль-Фархі, ар-Рубейї та інші, вони віддають революції усе — від майна до власного життя. Але революція розвивається суперечливо і не вкладається в наперед визначені схеми. Тож і в романі зло не завжди буває покаране, а добро винагороджене.

Збройна боротьба породжувала в людей обмежених та ідейно непідготовлених до таких подій легковажне ставлення до чужого життя. Автора хвилює не тільки політичний, а й моральний аспект цього явища. Ваттар підкреслює, що нехтування революційним обов'язком неминуче призводить до невиправданих жорстокостей. Його позиція — позиція справжнього революціонера, який вважає себе відповідальним за все те, що робиться від імені революції.

В центрі роману — чудовий образ Зейдана, справжнього партизанського ватажка, який прийшов до лав патріотів-революціонерів збагачений досвідом активіста алжірського робітничого руху. Він усвідомлює діалектичну складність національно-визвольного руху і розуміє, що боротьба за соціалізм у майбутньому незалежному Алжірі буде тривалою і впертою. Але тільки національне визволення уможливить будівництво соціалізму, і тому Зейдан виступає за згуртування всіх патріотів на антиколоніалістській основі, за розв'язання болючих проблем Алжіру шляхом об'єднання з усіма борцями за незалежність. Під керівництвом Зейдана, розумного, освіченого командира, його бійці, здебільшого темні селяни, проходять справжню школу революційної боротьби.

Сутичка з «шейхом» закінчується для Зейдана трагічно. Марнославний і злопам'ятний «шейх» не може пробачити Зейданові давнього суперництва на виборах. Користуючись перевагами свого становища, виявляючи політичну обмеженість, безвідповідальність і нетерпимість, він зводить рахунки із Зейданом та його однодумцями.

В описі цього конфлікту Ваттар, сам колишній учасник національно-визвольної боротьби, вірний правді життя. Як відзначалося в головних документах алжірської революції — Тріполійській програмі 1962 р. і в Національній хартії 1976 р.,— деякі партизанські командири в роки війни не вберегліся від таких вад, як «феодальне мислення і дрібнобуржуазний дух», хибували на «сектантську демагогію», виявляли «консервативні прагнення, буржуазні тенденції, феодальну затхлість та егоїстичні апетити». Всі ці формулювання цілком стосуються «шейха».

Письменник намагається показати життя без прикрас, у всьому його драматизмі. Але його звернення до тих подій — не просто спомин, а й застереження. Переконливо виписаний в романі образ готового на все зрадника Буатуша, який, викрутившись од відповідальності за свої злочини, пристосувався до нового життя, став «поважною» людиною. А от бідняки Туз, Хамо та інші, що винесли на своїх плечах основний тягар боротьби за незалежність, так і залишилися ні з чим. Автор наголошує на необхідності продовжити революційні перетворення, боротьбу за національне визволення і соціальний прогрес.

Саме тому головним героєм роману є Туз, представник найзнедоленішої і найбіднішої верстви суспільства. Цей соціальний тип, що існує в Алжірі й сьогодні, породжений колоніалізмом, постійними утисками і приниженням алжірського простолюду. Таким знедоленим, як Туз, справді нема чого втрачати. Але за озлобленістю і дикими вихватками Туза, за всім його невлаштованим життям автор бачить перш за все соціальну проблему. Мужність Туза в боротьбі з карателями, перенесені ним невимовні страждання і вся його трагічна доля викликають в автора гаряче співчуття. Ваттар і тут вірний правді життя, бо революційна боротьба в Алжірі дала багато прикладів самовідданості й героїзму молоді з соціальних низів.

Від змальованих у романі подій минуло чверть віку. Торік алжірський народ і прогресивні сили світу відзначали

25-ту річницю алжірської революції, яка вписала славну сторінку в літопис світового національно-визвольного руху.

Політичний і соціальний розвиток країни протягом цих двадцяти п'яти років переконливо засвідчує правильність позицій найбільш прогресивних сил алжірської революції, які рішуче заперечували всілякі консервативні і феодальні тенденції, що виникали часом серед егоїстично настроєних буржуазних елементів руху. Національна хартія і IV з'їзд партії Фронту національного визволення Алжіру закріпили соціалістичну орієнтацію країни, визначили основні напрями дальшого розвитку і поглиблення алжірської революції.

Роман Ваттара — не лише емоційний спогад про події збройної боротьби народу проти колоніалізму, він є водночас і серйозним закликом до пильності патріотичних сил усього арабського світу, які і в нових умовах повинні бути завжди напоготові проти підступів імперіалізму, неоколоніалізму і реакційних тенденцій розвитку в деяких країнах арабського сходу.

Роберт ЛАНДА

Москва.

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ РОМАН І ЙОГО ВИДАТНІ ПРЕДСТАВНИКИ

Античність залишила нам у спадщину низку літературних родів і жанрів — епопея, лірика, драма, трагедія, комедія, дифірамб, ода, гімн, елегія, епіграма, сатира та інші. До літературних жанрів, початок яких сягає в грецько-римську давнину, належить і роман. Щоправда, сам термін «роман» — не античного походження: в XII ст. на заході Європи цим словом почали визначати прозові твори, написані національними (романськими) мовами, а не латиною, яка в той час була міжнародним засобом спілкування вчених, письменників, дипломатів і католицьких церковників. Але паростки роману як літературного жанру з характерними для нього рисами з'явились уже в стародавній Греції. Такі притаманні роману ознаки, як вірна й всепереможна любов закоханої пари, розлука, подолання неймовірних перешкод, щаслива розв'язка — все це є вже в найдавніших пам'ятках античної прози. Характерно, що для визначення цих творів античні письменники вдавалися до описових назв — «повість», «розповідь», «діяння» тощо.

Роман був останнім злетом грецької літературної творчості. Його розвиток припадає на I—III ст. н. е., але його найдавніші пам'ятки з'явились уже в I ст. до н. е. В античності викристалізувалися також деякі різновиди, сюжетні лінії та стильові особливості цього літературного жанру, щоб у XIX ст. стати однією з основних форм прози й зайняти чільне місце в художній літературі європейських народів.

Найдавніші грецькі романи мають історико-біографічний характер. Першою пам'яткою такого виду романічної творчості можна вважати фрагменти роману про ассірійського царевича Ніна, знайдені на папірусі в Єгипті й видані 1893 р. Як показали наукові дослідження, цей твір був написаний невідомим автором у Сирії в I ст. до н. е., але зародки такого виду роману виникли значно раніше. До категорії біографічної повісті треба зарахувати «Кіропе-

дію» («Виховання Кіра») грецького історика IV ст. до н. е. Ксенофонта — розповідь про життя і ратні подвиги засновника перської імперії. Але з історичними фактами автор поводився свавільно.

Легендарною є також «Історія Александра Великого». Вчені довели, що найдавніші частини цієї повісті виникли десь у III ст. до н. е., а пізніші доповнення належать до I і II ст. н. е.

Вже «Повість про Ніна» містить такі характерні колізії античного роману, як вірна любов молодої пари, перешкоди на її шляху, тимчасова розлука й щасливе закінчення.

Повністю до нас дійшли такі давньогрецькі романи: «Повість про Херея і Каллірою» Харітона (I—II ст. н. е.), «Ефеська повість про Габрокома й Антію» Ксенофонта Ефеського (II ст. н. е.), «Пастуша повість про Дафніса і Хлою» Лонга (II—III ст. н. е.), «Левкіппа і Клітофонт» Ахілла Татія (II—III ст. н. е.) і «Ефіопіка» Геліодора (III ст. н. е.).

Крім цих п'яти повністю збережених романів, до наших днів дійшли перекази змісту романів «Вавілонська повість» Ямміліха і «Дивовижні пригоди по той бік Тули» Антонія Діогена, а також чимало фрагментів втрачених романів. Слід згадати й латинський переклад «Повісті про Аполлонія Тірського», яка не збереглася в грецькому оригіналі.

Із Греції роман був перенесений на римський грунт. Тут він представлений двома видатними пам'ятками: «Сатириконом» Петронія (середина I ст. н. е.) і «Метаморфозами» (або «Золотим ослом») Апулея (II ст. н. е.).

Хронологічно першим давньогрецьким романом, який непошкоджений дійшов до нас, є «Повість про Херея і Каллірою» у 8 книгах, написана в II ст. н. е. Харітоном. Твір цей має риси, притаманні всім іншим давньогрецьким романам.

Автор намагається створити в своїй повісті історичне тло. Так, героїня роману Каллірроя — дочка видатного сіракузького політичного діяча й полководця доби Пелопоннеської війни Гермократа, а її коханий Херей — син Арістона (в історика Пелопоннеської війни Фукідіда він називається Афінагор), запеклого ворога Гермократа. Крім Гермократа й Арістона (Афінагора), виступають у романі такі історичні особи, як перський цар Артаксеркс II і його дружина Статіра. Але весь цей «історизм» наскрізь умовний, бо історичні події аж ніяк не впливають на розвиток фабули, не зумовлюють її, не пов'язані з нею органічно.

...На святі в честь богині кохання Афроділи вродливий сіракузький юнак Херей зустрічає красуню Каллірою і нестямно закохується в неї, незважаючи на те, що вона дочка непримиренного противника його батька. Підтриманий народом, Херей прохає Гермократа дати згоду на одруження з Каллірроєю, після чого відбувається бучне весілля. Але щастя молодої пари короткочасне, бо знехтувані Каллірроєю залицяльники вирішують помститися на молодій парі. Внаслідок їхніх інтриг Херей несправедливо запідозрює дружину в зраді і в нападі шаленого гніву завдає їй сильного удару. Каллірроя, впавши, не виявляє ознак життя. Її оплакують як мертву і кладуть у гробницю. За кілька днів грабіжники вночі відкривають склеп, щоб викрасти коштовний одяг і прикраси, і з жахом бачать, що «небіжчиця» прокинулась! Далі йде довга низка незвичайних пригод героїні. Розбійники продають її як рабиню в місті Мілеті у Малій Азії, яке в той час було під владою персів. Каллірроя опиняється в палаці багатого мілетського громадянина Діонісія, який закохується в прекрасну рабиню. Вона виходить заміж за свого пана, але зберігає любов до Херея. Після різних перипетій Каллірроя потрапляє в гарем перського царя Артаксеркса II, який намагається придушити повстання в Єгипті. У лавах збунтованих єгиптян воює Херей (він прийшов у цю країну в пошуках Калліррої). Перемігши в одній з битв, повстанці визволяють царських бранок. Так після тяжких випробувань Каллірроя і Херей віднаходять одне одного й

вертаються в рідні Сіракузи, щоб жити в злагоді й щасті.

Схожий сюжет мають усі давньогрецькі романи. В сюжет майже кожного з них вплітаються мотиви викрадення героїні, уявної смерті, розлуки закоханих, полону в розбійників або піратів, мандрів по суші й морю. Часто дія відбувається в Малій Азії, Єгипті та Ефіопії. Це пояснюється тим, що автори романів походили не з материкової Греції, а з еллінізованих східних країн Римської імперії. Герої романів — він і вона — це втілення вірної любові й бездоганної доброчесності, взірці людських чеснот. Рельєфніше, більш реалістично зображені друго- і третьорядні персонажі.

«Повість про Херея і Каллірою» перекладена багатьма європейськими мовами. Російський переклад цього роману належить відомому вченому, академіку І. І. Толстому [1]. Українською мовою цей твір перекладено вперше.

За основу перекладу взято старогрецький текст з видання «Erotici scriptores Graeci». Rec. R. Hercher, t. II, Lipsiae, 1859. Використано також оксфордське видання «Charitonis Aphrodisiensis de Charea et Callirhoe amatoriarum narrationum libri octo». Recensuit et emendavit Warren E. Blake, Oxonii e typographeo Clarendoniano, 1938.

Йосип КОБІВ,
Юрій ЦИМБАЛЮК

Львів — Запоріжжя.

[1] Харитон. «Повесть о любви Херея и Каллирои». Перевод с древнегреческого и комм. акад. И. И. Толстого. Изд. АН СССР, М.-Л., изд. 1-е, 1954; изд. 2-е, 1959

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ У ДРАМАТУРГІЇ НДР

А. Г. Баканов. История и современность в драматургии ГДР. Київ, «Вища школа», 1979.

Сучасна драматургія НДР ще не була об'єктом монографічного дослідження в нашій країні. Рецензована праця А. Баканова — перша в радянському літературознавстві спроба такого масштабу різнобічно й комплексно простежити шлях, пройдений драматургією цієї країни, показавши її місце і роль у будівництві нового життя в Німецькій Демократичній Республіці.

Характеризуючи сучасну драматургію НДР, А. Баканов торкається і її витоків, показує, як у процесі свого становлення і розвитку вона творчо засвоювала прогресивний досвід національного й світового мистецтва театру. В ній простежується зв'язок з передовим театральним мистецтвом Німеччини 20-х — початку 30-х років, коли закладались підвалини революційного мистецтва соціалістичного реалізму, що найповніше виявили себе в творчості Б. Брехта і Ф. Вольфа — зачинателів нової драматургії НДР. Висловлюючи слушну думку про те, що в драматургії НДР простежуються дві лінії, одна з яких тяжіє до епічного методу Брехта, а друга — до естетичної концепції Вольфа (причому вони не протистоять, а взаємно доповнюють і збагачують одна одну), А. Баканов підтверджує її аналізом конкретних творів.

Автор справедливо підкреслює, що успіхи драматургії НДР значною мірою зумовлені й різноманітними її контактами з багатонаціональною радянською літературою.

Дослідник ощадливо добирає матеріал, свідомо йде на кількісні втрати задля того, щоб, спершись на твори, з того чи іншого погляду найзначніші та найпоказовіші, подати загальну картину тридцятирічного розвитку літератури для театру, виявити особливості цього розвитку, його провідні тенденції. Ф. Вольф,

Г. Ціннер, Куба (Курт Бартель), Х. Мюллер, П. Хакс, Е. Штріттматтер, Г. Байєрль, Г. Заковський, Х. Хаузер, Р. Керндль, Ф. Браун — ось далеко не повний перелік імен різних за віком письменників, до творчості яких він звертається. Кожну п'єсу А. Баканов розглядає і як самостійне художнє явище, і як ланку в загальному драматургічному процесі. Тому висновки, яких він доходить, логічно обгрунтовані й переконливі.

А. Баканов вдається до тематично-хронологічного принципу, який дозволяє систематизувати надзвичайно різноманітний за характером матеріал. Два тематичних комплекси, які перебувають у центрі уваги драматургії НДР,— історія і сучасність, — дослідник розчленував на найважливіші проблемні пласти й розглядає їх в окремих розділах монографії.

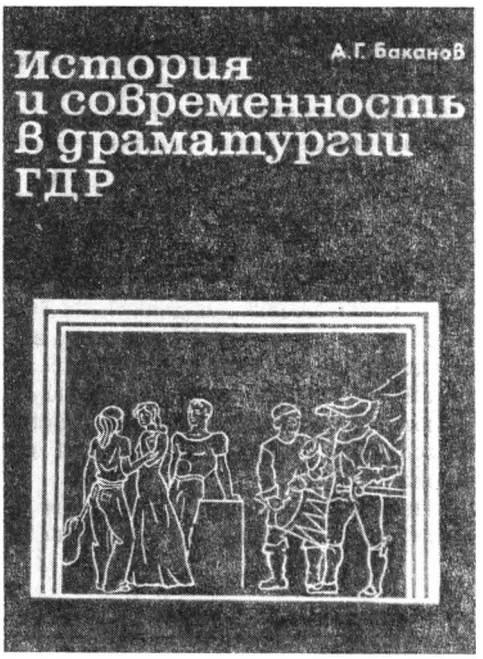
А. Баканов вдало показує, як історичний матеріал проектується на сучасність. Так, історичні драми Ф. Вольфа та Куби, що відтворюють героїчні сторінки класової боротьби німецьких трудящих, утверджують ідею про спадкоємність поколінь революціонерів, у контексті сучасної історичної ситуації у них звучить заклик до боротьби проти підступних замірів імперіалізму. Як зауважує А. Баканов, письменники, досліджуючи події минулого, відкривають у ньому джерела соціальних звершень сучасності.

Точністю спостережень, глибиною аналізу позначений розділ, у якому розглядаються п'єси П. Хакса — творця оригінального різновиду історичної комедії. Даючи різнобічну оцінку діяльності Хакса—практика й теоретика театру, А. Баканов показує нам самобутнього митця із своєрідним баченням світу, в притчах якого, написаних на історичні сюжети, виразно проступають гострі соціальні та політичні колізії сучасності. Характерною рисою п'єс Хакса, на думку дослідника є те, що в них не стільки відтворюються історичні події, скільки моделюються певні суспільно-політичні явища, виявляються їх загальні закономірності.

Твори на сучасну тему, вважає А. Баканов, дають підстави говорити про об'єктивно закладений у них історизм—соціалістичне суспільство постає в цих п'єсах як епоха в житті країни й народу, коли здійснюються віковічні прагнення і сподівання трудящих.

Автор вирізняє п'єси робітничої, сільської тематики, твори про інтелігенцію. Зауважимо, що такий поділ живого творчого процесу видається трохи штучним, адже йдеться про п'єси, цілісні за своєю внутрішньою суттю, — зрештою, в них досліджується розвиток і діяльність нової людини.

А. Баканов слушно наголошує на важ-

ливій ролі рішень V пленуму ЦК СЄПН (1951 р.) та V з'їзду СЄПН (1959 р.), які благотворно позначилися на розвитку літератури і, зокрема, драматургії, відзначає велике значення конференції працівників культури в Біттерфельді (1959 р.), що орієнтувала митців на тіснішій зв'язок з життям.

У 60-і роки драматургія НДР досягає якісно нового рівня у відображенні дійсності. З'являються п'єси, що в найтіснішому взаємозв'язку відтворюють докорінні соціально-політичні перетворення й зміни в психології, світогляді людей. У цей час відбувається і певна переорієнтація, що відбиває розвиток суспільства: на перший план виходять проблеми морально-етичні.

А. Баканов відзначає принципову позицію театру і драматургії НДР щодо театрального мистецтва Заходу. Відкидаючи модернізм, театр абсурду й жорстокості, митці соціалістичної країни водночас творчо засвоюють прогресивні явища. Особливий інтерес становить аналіз принципових відмінностей між певними однотипними явищами драматургії НДР та західних країн.

Ця книжка про драматургію Німецької Демократичної Республіки розповідає водночас і про загальний духовний розквіт країни.

Микола КУДІН

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО АФРИКАНСЬКІ ПОРТУГАЛОМОВНІ ЛІТЕРАТУРИ

Manuel Ferreira, Literaturas africanas de expressâo portuguesa. Lisboa, Institute Cultur portuguesa. 1977.

За нових умов прогресивні португальські літературознавці прагнуть по-новому розглянути історію вчорашніх колоній, в тому числі — португальських колоній. Розуміючи реакційну роль диктаторського режиму Салазара, що впав, вони мовби «віддають борг» молодим культурам визволених націй. До таких досліджень належить двотомник «Африканські португаломовні літератури» Мануела Феррейри.

Письменницька доля Мануела Феррейри склалася незвичайно. Його художня творчість — цікавий приклад взаємопроникнення двох літератур: португальської та літератури Островів Зеленого Мису. Феррейра багато років жив на Островах Зеленого Мису, і переважна частина його творів присвячена тамтешньому життю. Це збірки оповідань «Морна» (1948), «Морабеза» (1958) і «Принесена земля» (1972), романи «Час відплиття» (1962) і «Голос з в'язниці» (1971), книжки для дітей «Сандіну та Кора» (1964), «Коли звірі розмовляли» (1970), «Давайте розповідати історії» (1970), «Марія та Фіноріо» (1972). Португальське життя підказало тематику перших творів Мануела Феррейри «Юрба» (1944) та «Будинок родини Мотта» (1956).

Перу Мануела Феррейри належить і багато праць з питань африканської культури й літератури, зокрема етнографічні нариси «Креольська пригода» (1964), тритомна антологія африканської португаломовної поезії «В царстві Калібана» (1975) і двотомне літературно-критичне дослідження «Африканські португаломовні літератори» (1977). Мануел Феррейра очолює кафедру африканських португаломовних літератур на філологічному факультеті Лісабонського університету й редагує журнал «Африка», який виходить у Лісабоні з 1978 року.

Двотомник «Африканські португаломовні літератури» — це грунтовне дослідження історії літератур Анголи, Мозамбіку, Островів Зеленого Мису, Гвінеї-Бісау та Островів Сан-Томе і Прінсіпі. Перший том відкривається вступом, присвяченим літературам португальських колоній минулого сторіччя, а далі розглядається сучасна література Островів Зеленого Мису, Гвінеї-Бісау та Островів Сан-Томе і Прінсіпі. В другому томі автор аналізує літератури Анголи та Мозамбіку.

Мануел Феррейра досліджує два основні напрямки розвитку літератур колишніх португальських колоній у другій половині XIX сторіччя: перший дістав назву «колоніальна література», другий — «африканська португаломовна література». Представники першого напрямку ставили в центр зображення не африканця, а європейця. В їхніх творах африканці з'являлися рідко, й ставилися до них як до речі або тварини, в найкращому випадку — як до істоти, що потребувала заступництва з боку європейця. Біла людина зображувалась як герой, носій найвищої цивілізації і зовсім замовчувалась її роль гнобителя й колонізатора. Більшість творів цієї літератури пішли в небуття.

Головну увагу дослідник приділяє творам, які належать до африканської португаломовної літератури. Вони почали з'являтися в другій половині XIX сторіччя, і провідною їх темою було життя африканців, корінних жителів континенту. Цю літературу творили як африканці, так і португальці, які народились чи жили довгий час у колоніях. З-поміж аф-

риканців, що писали португальською мовою, Мануел Феррейра вирізняє насамперед ангольця Жозе да Сільву Майє Феррейру, автора книжки «Сповіді моєї душі» (1850), філолога, поета та етнографа Жоакіма Діаша Кордейру да Матта, автора збірки поезій «Нестямна», виданої в Луанді 1887 р., та Педру Мачаду, автора роману «Сцени з африканського життя» (1880).

Саме до цих писемних джерел, а також до фольклорних традицій звернулися ангольські, мозамбікські й зеленомиські митці наприкінці 40-х років XX століття, відстоюючи духовні цінності своїх народів від асиміляторської політики португальських колонізаторів.

Феррейра розглядає літературний процес у колишніх португальських колоніях у тісному зв'язку з їхнім соціально-історичним розвитком, зокрема з появою навчальних закладів і органів преси. Перший у цьому регіоні літературний журнал «Кларідаді» почав виходити 1936 року на Островах Зеленого Мису. Сам Мануел Феррейра був одним із засновників цього журналу і активно співробітничав у ньому. В Анголі літературний журнал «Менсажем» вийшов 1951 р., в Мозамбіку — «Мсау» — 1952 р. На Островах Сан-Томе і Прінсіпі виникнення сучасної літератури пов'язують з публікацією 1943 р. книжки поезії місцевого поета Франсішку Жозе Тенрейру «Острів імені святого». В колоніальний період у Гвінеї-Бісау так і не склалося умов для виникнення літератури і тільки після здобуття незалежності 1973 р. там з'явилися художні твори.

Мануел Феррейра зазначає, що для розвитку африканських португаломовних літератур величезне значення мали 60-і роки, коли в португальських колоніях широкого розмаху набув національно-визвольний рух. Прогресивні письменники й митці не тільки брали участь у цій боротьбі зі зброєю в руках, а й своїм пристрасним словом робили великий внесок у майбутню перемогу. Революційна тематика стає провідною в їх творчості. Поетичний жанр, як наймобільніший, розквітнув у творчості незабутнього Агостіньйо Нето і Кошти Андраді (Ангола), Марселіну душ Сантуша та Ноемії ді Соуза (Мозамбік), Амількара Кабрала (Гвінея-Бісау) та Овідіу Мартінша (Острови Зеленого Мису). Мануел Феррейра підкреслює, що багато керівників руху за визволення від португальського колоніалізму були водночас видатними письменниками. Література, народжена революційною боротьбою, стала величезною рушійною силою африканських народів.

Аналізуючи літературу 70-х років, Мануел Феррейра зазначає, що в країнах, які визволилися від португальського колоніалізму, почався новий період розвитку літератури. Поряд з поетичним жанром розвинувся жанр новели, який поки що переважає в прозі португаломовних літератур. З новітніх творів португаломовної літератури Мануел Феррейра відзначає збірку поезій Агостіньйо Нето «Священна надія» (1974), Кошти Андраді «Одинадцять поем» (1976), мозамбікського поета Жозе Кравейриньї «Я, народ» (1976) та книжку оповідань Бобела Мотта (Ангола) «Не поспішай плакати» (1977).

Двотомник Мануела Феррейри «Африканські португаломовні літератури» — цінне дослідження для всіх, хто цікавиться літературним життям Африки.

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

Олесь Гончар належить до найбільш читаних за рубежем українських радянських письменників. Протягом тридцяти років вийшло понад сто перекладних видань українського майстра кількадесятьма мовами (не рахуючи сотень публікацій в періодиці); «Всесвіт» повідомляв про багато з них. Але розмова про твори, якими великою мірою визначається авторитет нашої літератури у світі, безумовно варта продовження, тим більше, що останнім часом з'явилися нові переклади, нові книжки. Про деякі з них — і про Гончареву творчість взагалі — сьогодні діляться своїми міркуваннями літературознавець з НДР Рольф Гебнер, український дослідник Володимир Житник і польський критик Флоріан Неуважний. Певно, варто додати, що один з розділів дисертації, яку Р. Гебнер захистив 1978 року, присвячений саме творчості О. Гончара. Ми гадаємо, що думки зарубіжних дослідників про творчість видатного майстра української радянської літератури становлять інтерес для наших читачів, так само як і повідомлення про іншомовні видання добре відомих нам його творів.

Рольф ГЕБНЕР

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ «ТРОНКИ»

Штрихи літературного портрета письменника

А чому, власне, «Тронка»? — певно, поцікавиться читач. «Тронка», з якою в НДР познайомилися ще 1964 року, невдовзі після видання роману в Радянському Союзі. Слушне запитання. Річ у тім, що «Тронка» — чи не найпереконливіша вершина творчості письменника. Гончар остаточно знаходить тут свою неповторну манеру письма, якою позначені і всі його пізніші твори. Зміст і форма зливаються в нерозривне ціле, відбиваючи специфіку літературних традицій українського народу і водночас відповідаючи новим вимогам сучасного розвитку суспільства. Роман у новелах, як і інші видатні твори тогочасної радянської літератури, характеризується стиранням традиційних жанрових меж. Однак, якщо, наприклад, у «Дневных звездах» Ольги Берггольц або «Капле росы» Володимира Солоухіна філософські питання трактуються на автобіографічному матеріалі, то Гончар більшою мірою залишається вірним об'єктивній епічній розповіді. У дванадцяти новелах «Тронки» письменник виводить на читацький суд найрізноманітніших людей: старого чабана Горпищенка та його сина — льотчика реактивної авіації, голову робіткому Лукію та її сина Віталія, відставника Яцубу, капітана Дорошенка з матір'ю, начальника полігону Уралова і багатьох інших.

Польське видання «Тронки» 1978 р.

Пов'язуючи їхні долі одна з одною і з розвитком суспільства, він малює загальну картину тогочасного українського села в контексті світових подій.

Доля південноукраїнських степових областей здавна цікавить Гончара. Цій темі присвячені зокрема романи «Таврія» і «Перекоп» — дві частини трилогії, що відображають події переддня першої світової і громадянської воєн. Спочатку письменник мав намір довести своїх героїв аж до наших днів, показавши на їхньому прикладі ті величезні перетворення, що їх спричинила Жовтнева революція у відсталих районах України. З часом (між написанням «Таврії» і «Тронки» відстань понад десять років) план трилогії зазнав значних змін. Молодий письменник виростає в зрілого майстра, який дедалі більше цікавиться психологією своїх героїв. З іншого боку, пришвидшуються темпи розвитку соціалістичного суспільства. Леонід Новиченко називає цей складний і суперечливий процес ламання творчої манери письменника «внутрішньою боротьбою між панорамністю і поглибленим характеропи санням». У «Перекопі», наприклад, дія розтікається майже в безбережжя; перехід від «Перекопу» до «Тронки» один з найважчих і найсуттєвіших у творчій біографії Гончара.

Усвідомлення необхідності нового підходу до явищ сьогодення не відразу реалізувалося на практиці. Однак давній намір написати другу частину повісті «Микита Братусь», тобто знову ж таки привести в сучасність героя з минулого, Гончар також відкинув. Для створення повноцінного образа будівника комуністичного суспільства потрібні були нові літературні концепції. Для Гончара це означало також пошук художньо-формальних змін у жанровій структурі. Вдавшись до форми роману в новелах, письменник відкриває нові художні можливості для вирішення найважливіших проблем епохи. «Я вже якось казав, — зауважив Гончар в одному з інтерв'ю невдовзі після появи «Тронки», — що для створення образу людини, яка підкоряє космос, звичайно ж, не досить тих засобів і фарб, якими в свій час були змальовані баба Параска і баба Палажка та їх інтелектуальний світ».

Зберігаючи тенденцію узагальнення й романтизації буденних подій, О. Гончар руйнує широку епічну композицію своїх історичних романів. «Панорамність» тепер досягається не протяжністю подій в часі і просторі, а точно розрахованим співставленням «життєписів» окремих персонажів, шляхи яких перехрещуються в найнесподіваніших точках. «Тронка» цілком вписується в літературний контекст початку шістдесятих років, коли питома вага «малої прози» значно зросла і відчутно виявилися тенденції послаблення великих епічних форм.

У своїх пошуках О. Гончар спирався на досягнення української радянської літератури, — насамперед слід назвати Юрія Яновського і його «Вершники». Паралель тут очевидна. У восьми розділах, пов'язаних між собою головним героєм і тематикою, Ю. Яновський зробив спробу змалювати узагальнений образ українського народу в переломний момент його історії. Новелістична архітектоніка роману дала змогу письменникові створити багато-

гранну картину радянської дійсності, а поетична символіка піднесла героїв її до рівня вселюдських ідеалів.

Творче самозавдання О. Гончара певною мірою перегукується з прагненням Ю. Яновського: йдеться про шляхи і долі народні — вчора, сьогодні, завтра. При цьому перспективна концепція Гончара має виразні риси монументальності. «Мене вразило,— каже він, — сусідство чабана і космонавта в степу... Сусідство, яке обумовлювалось самим нашим життям. Поруч було щось вічне і те, що тільки-но народилося».

Намагаючись зобразити всезагальність сучасних тенденцій суспільного розвитку, Гончар створює образ людини, якій притаманні риси характеру, що грунтуються на повній гармонії інтересів особи і суспільства. Письменник моделює все розмаїття міжлюдських взаємин, що виникнуть у майбутньому і вже існують сьогодні.

Полемізуючи з представниками так званої «земної прози», О. Гончар визначив свою манеру письма як «окрилений реалізм». Як і Ю. Яновський, він завжди виводить свої символи з реальності — інакше їм просто ніхто не повірить. «Під поетичністю прози, — пояснює письменник, — я розумію насамперед романтичну піднесеність, густу емоційну насиченість всієї художньої тканини, де глибока філософська думка виражена в свіжих, влучних і яскравих образах, які досягають сили і значимості поетичного символу».

...Отож «Тронка» не випадково співзвучна і з Довженковою «Поемою про море», і з творчістю А. Головка, що свого часу справила неабиякий вплив на молодого письменника.

Розвиваючи і продовжуючи концепції своїх літературних попередників, О. Гончар прагне точніше і повніше індивідуалізувати своїх героїв, поглиблювати аналітичні образотворчі елементи. В цьому плані показовим є образ молодого Мамайчука — соціальний тип, який на початку шістдесятих років однозначно позитивно трактувався в численних прозових творах, переважно на підставі його підкресленого нонконформізму. Заперечуючи перебільшення «молодої» прози, О. Гончар змальовує свого Гриню Мамайчука з усіма його плюсами й мінусами і водночас переосмислює деякі свої застарілі концепції, інколи навіть погоджується з міркуваннями юнака. Завдяки такому підходу образ набуває реальної сили, переконливості.

На відміну від Ю. Яновського, якого матеріал змушував загострювати і драматизувати сюжет, Гончар прагне дати філософське тлумачення мирних буднів народу, — він вдається до драматизації лише у виняткові моменти (смерть дочки Уралова, Тоня і Віталій на «залізному острові»), тоді, коли йдеться про вирішальне — про збереження миру на землі.

О. Гончар належить до тих письменників, які черпають свої теми безпосередньо з сучасності. Навіть пишучи історичний твір, він має на меті насамперед дослідити коріння сьогоденних явищ. Виступаючи з позицій публіциста, письменник нерідко порушує питання, актуальність яких суспільство ще не усвідомило. Гончар збуджує думку своїх читачів, він не просто чекає на їхню реакцію, але робить все, щоб цю реакцію-відповідь прискорити. Письменник вбачає своє завдання в тому, щоб «виховати у читачів почуття прекрасного в найширшому розумінні цього слова», тобто розвинути в людини такі риси характеру, як «сміливість, чесність, принциповість, розуміння справедливості і любов до батьківщини». Ця програма обумовлює вибір героїв і форми твору, а також до певної міри пояснює нерівнозначність письменницького доробку Гончара. (Тут саме час згадати старого Ягнича з останнього Гончарового роману «Берег любові» — гармонійно досконалу особистість, уособлення найкращих людських рис).

Вибудовуючи свою концепцію гуманізму і мріючи про ідеальне, письменник водночас не заплющує очі на трагічні колізії, до яких інколи спричиняються зіткнення інтересів окремого індивідуума з вимогами суспільства. Драматична загостреність досягає найвищої сили в «Полігоні. Історії однієї любові» з «Тронки». Полігон, сповнений гуркоту моторів і вибухів, — втілення образу «розколотого світу», в якому ми живемо. В цьому світі гине новонароджена донька місцевого коменданта Уралова. «...вона відходила від Уралова у вічність зі своєю усмішкою, з її

непередаваним чаром і мовби промовляла до нього: «Татуську! Я не бачила нічого, крім цих твоїх ракет. Не бачила весен. Квіту вишневого не знала. Ні синіх рік, ні міст далеких, казково-прекрасних. Я встигла бачити тільки оці грізні блискучі ракети, серед яких прожила своє миттєве життя. Коротким життям зірниці жила я». О. Гончар підносить самопожертву в ім'я збереження миру до найвищого гуманістичного ідеалу.

Безумовно, при писанні «Тронки» Гончареві став у пригоді досвід, набутий у роботі над оповіданнями минулих літ. Автор і тоді не уникав гострих тем, виконуючи відомі настанови М. Горького, прагнув створити новий образ людини соціалістичного світу, відобразити багатогранні явища дійсності. Письменницька біографія О. Гончара — то послідовний поступ на шляху до всебічного відображення проблем сучасності. На цьому шляху були успіхи і невдачі, але ж поступ (і в суспільній царині, і в царині творчості) то не тріумфальний похід.

Заслуга О. Гончара полягає в тому, що на початку шістдесятих років він не тільки виніс на суд читацького загалу найскладніші питання суспільного розвитку, але й розробив відповідну художню форму, яка завдячує своєю специфікою як національним літературним традиціям, так і особливостям матеріалу. «Тронка» дала поштовх усьому подальшому розвитку літератури,— згадаймо хоч би роман молодого письменника Івана Григурка «Канал», який при всій оригінальності художнього зображення безумовно являє собою наслідування цього літературного зразка.

З німецької переклав
Юрій МИХАЙЛЮК

Берлін.

Володимир ЖИТНИК

ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ

Oles Hončar, Praporeční ci, Praha, Naše vojsko 1978.
Oles Hončar, Breh lásky, Bratislava, Tatran, 1978.

Серед сучасних українських письменників навряд чи знайдеться такий, що пожинав би в соціалістичній Чехословаччині популярність, авторитет і любов більші, ніж випали на долю Олеся Гончара. І це закономірно: адже він один із тих, хто словом і ділом, пером і багнетом закладав підвалини повоєнних братерських радянсько-чехословацьких відносин. 9 травня 1945 року він, кавалер солдатських орденів Слави і Червоної Зірки, тричі удостоєний медалі «За відвагу», стояв на бруківці зчорнілої, згорьованої за літа окупації і все ж вічно принадної Златої Праги і поруч з ним стояли ті, чиї риси і вчинки згодом витворили хрестоматійні образи Воронцова і Хаєцького, Брянського і Ясногорської, Черниша і Маковея. Він добре знав цих людей, бо в нелегких переходах Другого українського фронту стоптав із ними не одну пару чобіт. І коли через два роки, навесні 1947-го, у складі делегації радянських письменників він знову потрапить до Чехословаччини, то, виступаючи на зборах у Слов'янському домі, матиме повне право заявити: «Вперше до вас у Прагу я прийшов пішки. Із степів своєї рідної України аж на вашу Старомєську площу...»

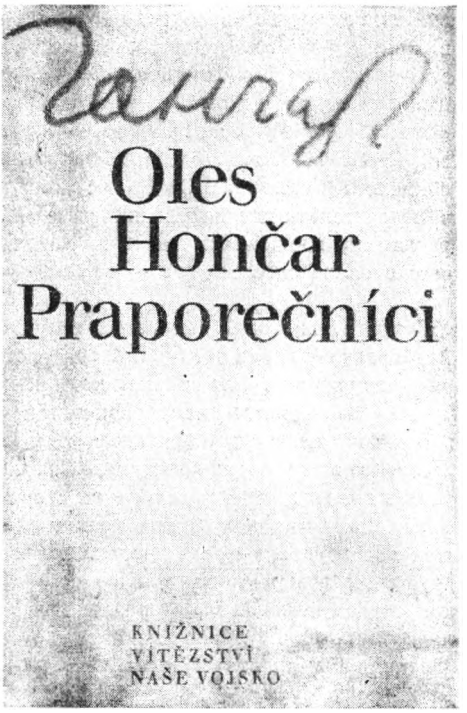
Того дня він промовляв до пражан як автор «Альпів» і «Голубого Дунаю», а вже був майже готовий рукопис заключного роману трилогії, особливо дорогого для чехів і словаків, — рукопис «Златої Праги». 1948 року перші дві частини з передмовою автора вийшли в одному з празьких видавництв — двічі за один рік. Наступного року був випущений авторизований переклад «Златої Праги». Всі ці книги перекладав Рудольф Гулка. Відтоді твори Олеся Гончара знаходять у Чехословаччині вдумливу і вдячну

читацьку аудиторію. А втім — не тільки в Чехословаччині.

До тридцятиріччя перемоги над фашизмом видавництва семи соціалістичних країн — СРСР, Болгарії, Монголії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Угорщини та ЧССР — видали єдину серію «Бібліотека Перемоги», куди взійшли найкращі твори про другу світову війну. Серед них— «Прапороносці», гідний представник української літератури. В ЧССР роман був опублікований чеською та словацькою мовами. 1978 року — ще одне перевидання «Прапороносців» у тій же серії, але в новому чеському перекладі.

Чим це було викликано? Перекладацька діяльність Рудольфа Гулки по-різному оцінювалася чеськими критиками. Перекладачеві закидали (переважно після його смерті) сліпе наслідування оригіналу, буквалізм, нехтування авторського стилю, що нібито знижувало художній рівень твору, не давало чеському читачеві правильного уявлення про оригінал, а отже, об'єктивно шкодило популяризації української літератури. З цим, звичайно, погодитися аж ніяк не можна. По-перше, Р. Гулка, як ніхто в повоєнній Чехословаччині, докладав зусиль, аби донести до своїх співвітчизників найкращі зразки нашого письменства, з його ім'ям пов'язана інтерпретація творів Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича, М. Черемшини, О. Гаврилюка, О. Корнійчука, Ю. Смолича, Н. Рибака, Я. Баша та інших. По-друге, вади його перекладів значною мірою зумовлені загальним рівнем тогочасної перекладацької школи. Тож у контексті літератури 40—50-х років Рудольфу Гулці належить помітне і почесне місце. Проте переклади, як і люди, на жаль, старіють, і нинішнє розуміння перекладацького мистецтва, нинішні вимоги до нього спричинилися до появи нової чеської версії «Прапороносців».

За плечима перекладачки Алени Моравкової чималий літературний досвід, праця над творами таких видатних наших письменників, як Михайло Коцюбинський, Іван Микитенко, Микола Трублаїні, Олександр Довженко, Павло Загребельний. Її підхід до оригіналу — принципово відмінний від підходу її попередника. А. Моравкова дбає передусім про те, щоб дати читачеві високохудожній (відповідно до її критеріїв) чеський твір і цьому підпорядковує все.

Чеське видання «Прапороносців». 1978 р.

Алену Моравкову не звинуватиш у тому, що вона тримається букви першотвору. Скоріше, навпаки. На її думку, наприклад, «словачкам та мадярочкам» не властиві яскраві хустки, і в перекладі з'являються фартухи. Щедро вводячи в текст роману словакізми, вона раптом не згоджується, що проліски по-словацьки ——«небовий ключ», і називає їх «rečeňovníky». Взагалі, словацькі мовні елементи в оригіналі і перекладі виглядають зовсім по-різному. Олесь Гончар не ставив собі за мету копіювати словацьку мову, зробити це було б нескладно. Він з допомогою окремих слів створює загальну картину мови словаків — так, як вона сприймалася нашими бійцями. Тут елементи і чисто словацькі, і близьких територіально закарпатських говірок («легінь», «коби»), і давнє «вітця», таке близьке до словацького otca і «воздух», з яким асоціюється у нашого воїна словацьке vzduch.

Ясно, що в чеському перекладі цього зберегти не можна, та це й не потрібно. Місце

вий колорит тут створюється окремими словацькими фразами. З цієї ж причини внесені корективи і в окремі слова: «Францішек» стає, як воно і є по-словацькому «Франтішек», «Грінава, Грінави» — «Гріньова, Гріньової» (як Лозова, Лозової). Не обійшлося й без втрат. Словацьке «ано», яке в діалектах вимовляється як «айно», перекладено вживанішим «гей», внаслідок чого пропала словесна гра — «айно — файно».

Зустрічаючи опір мовного матеріалу, А. Моравкова понад усе прагне, аби не створити неприродної для чеської мови конструкції, не порушити ритму оповіді. Заради цього вона не зупиняється перед тим, щоб переполовинити речення, чи, навпаки, двоє речень звести в одне, подовжує чи скорочує фразу. Іноді мимоволі спадає на думку, що таке препарування фрази викликане не прокрустовим ложем мови, а лише суб'єктивним смаком перекладача. Ось кілька прикладів (у них і далі курсивом показуємо те, що випало з перекладу): «Дивився просто на Хому, *напружено* відкривши рота, немовби *весь час* хотів щось *голосно* крикнути *і не міг*», «...Кожному окопникові чомусь стало легше. Може, тому, що плацдарм у небі вже був ширший, аніж на землі: *літаки гордо понесли на своїх крилах червоні зорі кудись на захід*».

Похвальне прагнення лаконізму часом веде до смислових втрат («Сівши в човна, забудь про *власний* берег...» — виходить дивний інструктаж: форсуючи ріку, забудь, куди пливеш), до втрат художніх («Не спускаючись нижче, літаки капнули над лісом скісними бомбами» перекладено «Літаки скинули з великої висоти бомби»).

З другого боку, спостерігаємо й протилежне — намагання доповнити оригінал своїми власними деталями. «Думали, всіх нас видушать танки!». «Як черв'яків!» — додає перекладачка. «Дівча впало йому на груди, забилося, затріпалося». «Як осика», — продовжує вона. «Вони (словацькі партизани.— **В. Ж.**) берети носять». «Як іспанці»,—уточнюється в перекладі. І даремно. Бо далі: «Союзники!» — кричу». То при чім же тут іспанці?

Довільне усічення і нарощення фрази — не така вже й безболісна для оригіналу операція, як може здатися. Хто не пам'ятає останніх сторінок «Прапороносців»! Сонячний день, радісна Прага, велелюдний натовп. Многоголосся. Рух уперед. Музика перемоги. «Бруковиця дзвенить». В унісон цій музиці. І чи так уже необхідно було додавати «під кінськими копитами»? Заключні дві фрази — ритмічно — фінал героїчної симфонії, два коротких оркестрових удари (не даремно автор кожну з них поставив з абзацу):

«Випробуваний всім.

Готовий до всього».

І, звичайно ж, «Přestál všechny zkoušky a je na všechno připraven» при всій смисловій точності емоційно — зовсім в іншому ключі.

Не зупиняючись на інших неточностях і помилках, від яких не застрахований жоден перекладач, звертаємо увагу тільки на ту грань перекладу, що відбиває кредо Алени Моравкової як митця. Викладеними вище критичними зауваженнями ми аж ніяк не маємо на меті применшити значення тієї великої копіткої, справді творчої роботи, яку вона виконала.

Що дозволено і чого не дозволено при перекладі — питання дуже делікатне, нелегко встановити межу, де кінчається творчість і починається ремісництво, де кінчається точність і починається сваволя. Видавництво «Наше войско» зробило добре діло, видавши новий переклад «Прапороносців». Чеський читач, маючи під руками дві інтерпретації роману, дістане набагато повніше уявлення про творче обличчя нашого видатного письменника, аніж він міг це зробити досі.

Як уже говорилося, до згаданої «Бібліотеки Перемоги» увійшов і словацький переклад «Прапороносців». Виконав його Юрай Андрічик. Очевидно, ця праця принесла йому неабияке моральне задоволення, бо відразу ж він береться за переклад найновішого роману О. Гончара «Берег любові», і то просто з журнальної публікації («Вітчизна», № 1, 1976). Цим і пояснюється, що між нашим книжковим виданням роману і його словацьким перекладом, який вийшов 1978 року, є деякі текстуальні розбіжності. Переклад побачив світ у братіславському видавництві «Татран», у серії «Джерело», в

якій за п'ять років до цього вийшов і роман О. Гончара «Циклон».

Книгу тепло зустріли словацькі читачі. Одна з рецензій на неї («Рев'ю світовей літератури», № 4, 1979) починалася так: «Олесь Гончар стає найвідомішим українським радянським письменником у свідомості читацької громадськості Словаччини». Давши загалом високу оцінку праці Юрая Андрічика, рецензент робить йому ряд слушних закидів, які стосуються передусім окремих невправностей у перекладі, критикує за деякі шаблонні, усталені вирази на місці свіжих, образних в оригіналі і, нарешті, за порушення місцевого колориту. Дозволимо собі де в чому не погодитись з автором рецензії: іноді те, ще він вважає недоліком, свідчить про перекладацький хист Ю. Андрічика. Яка користь була б словацькому читачеві якби він зустрів у книзі нову й незрозумілу йому гру в «козла», зате «d'uга» відразу скаже, про яку «інтелектуальну» забаву йдеться. Незадоволення рецензента викликало «Бета» замість «Мотя», але коли взяти слова в контексті, коли врахувати, що це не персонаж, а так собі якась «тьотя Мотя», то чому їй не йменуватися по-словацьки «teta Beta»? На нашу думку, це свідчить тільки про добрий слух перекладача і його художнє чуття. Інший, може, й не надав би значення якійсь дитячій пісеньці. Ну що там за слова —

Ой ти ткач-ниткоплут,
а я королівна!..

Але перекладач і тут чує мелодію:

Ty si tkáč presùkač,
a iá kraľovna!..

В особі Юрая Андрічика Олесь Гончар знайшов серйозного і талановитого інтерпретатора, який уміє творчо і водночас надзвичайно обережно поводитися з оригіналом.

Пускаючи в світ «Берег любові», видавництво «Татран» рекомендувало його читачеві, між іншим, так: «Автор навмисне підкреслює ті риси характеру окремих героїв, які вважає за найважливіші при побудові комуністичного суспільства: почуття відповідальності, особиста відвага, любов до людей і праці, вміння переборювати невдачі, гуманне ставлення до людини». Саме ці риси виховуватимуть у наших чехословацьких друзів і «Прапороносці», і «Берег любові».

Флоріан НЕУВАЖНИЙ

ТЕПЛО ДОБРОЗИЧЛИВОСТІ

Oles Honczar, Tronka, Lublin, 1978.

Ім'я Олеся Гончара знайоме польському читачеві відколи 1950 року було перекладено (з російської) збірку оповідань «Завжди в строю». Однак по-справжньому зацікавились письменником після повторного видання його відомого роману «Прапороносці» (1951, 1952), присвяченого визвольній місії Радянської Армії в окупованих гітлерівцями країнах.

Три кола проблем охоплює широке поле Гончаревої творчості: війна (безперечно, ми знаходимо тут відголос автобіографії письменника), минуле південних степів України і — сучасність, пропущена крізь долі людей.

Центр ваги інтересів письменника безперечно лежить у сфері сучасних конфліктів. Автор прагне — і не без успіху — зосередитися на переживаннях, думках, почуттях звичайних людей, найчастіше в такі періоди життя, коли любов випробовує їхні характери.

Визначальною ознакою прози Гончара є щедра романтичність, що виявляється в захопленні своїми героями — в них автор прагне бачити передовсім привабливі людські риси, кожною своєю книжкою він неначе нагадує читачам: люди насамперед добрі. Звідси ряснота сонячного тла, злитої з людиною природи, що відкриває їй свої принади, хоч іноді буває грізною, як в «Циклоні» або «Тронці».

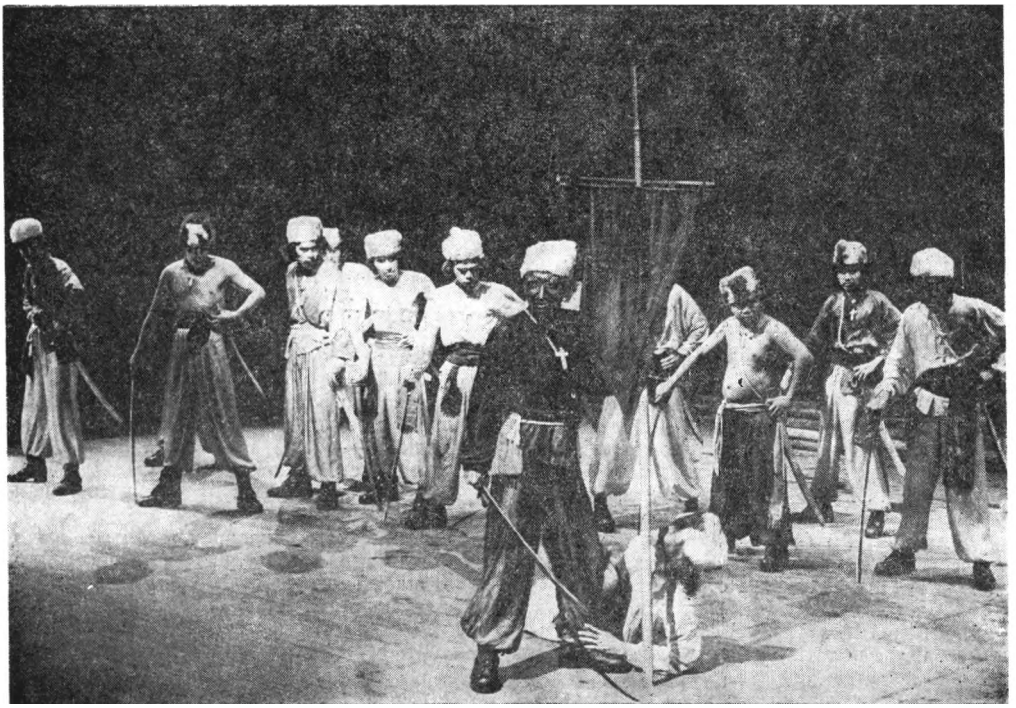
Гончар — невиправний романтик, він з завзяттям, характерним для таких російських письменників, як Олександр Грін та Костянтин Паустовський, нагадує людям про те, що на світі є добро і сердечність. Сповнена м'якого гумору і ненав'язливого дидактизму проза Гончара іде від Степана Васильченка і від «Зачарованої Десни» Олександра Довженка, від тонкого психологізму Михайла Коцюбинського і від Івана Нечуя-Левицького, а також (і це найближче до істини) — від української народної лірики.

Прискіпливо досліджуючи життя рядових трудівників доби соціалізму, Гончар відразу заявив про себе, як художник особливо чутливий до благородних рис людини, сформованих у процесі праці і творчих пошуків і виявлених в усій повноті і красі в умовах нового суспільного ладу. В цьому ключ до розуміння світогляду письменника. Буденність і типовість його героїв не мають нічого спільного із натуралістичною фактографією, його образи позначені сонячністю, розважливістю, Гончар схильний до ясних, здорових, оптимістичних ситуацій.

Словацьке видання «Берега любові». 1978 р.

З рецензії, опублікованої тижневиком «Нове ксьонжкі» 1979, № 7. Варшава.

«ТАРАС БУЛЬБА» НА ДЖАКАРТСЬКІЙ СЦЕНІ

Джакартський молодіжний театр «Лісендра Буана» здійснив постановку за повістю М. В. Гоголя «Тарас Бульба».

У підготовці спектаклю взяли найактивнішу участь працівники Радянського культурного центру в Джакарті — розтлумачували індонезійським акторам зміст окремих сцен, допомагали з музичним оформленням, постановкою українських танців. Костюмери зв'язалися з Українським товариством дружби з зарубіжними країнами, і кияни надіслали до Джакарти зразки українських народних костюмів.

Протягом кількох днів спектакль грали на сцені Джакартського культурного центру. До початку його в залі звучали записи українських та російських народних мелодій у виконанні Ансамбля пісні й танцю Радянської Армії ім. Б. Александрова, Черкаського народного хору, інших відомих художніх колективів.

П'єса викликала щире захоплення глядачів, які на протязі трьох годин з неослабною увагою стежили за перипетіями вистави. Ідеї патріотизму, свободолюбства, героїчний пафос безсмертного твору Гоголя знайшли відгук в серцях індонезійців, для яких боротьба за незалежність не така вже давня історія.

Всі центральні індонезійські газети видрукували схвальні рецензії на спектакль, зазначаючи, що постановка «Тараса Бульби» стала етапною для театру «Лісендра Буана».

«Лісендра Буана» — молодіжний напівпрофесійний театр Джакарти (професійного сучасного театру в Індонезії немає) — був створений 1970 року. Грають тут переважно студенти і службовці, ентузіасти театрального мистецтва. Дехто з трупи відвідував курси російської мови при Радянському культурному центрі, де не тільки вчать мови, але й знайомлять з російською й радянською літературою. Окрилений успіхом «Тараса Бульби», театр «Лісендра Буана» поставив ще кілька п'єс індонезійських і зарубіжних авторів.

Анатолій КОЗЛОВ

Джакарта.

ШЛЯХИ
МИСТЕЦТВА

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЖИВОПИС В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

В художніх музеях України зберігається чимало творів західноєвропейського живопису. Серед них — полотна, якими пишалися б найкращі музеї світу. Поряд з шедеврами всесвітньо уславлених художників — Тіціана, Гварді, Рібери, Веласкеса, Рубенса, Йордансе — унікальні твори майстрів, картин яких в цілому світі лишились одиниці: Маестро дель Оссерванца, Франсуа Дюбуа, Якоба Фердінанда Фута, Жоржа де Латура та ін.

Найбільші на Україні зібрання західноєвропейського живопису містяться в Києві й Одесі — в музеях західного та східного мистецтва; величезна львівська колекція існує як окремий відділ міської картинної галереї. Такі ж відділи, що налічують десятки дорогоцінних експонатів, є в художніх музеях Харкова, Севастополя, в картинній галереї Житомирського краєзнавчого музею. Окремими видатними полотнами зарубіжних майстрів володіють музеї Полтави, Сум, Луцька, Ужгорода.

ІТАЛІЙСЬКИЙ ЖИВОПИС (XIV–XVIII ст.ст.)

У Львівській картинній галереї зберігається один з найдавніших творів італійського живопису. Це ікона-триптих другої половини XIV століття. Вона створена за доби, коли бурхливий економічний розвиток італійських міст і поява в них молодої буржуазії сприяли руйнуванню середньовічних уявлень про цілковиту залежність людської долі від «волі божої». У мистецтві, яке в середні віки відігравало роль «біблії для неписьменних», внаслідок цього руйнування усталених понять образи священного писання «олюднювались», а ікона поступово перетворювалася на картину. В канонічно застиглу форму середньовічної ікони майстри вводять елементи нового бачення і розуміння світу. (Як слушно зазначає Є. Г. Яковлєв у книжці «Искусство и мировые религии», М., 1977, «...історичний процес взаємодії мистецтва й релігії призвів до того, що світові релігії включили в свою структуру майже всі мистецтва як традиційні, так і сучасні. Але цей процес мав свої фатальні наслідки: межі релігійної свідомості внаслідок багатостороннього впливу на неї всіх мистецтв почали розмиватися, релігії почали втрачати свій специфічний ілюзорний зміст. Разом з тим виникає естетичне й художнє середовище, надто віддалене від традиційного релігійного мислення»).

У згаданому триптиху вже досить виразно прозирають ознаки нового світосприймання. Якщо у лівій стулці ще повністю панує богоматір — її постать займає всю зображальну площину, відтиснувши до країв маленькі фігурки євангелістів, то в центральній («Розп'яття») такої масштабної ієрархії вже нема: головний персонаж — Христос — розмі-

рами не відрізняється від інших. У правій стулці масштабне співвідношення змінюється на протилежне першому: постать Христа, що летить, набагато зменшено порівняно з фігурою св. Франціска на передньому плані. Це вже й натяк на відтворення просторової глибини. Важливе місце у цій стулці посідає пейзаж, і це надає всій сцені більшого динамізму. Така композиційна відмінність між трьома частинами триптиху не порушує, однак, єдності колориту й способу виконання всього твору. Піласкі, трохи незграбні постаті гранично виразні. Емоційну напругу їхніх рухів посилюють кольорові наголоси — трагічний червоно-чорний акорд одягу мадонни та кіновар плаща Магдалини.

За стилістичними ознаками мистецтвознавці приписують цей триптих майстру з Ріміні — приморського міста на північному сході Італії. З XII століття у Ріміні владарював рід кондотьєрів Малатеста, й феодальні звичаї зберігалися там довше, ніж, скажімо, у Флоренції. Тяжіння аристократичної культури того часу до готичних і візантійських традицій обумовило посилення в живопису містичних настроїв, підвищеного потягу до світу почуттів. Саме школі Ріміні притаманні готична «безтілесність» і одухотвореність образів, яскравий колорит, яким відзначається триптих.

Протягом XIII—XIV століть у багатьох містах Італії склалися місцеві школи живопису зі своїми характерними рисами. Кожний майстер працював в оточенні підмайстрів та учнів, його знання, творчі знахідки ставали надбанням усієї майстерні і, збагачуючись та вдосконалюючись, передавалися з покоління в покоління. Майстри, як правило, тоді ще не підписували своїх творів, бо важили тільки традиційні прийоми, а індивідуальному внеску виконавця не надавалося суттєвого значення. Рідкісний виняток становить «Пределла» (нижня частина вівтаря), підписана північноіталійським майстром другої половини XIV століття Барнаба да Модена (Київський музей західного та східного мистецтва).

Розміщені в пределлі картини з життя Христа напрочуд «сценічні» й нагадують акти театрального дійства — настільки характерні пози й костюми «виконавців», чітко відпрацьовані «мізансцени», так конкретно визначають місце дії «декорації».

Невідомий умбрійський майстер оточення Джентіле да Фабріано. Мадонна з немовлям та св. Катериною.

Особливо гарна перша картина — «Внесення до храму». Сіро-рожевий інтер'єр з ретельно виписаними архітектурними деталями чудово гармонує з теплими тонами та м'якими прямовисними складками одягу.

До умбрійської школи першої половини XV століття, оточення майстра Джентіле да Фабріано, належить картина «Мадонна з немовлям та св. Катериною» (Львівська картинна галерея). В її ліризмі вже прозирають майбутні здобутки умбрійської школи, яка подарувала

Якопо дель Селлайо. Орфей та Еврідіка. (Фрагмент).

світові славетних мадонн Перуджіно і Рафаеля. Релігійна за змістом, це по суті вже світська картина: дві жінки й дитина — цілком живі істоти, сповнені юної краси й поєднані почуттям любові. Водночас умовне золоте тло, узорні німби й готична примхливість складок ще споріднюють цей твір з іконою.

Значну роль у художній культурі раннього Відродження відіграла сієнська школа живопису. Якщо в XIV столітті тут переважали готичні традиції, то в XV віці сієнський живопис позначений уже ренесансними впливами, і в творчості провідного майстра Сассети та його послідовників з'являються елементи нового світосприймання. Близько до Сассети стояв сієнський художник, умовно названий Маестро дель Оссерванца. Справжнє ім'я майстра невідоме. Його пензлю належить триптих з монастиря дель Оссерванца біля Сієни, датований 1436 роком; йому приписуються також кілька картин в різних музеях світу, серед них і «Розп'яття» з Київського музею західного і східного мистецтва. Написаний у середині XV століття, коли на стійкі готичні традиції сієнської школи почали впливати реалістичні пошуки флорентійських майстрів, цей твір увібрав у себе суперечливі тенденції. Верхня половина композиції — три симетрично розташовані розп'яття на золотому тлі — ще ікона. Але в нижній половині,

де зображено юрбу глядачів і варту, від іконописної умовності майже нічого не лишилося: у тривимірному просторі ми бачимо об'ємні тіла людей і коней в різних ракурсах. Люди жваво й по-різному реагують на подію. В картині напрочуд гармонійно поєднуються колористичний і лінійний ритми. Темперний живопис зберіг свіжість гами сірого, рожевого, червоного й блакитного кольорів.

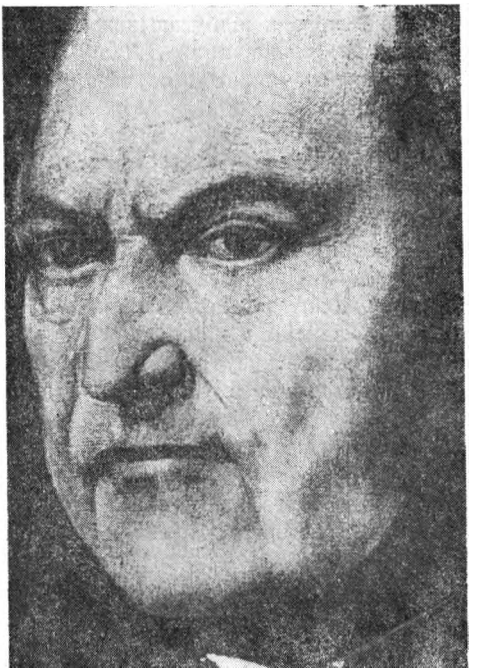
Картина флорентійського майстра XV століття Якопо дель Селлайо «Орфей та Еврідіка» (Київський музей західного та східного мистецтва), написана на стінці весільної скрині — «касоне», — змальовує два епізоди давньогрецького міфа про Орфея та Еврідіку. Ліворуч — Орфей своєю грою намагається ублагати володаря царства мертвих Аїда повернути до життя померлу Еврідіку. Праворуч — заключна сцена: Орфей веде свою дружину з підземного царства, але, порушивши умову Аїда, озирається на неї — відтепер вона назавжди залишиться в царстві мертвих.

Звернення до античної міфології — характерна прикмета часу: культура стародавніх греків і римлян, зневажена християнством і надовго забута, здобула нове життя. В Італії, на території колишньої давньоримської імперії, антична культура стала фундаментом і арсеналом гуманізму, що уславлював духовну й фізичну красу людини. Уламки античних статуй, руїни храмів і палаців, твори стародавніх філософів і поетів викликали тепер гостру зацікавленість у літературних і художніх колах італійської громадськості. Зокрема, античність культивувалася при дворі Лоренцо Медічі — правителя Флоренції, гуманіста й поета. До оточення Лоренцо належав і славетний живописець Сандро Боттічеллі, творчість якого мала неабиякий вплив на Якопо дель Селлайо. В 1480 році приятель Лоренцо Медічі, обдарований поет Анджело Поліціано написав для придворної вистави п'єсу «Сказання про Орфея». Цілком можливо, що яскраве, захоплююче видовище сприяло появі картини. На користь цього припущення промовляє і те, що в картині, як і в п'єсі Поліціано, різні за часом і місцем дії епізоди відбуваються в одних і тих самих «декораціях». Якопо дель Селлайо переосмислив і осучаснив давній міф: персонажі вдягнені як флорентійські громадяни, а дію з підземного царства винесено на поверхню землі. Замість умовного площинного тла середньовічної ікони в картині Селлайо з'явився сонячний краєвид з річкою і пагорбами, що тягнуться аж до обрію. Просторову глибину відтворено шляхом застосування законів лінійної перспективи. Художник немов хизується своєю вправністю, повторюючи в різних масштабах фігурку лані, що біжить.

Як і за часів середньовіччя, в мистецтві Відродження поширеною була тема Мадонни. Але аскетичний і суворий образ божої матері відходить у минуле. Не втративши свого релігійного значення, Мадонна доби Відродження сприймається як людина. В її образі митці втілювали своє захоплення земною красою жінки, силою материнського почуття. «Мадонна» Перуджіно (Київський музей західного та східного мистецтва)

Джованні Белліні. Мадонна з немовлям.

Тіціан. Чоловічий портрет. (Фрагмент.)

— це, напевно, етюд або варіант центральної частини картини «Мадонна на троні зі святим Іоанном і Себастьяном» (1490), що зберігається в галереї Уффіці у Флоренції. Релігійний мотив у картині майже не відчутний. Тільки аж надто серйозне личко немовляти й контур німба над його голівкою вказують на те, що це не просто портрет молодої багатої дами з пухкеньким сином на колінах. Але перше враження поступається місцем наступному, глибшому. Ніжне, задумливе лице мадонни виказує внутрішній світ, далекий від довколишньої реальності.

Створюючи цю картину, Перуджіно був уже уславленим, зрілим майстром, що досконало володів новими здобутками флорентійського живопису — перспективою, анатомією, світлотінню. Йому належало вже багато полотен і стінописів, в яких дужі, гарні тіла, виписані зі скульптурною об'ємністю, вільно й монументально розташовані в просторі. Але в київській «Мадонні» немає ні монументальності, ні підкресленої скульптурності. Тут переважають лінійний рисунок і площинний силует, а світлотінь ледь позначає об'ємні форми. Річ у тім, що цю картину, як і багато інших «мадонн», Перуджіно створив у традиціях рідної умбрійської школи, до яких не раз повертався протягом свого довгого життя. Силуетне площинне вирішення фігур, вишукана плавність ліній, мережана ошатність тканин, м'які обриси далекого краєвиду, приглушена кольорова гама — усе це властиве умбрійському мистецтву раннього Відродження. В полотнах різних часів художник багаторазово повторив образ мадонни як досконале втілення моральної чистоти й жіночої принадності. Так само зображав мадонну в ранніх творах геніальний учень Перуджіно — Рафаель.

Поважна й монументальна «Мадонна» Джованні Белліні — Джамбелліно — (також з київського зібрання), створена на початку XVI століття, заслужено вважається шедевром великого засновника венеціанської школи живопису. Якщо в «Мадонні» Перуджіно об'ємна форма лише позначена в силуеті й мінливій плавності ліній, то у Белліні переважає об'єм, енергійно виліплений за допомогою світлотіні. Спокійною красою віє від краєвиду — не оздоби, а необхідного компоненту в зображенні гармонії людини та природи. Згодом ця тема буде розвинута й збагачена учнями Белліні — Джорджоне і Тіціаном.

Розквіт гуманістичної культури у Венеції припадає на 60-і роки XV століття, тобто відбувається пізніше, ніж в інших містах Італії. На чолі цього процесу стояла тут аристократія, бо він сприяв зміцненню її економічних та політичних позицій.

Особливо розвинений у венеціанському живопису був портретний жанр. Вольову, енергійну людину із середовища гуманістично настроєної аристократичної верхівки зображено в «Портреті патриція» пензля Джентіле Белліні — старшого брата Джамбелліно (Київський музей західного та східного мистецтва). Найімовірніше, це одна з бічних стулок вівтаря з традиційним профільним зобра-

женням уклінного донатора-дарителя. В середньовічній іконі постать донатора, дуже маленька порівняно з постатями святих, зображалася схематично. У творі Джентіле Белліні від середньовічної традиції зображення донатора збереглася лише поза. А загалом — це вже справжній портрет, в якому не лише віддано зовнішню подобу, а й розкриті риси вдачі моделі. Привертає увагу техніка виконання: портрет написано олією, а на фарбований шар накладено тонкий темний штрих за контуром і в тінях. Мабуть, портрет не був закінчений, і допоміжний рисунок лишився недописаним.

Нове ставлення до людини, що пізнає світ, до людини-творця і господаря власного життя визначає філософію Відродження, яка обумовила могутній злет італійської культури в першій половині XVI століття, в епоху так званого Високого Відродження. Вершиною портретного мистецтва на той час стали праці геніального венеціанця Тіціана Вечілліо.

«Чоловічий портрет» Тіціана (Львівська картинна галерея) належить до пізнього періоду його творчості, коли вираз безтурботності й щасливого спокою на обличчях портретованих поступився місцем складнішій психологічній характеристиці. Починаючи з 40-х років XVI століття, портрети Тіціана віддзеркалюють бурі й суперечності тієї доби, позначеної не тільки появою геніальних творів гуманізму, а й католицьким мракобіссям та спустошливими війнами.

Зображений у львівському «Чоловічому портреті» старий з жорстким поглядом мудрих очей неначе оцінює складне й несприятливе становище і готується до нелегкої боротьби. Портрет дуже стриманий за колоритом і лаконічний у деталях, на перший план виступають не зовнішні деталі, а вдача людини, світ її відчувань.

В картинній галереї Житомирського краєзнавчого музею експонується «Портрет Мікеланджело», написаний його учнем і другом Себастьяно дель Пйомбо, певно, в середині 1530-х років у Римі. На жаль, він погано зберігся, і судити про живописні якості цього твору важко, але документальна цінність його незаперечна. Мікеланджело тут близько шістдесяти років, він уже створив статуї Давіда й Мойсея, плафон Сікстинської капели, скульптурно-архітектурний ансамбль капели Медічі... З портрета сумно дивиться втомлена людина. Розчарування й тяжкі втрати — поразка рідної Флоренції, принизливий позов за незавершений надгробок папи Юлія II, рання смерть батька і брата — пригасили блиск очей, кинули гірку усмішку на уста, проте не зломили духу митця.

Себастьяно дель Пйомбо. Портрет Мікеланджело.

Неабияку художню й історичну цінність становить також експонований у Житомирському краєзнавчому музеї «Портрет Сагредо», створений близько 1600 року невідомим майстром північноіталійської школи (можливо, учнем Джованні Баттісти Мороні). Венеціанський патрицій Джованні Франческо Сагредо був близьким другом Галілея, одним з небагатьох з-поміж його сучасників, хто зрозумів і оцінив відкриття великого вченого. Сагредо фігурує в «Діалогах» Галілея як один із трьох співрозмовників, що викладає погляди автора. В на

Франческо Каротто. Мадонна з немовлям.

веденому портреті 25-річний Сагредо постає як людина ясного, проникливого розуму й доброзичливої, спокійної вдачі. Чарівному образові цієї людини співзвучна м'яка гармонія кольорів: на теплому сірому тлі вирізняються живі барви засмаглого обличчя, золотавого хутра й рожевого каптана.

Друга половина XVI століття в мистецтві Італії позначена боротьбою суперечливих тенденцій, що підготували епоху барокко.

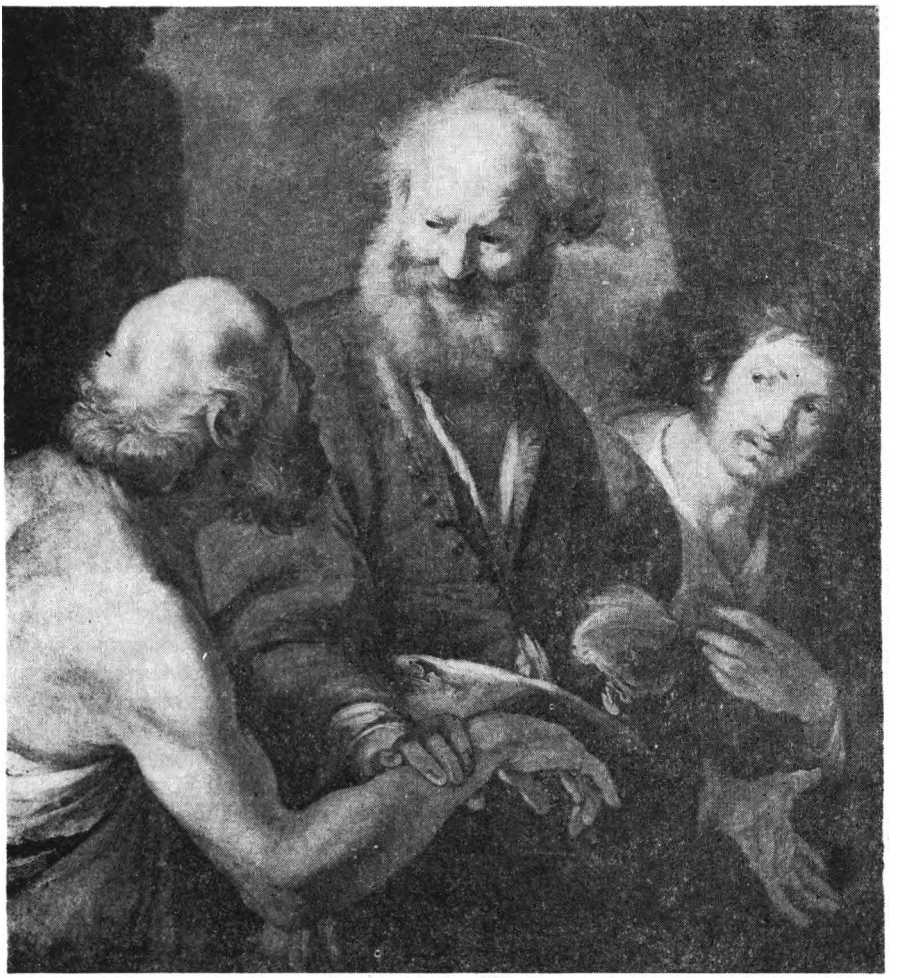
Картина Франческо Каротто «Мадонна з немовлям» з Харківського художнього музею створена через п'ятдесят років після «Мадонн» Перуджіно і Белліні. Порівнюючи їх, бачиш, як далеко сягнула за цей час майстерність митців: у картині вже з'явились глибина простору, повітря, динаміка, живописне ліплення форми. Ці нові якості живопису Каротто й багатьох інших художників другої половини XVI століття — наслідок могутнього розвитку мистецтва, творчості таких геніїв, як Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело. Доробок цих велетнів піднісся над кордонами місцевих шкіл, дав потужний поштовх подальшому розвитку європейського мистецтва.

В картині Каротто помітний передовсім вплив Рафаеля, його «Мадонн», є навіть «портретна» схожість з ними. Є тут і леонардівське «сфумато» — м'яка повітряність, що немовби огортає персонажів, а також типовий для постатей Мікеланджело гвинтоподібний рух тіла. Майстерно володіючи світлотінню, Каротто досягає виразних живописних ефектів, то м'яко занурюючи форму в прозору тінь, то вокремлюючи її чітким силуетом на світлому тлі. А проте близькість до великих майстрів має тут скоріше формальний характер — мадонна і немовля не пов'язані між собою справжнім почуттям, що так зворушує в «Мадоннах» Рафаеля; постатям бракує живого подиху Леонардових персонажів; напруженість пози дитячого тіла не передає внутрішньої боротьби, характерної для Мікеланджелових героїв, і тому позбавлена сенсу.

Каротто — типовий представник «маньєризму» — нової течії в мистецтві Італії другої половини XVI століття, що виникла за умов католицької реакції, економічного та політичного занепаду міст, які втратили незалежність — тобто в ті часи, коли разом із свободою гинули ідеали, що надихали мистецтво Відродження.

Намагання маньєристів штучно відродити колишню велич «ідеальних образів» сповнені крайнощів. Античні канони краси на той час втратили силу закону, їм на зміну приходить неприродна видовженість пропорцій, гіперболізація й суперечливість м'язевих зусиль людських тіл, холодна вигадливість поз і вбрань.

Нове піднесення італійського мистецтва наприкінці XVI століття пов'язане

Бернардо Строцці. Апостол Петро зціляє паралітика.
(Львівська картинна галерея.)

з ім'ям Караваджо. Його живопис — цілковите спростування маньєризму й утвердження нових реалістичних засад: уперше в історії мистецтва чільну роль відіграють образи звичайних людей, змальованих з натури, хоча сюжети картин Караваджо здебільшого біблійні.

«Взяття Христа під варту» (Одеський музей західного та східного мистецтва) — одна з двох картин Караваджо, що зберігаються у Радянському Союзі. Євангельська легенда про зрадницький поцілунок Іуди й взяття Христа під варту представлена як побутова, вулична сцена: з'юрмилися люди, когось хапає сторожа, хтось біжить, світло ліхтаря вихоплює з пітьми руки, обличчя. Напружену динаміку створюють порухи рук семи персонажів і контрастне чергування світлих і темних плям. Караваджо — блискучий режисер. Він чудово відтворює гострий драматизм ситуації: Іудина рука ще лежить на плечі Христа, а до нього вже простяглася закута в залізо правиця стражника... Поруч благально звелася рука Іоанна... Дуже ха-

рактерний для Караваджо композиційний прийом: персонажі максимально наближені до глядача, різке бічне світло надає їм об'ємності, вони немовби виходять за межі рами. Зміст картини зосереджений в глибоко психологічному протиставленні облич-характерів Іуди й Христа. В цьому головна сила Караваджо — правда характерів живих людей, правда людських взаємин. Часом брутальна, різка, але вільна від риторики й фальшу. Цікава деталь картини: юнак, що тримає ліхтар, — це, за твердженням мистецтвознавців, автопортрет Караваджо, митцеві на ньому років двадцять. Таке припущення дозволяє датувати картину серединою 1590-х років.

Творчість Караваджо стала живлющим джерелом подальшого розвитку європейського мистецтва. Під його впливом формувався в XVII столітті реалістичний живопис в Іспанії, Голландії, Франції, досвід його збагатив найвидатніших живописців-реалістів XVII сторіччя — Веласкеса і Рембрандта. Але художники, що перебували під безпосереднім впливом Караваджо, копіювали й наслідували його, скажімо, його римські друзі й послідовники у першій чверті XVII сторіччя, часто-густо сприймали лише зовнішній бік новацій художника, не осягаючи всієї суті здійсненого ним перевороту. Позичаючи у нього сюжети й типажі, користуючись його композиційними прийомами і контрастним освітленням (так званим «тенебросо»), ці художники спекулювали на гостроті підкреслено брутальних, простонародних сцен, на незвичайності вуличних персонажів. Але значення навіть такого, поверхового караваджизму досить велике: в живопису з'являється герой з низів, мистецтво демократизується.

Ось полотно «Сніданок» пензля одного з найревніших італійських караваджистів — Бартолемео Манфреді (Харківський художній музей). Написане воно темпераментно, широким, вільним мазком. Узагальнені плями світла й тіні соковито виліплюють усміхнене обличчя, мальовниче лахміття й хвацько заломлений капелюх веселого гульвіси...

Від початку XVII століття Рим стає одним з провідних осередків нового художнього стилю європейського мистецтва — барокко, що виник у період феодальної реакції та нового розквіту католицизму. З'явилися особливі прийоми живопису барокко: перебільшена динамічність композиції, патетика жестів і рухів, ілюзорність глибини простору й об'ємності тіл, переважання складних, незвичних ракурсів і поворотів, підвищена кольорова й світлотіньова контрастність, декоративність, монументальність.

Понад п'ять тисяч фресок, картин, панно, малюнків на біблійні, міфологічні та історичні теми створив неаполітанець Лука Джордано. Його картина «Розмова Христа із самаритянкою» (Житомирський краєзнавчий музей) — типова для живопису барокко. Дві, здавалось би, статичні постаті, що сидять, мирно розмовляючи, пронизані рухом: цей рух творять руки, що мовби і передають одне одному нитку бесіди, а також форма й напрям зборок одягу та драпіровки. Картина написана під час перебування Джордано у Венеції, в ній відчувається вплив живопису Тіціана та Веронезе — і в світлому, яскравому колориті, і в образах персонажів.

Чудовим зразком бароккової багатофігурної композиції є невеличке полотно венеціанця Себастьяно Річчі «Винищення немовлят» (Житомирський краєзнавчий музей). На традиційний євангельський сюжет створено вражаючу масову сцену, сповнену бурхливого руху. На відміну од характерних для мистецтва доби Відродження багатофігурних композицій, де простір чітко поділявся на плани (близький, середній, далекий), тут площина картини немовби вибухає суцільним потоком тіл, що рухаються з глибини наперед. Ця глибинність підкреслюється архітектурною перспективою тла.

Творчість Себастьяно Річчі стала відправною точкою для таких венеціанських майстрів XVIII століття, як Тьєполо і Гварді. Це мовби місток між двома століттями. В живопису Річчі вже відчуваємо і динаміку, що «поглинає» деталі, і гіперболізацію перспективних ско-

Франческо Гварді. Венеціанський канал.

рочень архітектури на догоду перебільшеній глибинності, й вихід дії за раму картини. Водночас персонажі Річчі — це, фактично, штампи, запозичені з багатьох картин інших художників. Вони не цікавлять його як носії індивідуального характеру й представники соціального середовища. Створюючи композицію на релігійну чи міфологічну тему, Річчі розв'язує лише певне формально-декоративне завдання.

На початку XVIII століття в живописному оздобленні венеціанських інтер'єрів велику роль відіграють світло й повітря. Джованні Баттіста Тьєполо у своїх розписах палаців і соборів прагне розгорнути дію якнайширше й вивести її в небесний простір. Він немовби руйнує площину плафонів, зображаючи колони, які підносяться вгору й над якими ширяють у хмарах янголи та святі.

В Київському музеї західного і східного мистецтва є ескіз Тьєполо до однієї з чотирьох композицій на теми давньоримської історії, що прикрашали палац Дольфіно у Венеції, а нині зберігаються в Ермітажі. Сюжет ескіза такий: стривожений збройними сутичками із сабінянами та еквами, Рим шле гінців до полководця Люція Квінта Цінцінната з проханням обійняти посаду диктатора. Посли застають Цінцінната за роботою — він оре лан у своєму маєтку. В невеличкому ескізі тема звучить монументально, героїчно. Живописна манера характерна для Тьєполо: густе, широке письмо, світла кольорова гама, в якій переважають голубувато-сірі, жовті і червонясто-брунатні тони.

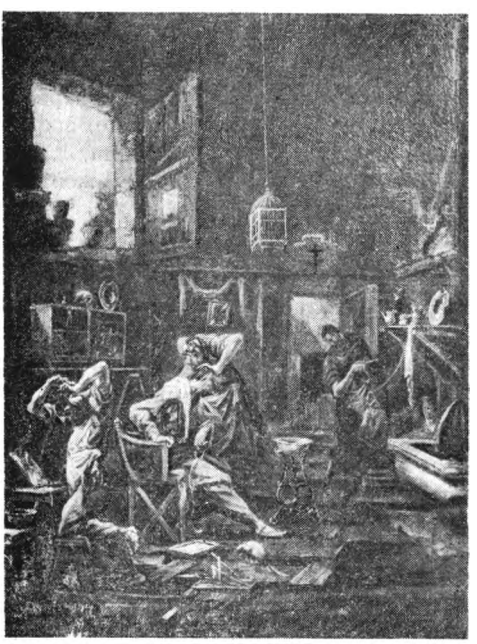
У XVIII столітті на зміну величній пишноті барокко почали приходити форми більш витончені, камерні; самостійного значення набуває пейзаж, що часто з тла перетворюється на головний предмет зображення. Італійський пейзаж XVIII століття розквітнув як незалежний жанр насамперед у Венеції.

Великий міжнародний порт, місто надзвичайної краси, Венеція вабила до себе багатих іноземців, що охоче замовляли місцевим живописцям на згадку «ведути» — види Венеції. Родоначальником цього жанру вважають Джованні Антоніо Канале (Каналетто), який створив сотні пейзажів з венеційськими канала-

ми, площами, архітектурними ансамблями, картини морських свят і карнавалів.

Характерним зразком «ведути» в дусі Каналетто є «Венеціанський пейзаж з мостом» Мікеле Маріескі (Київський музей західного та східного мистецтва). Майже фотографічно відтворюючи одну з центральних вулиць-каналів, художник любовно вимальовує димарі та вікна, балкони та портали, детально виписує кожний човен на дзеркальній поверхні води.

Франческо Гварді, молодий сучасник Антоніо Канале, також створив безліч «ведут», в яких увічнив чарівні куточки рідного міста. Але для Гварді важлива не стільки документальна точність, скільки відтворення блиску води, вільгості хмар, спалахів сонячного проміння на фігурках гондольєрів. «Венеціанський канал» Гварді (Київський музей західного та східного мистецтва) сприймається скоріш як етюд, а не картина, бо в ньому відбилося безпосереднє враження художника: освітлені останніми променями сонця будинки і гондольєри

Алессандро Маньяско. Гоління ченців.

на тлі вечірнього неба і темної води. Композиція незвична: відсутність бічних «куліс» і переднього плану — традиційних атрибутів пейзажу XVII століття — надає їй природності, створює враження руху. Архітектурні подробиці будинків розмиті світлом або занурені в тінь. Художник передає в полотні свій настрій, і це також є новою рисою в італійському мистецтві XVIII століття.

Цікавим явищем у цьому плані була творчість Алессандро Маньяско. Його картини здебільшого — напівфантазії на теми з життя волоцюг, солдатів, ченців, циган. Часто-густо це сценки, в яких примарні персонажі, ледь накреслені ударами пензля, зображені серед похмурих, напівзруйнованих інтер'єрів. У серії картин з монастирського життя, буденні, здавалось би, сюжети набувають відтінку зловісної фантасмагорії. Картини цієї серії «Гоління ченців» (Одеса) та «Похорон ченця» (Київ) типові для творчості Маньяско. Видовжені й ніби зламані в перебільшено різких рухах постаті людей, здається, існують у якомусь нереальному світі, що не має ніякого зв'язку із зображуваною побутовою сценою. Тіла й речі, вихоплені пасмами світла, неначе мерехтять і вібрують у напівтемряві. Живопис Маньяско відтворює життя як щось нетривке й скороминуще. Характерна для тієї доби відсутність позитивного ідеалу виявилась у фантазіях Маньяско з особливою силою.

В той же час у невеликих містах Італії працювало чимало художників, які розвивали реалістичні традиції караваджизму, а також голландського жанрового живопису демократичного напряму. Творчість цих провінційних митців, далека від стилістичних пошуків столичних майстрів, набагато безпосередніше відтворювала сучасне їм життя. Один з таких порівняно нещодавно «віднайдених» художників — Джакомо Франческо Чіппер, представник північноіталійського жанрового живопису. Він створив безліч простонародних сценок, близьких за сюжетами до картин так званих «маленьких голландців» XVII сторіччя. На відміну від голландців, Чіппер у своїх жанрових картинах не надає великої ва-

Джакомо Франческо Чіппер. Чоловік з глеком.

ги інтер'єру та пейзажу. Головне місце відведено постатям людей. Полотна Чіппера (Житомирський краєзнавчий музей) — це своєрідні жанрові портрети простих людей, які дивляться на нас весело й невимушено, займаючись своїми справами в оточенні предметів повсякденного побуту.

(Далі буде).

Олена ШКОЛЯРЕНКО

Вал уполонів

З МІСЦЯ ПОДІЙ

Євжен ГІНДЛ

Гідробудівельники захоплюються фотографуванням з літака, мабуть, з іншого ракурсу їхні споруди не вміщуються в кадр. Канцелярії та житлові вагончики теж густо увішані такими знімками. Гідроспоруди не завжди являють собою шедеври естетики, і все ж таки оці кольорові аерофотознімки можна спокійно виставляти в галереях сучасного мистецтва. Скажімо, верхньовагський каскад: Крпелани, Сучани, Ліповець, Хрічов, Мікшову, Повагську Бистрицю. На видному місці висіли б панорамні кадри Ліптовської Мари. Проте для найкращих експонатів організатори виставки повинні

в Невідомої

ще кілька років резервувати місце. Це, звичайно, будуть фотознімки гідроелектростанції на Чорному Вагу — найбільшого, найскладнішого й найкращого об'єкту на Вагу.

Кралова Лехота лежить на головній залізничній магістралі Братіслава—Кошіце, але швидкий поїзд тут навіть не пригальмовує. За кілометр від Кралової Лехоти зливаються річки Білий та Чорний Ваг. Вода Білого Вагу ясна й світла навіть у повінь. Натомість Чорний Ваг темний і похмурий, хоч хай у Низьких Татрах за цілий місяць не впаде ані краплі дощу. Білий Ваг крутиться в лугових заростях рідкого вербололозу, вода тут тепла, вигріта сонцем. Чорний Ваг — холодний, аж суглоби крутить. Він продирається крізь тісні вапнякові звори, порослі джунглями велетенських реп'яхів. Чорновагська заплава — долина тіней. Мало не цілий рік затуляє її від сонця гребінь Низьких Татр. Тут царство чорно-зелених водоростей, які обсіли кожен камінь на дні річки. Звідси й колір Чорного Вагу. Незабаром його «чорна» вода розкрутить перший агрегат найбільшої в Центральній Європі гідроакумулюючої електростанції.

Верхнє водоймище на Чорному Вагу не є найбільшим будівництвом республіки, зате воно — найдорожче. Скелястий верх гори Невідомої, на якій, замість оленів, зараз ревуть мотори екскаваторів та самоскидів,

Начальник 117-ої дільниці Нижнього водоймища Йозеф Мацко.

здіймається вгору на 1100 метрів. Колись висота була 1150 метрів, але за п'ять років будівельники зняли з гори шапку та ще й видовбали в ній величезну довгасту ванну під майбутнє озеро — Верхнє водоймище гідроакумулюючої електростанції.

Начальник дільниці № 314 на цьому водоймищі Вінсент Лєсковський сьогодні іменинник. Поздоровити його прийшла депутація лісівників з Чорного Вагу. Гості кажуть:

— Холодно, Вінсенте. Доведеться гріти бетон.

— Нагріємо гарячою парою та теплою водою.

— А надвечір ще похолоднішає. Може бути мороз градусів на десять. Треба прикрити бетон.

— Прикриємо полотнищами.

Лісівники вже знайомі з технологією бетонування, адже гідроспоруда, кажуть, буде «для всіх».

Але й майстер Лєсковський теж суворо питає:

— А звірі у вас не гинуть? Добре підгодовуєте?

Й тут-таки розповідає про лисицю, яка останнім часом никає побіля водоймища. Цієї ночі її теж бачили бетонярі.

У січні, коли в долині лютують морози, тут незвичайно тепло. Над усім Ліптовом — від Чоха до Кріван лежить суцільна хмара, а гори освітлені з усіх боків, ясно, наче на проспекті. За такого дня Невідома — найкраще робоче місце, та ще й з чудовим краєвидом. Майстер Лєсковський тоді встигає зробити якнайбільше: підігнати те, що не встигли закінчити, коли над горою цілі тижні хазяйнував морозний туман, шаленіли вітри, мов сірники, вивертаючи сторічні дерева. В таку негоду про бетон годі й думати. Ось тому Лєсковський дав сьогодні на ранковій планірці такі жорсткі строки. Як генерал на полі бою, ходить майстер понад кратером і дивиться, чи все гаразд. Людина, необізнана в будівництві, сподівається побачити на такому об'єкті натовпи робітників, а їх у майстра Лєсковського зовсім мало. Пішки ходять у котловані лише він та кілька підривників. Решту роботи виконують велетенські екскаватори та самоскиди. Згори здається, неначе механізми рухаються самі, підкоряючись волі якогось далекого, невидимого центру.

— Гарно? — Як кожний справжній будівельник, Вінсент Лєсковський втішається з елегантних ліній насипів, що їх сантиметр за сантиметром кілька років нагортали довкола водоймищ. Й Татри, звичайно, гарні, але найкрасивішим людині здається те, що вона створила власними руками.

— Багато зроблено після того, як ви були тут востаннє?

Так, зроблено чимало. Буровики пройшли понад 10 тисяч свердловин. Підривники заклали близько тисячі зарядів, висадивши в повітря два з половиною мільйона кубометрів скелі. А бульдозеристи, екскаваторники та водії самоскидів перемістили ці гори вапняку точно на проектні позначки.

— Гляньте-но на оту лінію, — кивнув до мене машиніст велетенського екскаватора Лудовіт Крупка, людина, яка добрих тридцять років працює на всіх великих гідротехнічних будовах Словаччини. — Оце точність, еге ж? Можна перевірити лазером — не помилились ані на міліметр.

Перепад між Верхнім водоймищем на Невідомій і Нижнім — п'ятсот метрів, Нижнє теж невпізнанно змінилося за два роки.

— На жодній нашій електростанції ще не було вкладено 54 тисячі кубометрів бетону! — наголошує головний інженер Нижнього водоймища Данчо.

На великих будовах часто доводиться імпровізувати, але хто не має досвіду в цьому, той швидше наробить шкоди. За перші роки будівельники стали справжніми майстрами імпровізації. Часто виникали ситуації, яких проект не передбачав, іноді ж навпаки — через погодні умови або невправність субпідрядників доводилось корегувати сам проект. Іще два роки тому багато хто сумнівався, що перший агрегат буде пущено за графіком.

— Ми вже вилікувалися від дитячих хвороб, — сміється головний інженер Данчо. — Й зараз упевнено, всупереч усіляким несподіванкам, тримаємося за план.

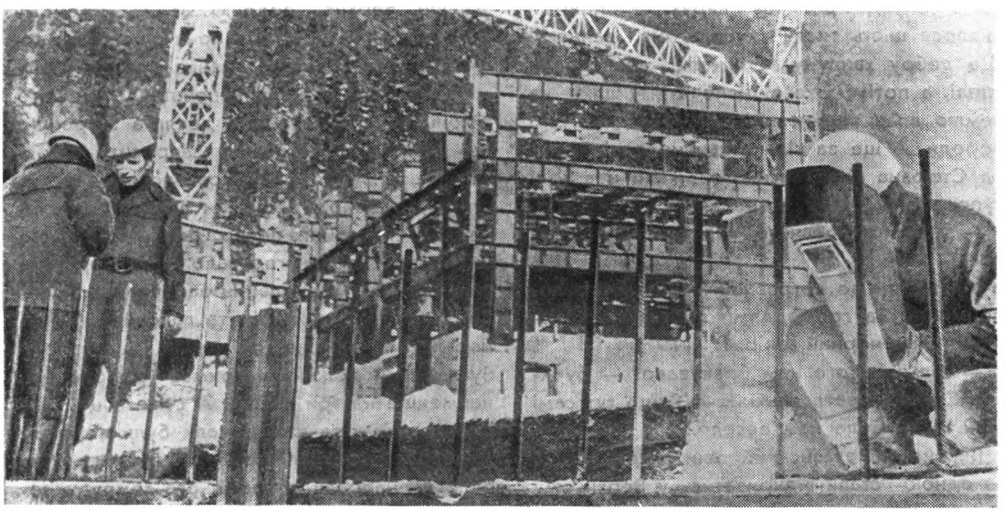
І справді, хіба можна було передбачити аварію на одному з трьох водоводів? Прохідники тепер пишаються собою: через певні труднощі вони були вибилися з графіків, але потім набрали швидкості й увійшли в ритм. Бригада Юрая Помпури вгризається у вапняки Невідомої з рекордною швидкістю. Нікому досі не щастило пройти 45 метрів горизонтальних виробок за місяць. Фантастичний рекорд країни було встановлено й на п'ятсотметровому схилі. Просуваючися знизу вгору, гірники подолали за тридцять днів 125 метрів. Потужна техніка ледве встигала вивозити з надр Невідомої роздроблену породу.

— Ото була робота! — пригадує інженер Владо Слободнік. — До душі справжнім прохідникам. Ми гасали, як намилені, зате нам було весело. Штампів у цій роботі не було, щодня доводилося думати. Та тут трапився отой завал водоводу, й нам стало не до веселощів. Верхню третину Невідомої перетинає пласт мулистих порід. На позначці 320 метрів мулом засмоктало новий тунель. Злива води перетворила завал на кашу з камінцями. Усе це могло кожної миті зірватись униз. Коли рідка лава нарешті зірвалася трьохсотметровим схилом і вдарила з отвору водоводу, внизу, на щастя, нікого не було. Порода заповнила котлован Нижнього водоймища... Отаке-то було. А сьогодні прохідники борються з таким самим завалом уже на другому водоводі.

На Верхньому водоймищі теж дотримують строків, хоча й тут часом виникають ускладнення...

Два роки тому при мені стався вибух, який завдав багато прикрощів. Бригадир підривників інженер Петер Шрамек ще раз

На спорудження жодної з чехословацьких гідроелектростанцій не було витрачено стільки бетону, як на Чорновазьку — 54 мільйони кубометрів.

Найбільша в Європі гідроелектростанція перетворилася також на школу по вдосконаленню професійної майстерності й освоєнню найновішої техніки.

перевірив, чи нікого немає в кратері Верхнього водоймища, і вп'яте, востаннє, натиснув кнопку застережної сирени. На десятій секунді пролунав вибух. У повітря знялося шість тисяч кубометрів вапняку. Ще добру хвилину стогнали довколишні скелі, а потім, уже в цілковитій тиші, на землю впав величезний темно-рудий гриб породи. А ще за кілька хвилин до інженера Стефана Светланського, який нас тоді супроводив, підбіг підривник:

— Ходімте побачите, яка печера відкрилась!

Ми збігли до котловану майбутнього водоймища. За громаддям підірваного каміння зяяв чорний отвір.

— Тільки цього нам бракувало! — буркнув Стефан Светланський. — Якщо тут самі печери — буде нам весело...

Інженер Светланський таки вгадав. Одна за одною стали відкриватись у Верхньому водоймищі каверни. Деякі були такі великі, що ними навіть зацікавилися спелеотуристи. Будівельників ці порожнини втішали значно менше. Верхнє водоймище на Чорному Вагу вміщатиме 3,7 мільйона кубометрів води. Така велетенська ванна повинна мати міцне днище. Й коли напочатку минулого року кількість «каверн» досягла загрозливої цифри, до котловану запросили фахівців Геофізичного науково-дослідного інституту з Брно. Геофізики виявили ще понад 220 підземних печер. Дно майбутнього штучного озера нагадувало швейцарський сир. Начальник будівництва Верхнього водоймища Томаш Тошіл та головний інженер Ян Белчак уже тоді знали, що «пломбування» порожнин затримає роботи щонайменше на три місяці. А саме в цей час дно водоймища вже почали були встилати тришаровим асфальтовим килимом. Уже були й набрали справжнього темпу, а те-

пер мусили поступитися місцем бурильникам. А коли вони зробили своє діло, бетонярі почали заливати підземні каверни цементним розчином. У стоматологів така операція має назву «тампонаж». Що ж, будова незвичайна — і це приваблює людей сюди. Всі свідомі значення своєї праці й відповідально ставляться до неї.

...У п'ятницю з 12-ї години на Чорному Вагу починаються вихідні. Від гуртожитків автобуси везуть будівельників у Спіш, Замагурє, Похронє, на Ораву. За кілька хвилин перед цим подзвонив начальник 117 дільниці Нижнього водоймища Йозеф Мацко:

— Бригадирові не можна їхати, хай попрацює до вечора. Хто знає, що буде в понеділок.

За мить прибіг кремезний хлопчина — вже встиг зняти й спецівку.

— Ти повинен залишитися, Пало.

— Не можу. Зрозумійте. Тридцять годин у гумових чоботах, у мокві. Вже ноги терпнуть.

— Ну, гаразд, але в понеділок треба буде добре попрацювати...

— Звичайно.

Хлопець пішов на автобус.

— Де ще отак, — каже інженер Мацко, — я міг би вимагати від хлопця такого напруження? Чудові в нас люди. Все розуміють. Працюють скільки необхідно. Добровільно. Звичайно, за це вони одержують додаткову платню, але скажіть, хто працюватиме в свято, якщо йому робота не до душі?

Разом з будовою зростають і люди. І це не пусті слова. Старі гідробудівельники знають, як це буває. Перші два-три роки на кожній дільниці панувала велика плинність кадрів. Будова ще не стала рідною для людей і, наражаючись на труднощі, вони швиденько, тільки-но минав термін угоди, пакували чемодани. Але хто витримував хоча б два роки, починав відчувати потяг до цієї велетенської споруди. При необхідності працював і по дві зміни. Будова виховує людей.

— На такому об'єкті є ідеальні можливості запроваджувати прогресивні методи праці, — провадить Йозеф Мацко. — Наприклад, за такого обсягу бетонних робіт ми б пленталися ще хтозна-де, коли б опалубку збивали з дощок, як це робили старі майстри. Але навчіть старого майстра ставити опалубку із збірних щитів, і він покаже клас і темпи...

Комплексна бригада користувалася на Нижньому водоймищі трьома типами збірної опалубки. Старі й молоді майстри-теслі впевнилися, що робота такими методами йде значно краще, й тепер виникає ціла проблема, коли умови вимагають збити «класичну» опалубку з окремих дошок. А один з членів бригади, Ян Матейка, так удосконалив процес, що це дало будові економію 80 тисяч крон.

Будівельники вже й нині захоплюються фотографуванням своїх об'єктів з пташиного лету, хоча мине не один рік, поки стануть до дії всі три агрегати на Нижньому водоймищі, поки виросте трава на порушених схилах Невідомої й уся гідроелектростанція набуде відповідних фотогенічних кондицій. Проте одне вже очевидно: кольорові зображення гідроспоруди на Чорному Вагу, найбільшої в Центральній Європі, будуть, принаймні до двохтисячного року, чудовою прикрасою всіх канцелярій та гуртожитків гідробудівельників.

«Жівот», Чехословаччина

ПОРТРЕТИ „ВСЕСВІТУ"

НЕЗЛАМНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР

Кубинська революція висунула цілу плеяду героїчних борців за волю й щастя свого народу, серед них найпомітніше місце справедливо займає Фідель Кастро Рус, видатний діяч міжнародного комуністичного й робітничого руху.

Вражаючий і незвичайний життєвий шлях цієї людини. Народився Фідель Кастро 13 серпня 1926 року в родині, що походила з кубинських селян (дід Фіделя по батьковій лінії був бідним селянином в іспанській провінції Галісія, а мати походила з убогої селянської сім'ї на Кубі), навчався в приватних католицьких школах, а 1950 року закінчив Гаванський університет, одержав диплом доктора права.

В студентські роки Ф. Кастро, світогляд якого формувався під впливом революційно-демократичних, антиімперіалістичних ідей національного героя Куби Хосе Марті, вступив до дрібнобуржуазної Партії кубинського народу. Ця масова організація звалася ще партією «ортодоксів», бо проголошувала себе спадкоємицею заповітів Хосе Марті, який наприкінці минулого сторіччя очолив боротьбу кубинців за визволення з-під іспанського ярма. Лідер партії

Едуардо Чібас користувався в країні неабиякою популярністю, різко критикуючи погрузлий у корупцію антинародний уряд Кубинської революційної партії (т. зв. «аутентиків»). 1951 року Е. Чібас покінчив життя самогубством на знак протесту проти урядових зловживань.

Вже бувши членом партії «ортодоксів», Ф. Кастро знайомиться з творами класиків марксизму-ленінізму й стає їхнім переконаним послідовником. Однак, виходячи з конкретних кубинських умов, він і далі залишався в лавах партії «ортодоксів», щоб вести боротьбу за глибокі соціально-економічні й політичні перетворення в соціалістичному напрямку, спираючись на масу рядових членів цієї партії.

Справа в тому, що Народно-соціалістичній (комуністичній) партії Куби, заснованій 1925 року, доводилося діяти в гранично важких умовах. Вона проробила величезну роботу, пропагуючи марксизм-ленінізм, дала кубинським трудящим надихаючий приклад самовідданості в боротьбі за народні інтереси. Марксистсько-ленінські ідеї ставали все більш притягальним вченням для багатьох революціонерів Куби. Та саме через те, що організований марксистсько-ленінський авангард був найбільшою загрозою для панівних класів країни й американського імперіалізму, який прагнув втримувати Кубу в напівколоніальній залежності, вони вели проти нього безперервний фронтальний наступ усіма засобами — від найжорстокіших репресій до масованої пропагандистської обробки широких верств населення, зображуючи комуністів якоюсь «чужорідною силою», небезпечними «агентами іноземної держави» тощо. Це часом підривало масові зв'язки комуністів з трудящими. Й хоча партія завжди була активним загоном демократичного руху, на цьому етапі вона об'єктивно не мала змоги дійово впливати на розвиток соціально-політичної ситуації в країні.

За таких обставин Ф. Кастро вирішив завдати удару по класових противниках «з флангу». Він вважав, що революційною програмою, яка могла здобути підтримку серед рядових членів партії «ортодоксів», можна повести за собою широкі маси й здобути владу. Самий розвиток революційної боротьби, на думку Ф. Кастро, мав сприяти

Столиця Республіки Куба — Гавана.

швидшому визріванню класової самосвідомості трудящих і переходові всіх здорових сил нації на позиції соціалізму.

Подальший розвиток подій підтвердив слушність такої стратегічної лінії.

Спочатку Ф. Кастро мав намір діяти мирними засобами, використовуючи парламент, однак державний переворот, здійснений кубинською вояччиною 10 березня 1952 року, й запровадження терористичної диктатури не лишили іншої можливості, крім збройної боротьби. І Ф. Кастро сміливо встав на цей шлях.

Керівники «конституційних» буржуазних партій, в тому числі й скинутих переворотом «аутентиків», не хотіли, та й не могли вести боротьбу проти диктатури, спираючись на масовий рух. Вони шукали компромісних рішень і домагались підтримки Вашінгтона, який, власне, й поставив Батісту біля керма. Це було причиною глибокої кризи тих партій, розколу та хитання в їхніх лавах.

Справжнім притягальним центром для багатьох рішучих противників диктатури, особливо серед молодих «ортодоксів», стала революційна організація, яку почав створювати Ф. Кастро, готуючи збройне повстання.

Це повстання, на його думку, із самого початку мало бути тісно пов'язане з соціальною й масовою боротьбою. Його сприймали як засіб підготувати народ до загального революційного стрибка і масового руху проти диктатури, орієнтованого не тільки на її ліквідацію, а й на докорінну перебудову економічного й громадського життя Куби.

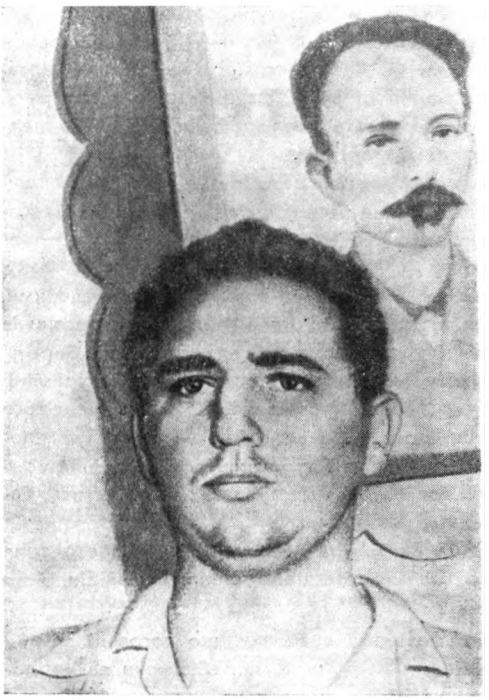
Штурм казарми Монкада в м. Сантьяго-де-Куба бойовим загоном на чолі з Ф. Кастро 26 липня 1953 року, спрямований на захоплення зброї й проголошення народного повстання, незважаючи на безприкладний героїзм і мужність учасників, закінчився поразкою. Фіделя Кастро та його товаришів, що лишилися живими, засудили на тривалі строки ув'язнення.

В ході судового процесу Кастро виступив з яскравою політичною промовою, викривши злочини диктатури й сформулювавши програму очолюваного ним руху. В розробленій ним програмі висунуто такі цілі нової революційної організації, як повалення диктаторського режиму, забезпечення незалежності країни, знищення великого поміщицького землеволодіння й передача землі селянам, індустріалізація, визволення з напівколоніальної залежності від іноземних монополій, ліквідація безробіття, розширення реальних демократичних прав народу тощо.

Як і для багатьох справжніх революціонерів, час, проведений за гратами, став для Ф. Кастро часом поглибленого вивчення революційної теорії. В листах до рідних серед книжок, над якими працює, він називав, зокрема, «Капітал» К. Маркса та «Держава і революція» В. І. Леніна.

Підкреслюючи велике значення програми для успішної революційної діяльності, Ф. Кастро зазначав: «Програма мусить широко, конкретно й сміливо охоплювати життєві соціально-економічні проблеми країни, тим самим звертаючись до мас із по-справжньому новими перспективними гаслами».

Тактика організації, на думку Ф. Кастро, має відзначатися гнучкістю й відповідати конкретним історичним умовам. «Ми не є професійними збурювачами спокою, ані сліпими прихильниками насильства, — підкреслював Ф. Кастро, — якщо наше прагнення зробити батьківщину щасливою здійсниться з допомогою зброї переконання й розуму. Немає в світі народу, який пішов би за гуртиком авантюрників, що намагаються втягти країну в громадянську війну там, де не панує несправедливість, а мирні легальні шляхи відкрито всім громадянам у громадянському зіткненні ідей. Ми згодні з Марті в тому, що «злочинцем є той, хто штовхає країну до війни, якої можна уникнути, а так само той, що не йде на війну, якої не можна уникнути». Кубинський народ ніколи не побачить нас у ролі паліїв війни, без якої можна обійтися, але я повторюю, що кожного разу, коли Куба опиниться в ганебній ситуації, як, скажімо, після 10 березня, то відмова від неминучого повстання буде злочином».

Фідель Кастро — герой Монкади.

Ф. Кастро наполегливо закликав своїх соратників розгорнути широку пропагандистську роботу. «Ані на мить не можна забувати про пропаганду, бо вона є душею будь-якої боротьби», — писав він. У в'язниці Ф. Кастро відтворює з пам'яті свою промову на судовому процесі в Сантьяго-де-Куба й потай переправляє її текст на волю, рекомендуючи опублікувати й розповсюдити. В цьому документі він слушно вбачав дійовий інструмент залучення на бік своєї організації широких мас, без чого успішна боротьба була б неможлива.

«Добре запам'ятайте, — підкреслював він у листі з в'язниці 19 червня 1954 року, — що наша перемога стане можливою лише тоді, коли ми будемо певні, що народ підтримає зусилля чесних людей, які проголосять свої революційні закони. Наше завдання полягає зараз, і я хочу, щоб ви добре збагнули це, не в організовуванні революційних осередків, аби мати під рукою більшу чи меншу кількість людей. Це було б згубною помилкою. Невідкладне завдання на даний момент полягає в залученні на наш бік громадської думки, в пропаганді наших ідей і здобутті підтримки народних мас... І якщо зараз у наших лавах є люди, котрим байдуже до всього, крім стріляниии, котрі ладні піти на змову навіть із чортом, аби здобути зброю, — то таких треба без вагань виганяти, а тих, хто у вирішальний час перелякається (саме вони здебільшого й виказують тепер нетерплячку), — розстрілювати. Нам потрібні не гангстери й авантюрники, а люди, які усвідомлюють свою історичну відповідальність, уміють чекати й терпляче працювати на благо майбутнього батьківщини». «Наш час надходить, — писав Ф. Кастро в іншому листі. — Раніше нас була жменька, тепер тактика стане іншою. Хто вбачає в нас лише групу, той гірко помиляється. Нам ніколи не будуть притаманні ні світогляд, ані тактика ізольованої групи».

Нелегально поширювана промова Ф. Кастро під назвою «Історія мене виправдає» відіграла важливу роль у мобілізації мас на боротьбу проти диктатури. Фактично вона стала програмним документом народно-демократичного етапу Кубинської революції.

Звільнення Ф. Кастро та його товаришів із в'язниці в травні 1955 року після амністії, оголошеної урядом під тиском демократичного руху, стало значною політичною подією, що набула розголосу серед широкої громадськості.

Ф. Кастро враз став об'єктом заграваннн з боку керівництва буржуазної Партії кубинського народу, яке хотіло скористатись із популярності молодого революційного лідера серед рядових членів партії та народних мас взагалі. Згадуючи той період, Ф. Кастро казав: «...коли закінчилось моє почесне дворічне ув'язнення, їм знадобились мої політичні заяви для піднесення занепалого престижу офіційного керівництва». Одначе він не піддався на заграваннн, чемно, але твердо відмовившись од усіх керівних посад у партії, які йому пропонували.

Ф. Кастро зосередив свою увагу на остаточному сформуванні своєї незалежної

революційної організації й послідовно виступав проти диктатури Батісти, широко використовуючи сторінки лівої газети «Ла Кальє» та всі інші можливі легальні засоби.

В травні-червні 1955 року завдяки зусиллям Ф. Кастро та його найближчих товаришів на політичній арені Куби виник «Революційний рух 26 липня». До цього руху, крім живих учасників штурму Монкади, ввійшло багато «ортодоксів», а також представників деяких невеликих радикальних опозиційних організацій.

«Рух 26 липня» не створювався як політична партія. Його лави, вказано в документах, «відкрито для всіх кубинців, хто щиро прагне відновити на Кубі політичну демократію й запровадити соціальну справедливість».

Характеризуючи новостворену організацію, Ф. Кастро писав у березні 1956 року, що «Рух 26 липня» є революційною організацією знедолених, створеною знедоленими.

В розпал установчої роботи Ф. Кастро та дехто з його найближчих соратників змушені були покинути Кубу. Його чітка принципова позиція в безкомпромісній боротьбі проти диктатури, рішуче викриття її злочинів, послідовна критика угодовської лінії керівників буржуазних опозиційних партій, швидко зростаюча популярність молодого революціонера серед широких мас налякали уряд. Диктатор Батіста вжив термінових заходів, щоб закрити Фіделеві Кастро всі шляхи до боротьби. Його позбавили можливості виступати по радіо. Збори та мітинги, де він мав виступати, заборонялись. Газету «Ла Кальє», яка надавала йому свої шпальти, прикрили...

Разом з тим власті створювали навколо Ф. Кастро та його найближчого оточення атмосферу наклепів, залякування та погроз. За ним постійно стежила поліція, його телефон підслуховувався.

У такій-ото ситуації Ф. Кастро остаточно доходить висновку, що легальні засоби боротьби вичерпано, й приймає рішення залишити Кубу, щоб, перебуваючи за кордоном, підготувати умови для збройного повстання проти диктатури. 7 червня 1955 року він вилетів до Мексіки, де до нього приєдналась велика група соратників.

Перебування Ф. Кастро в Мексіці збіглося з подальшим загостренням політичної ситуації на Кубі (до такого революційного підйому і прагнули революціонери), наростанням народної боротьби, робітничого руху, найвищим виявом якого став загальний страйк у грудні 1955 р.; страйк буквально потряс підвалини диктаторського режиму. Найактивнішу участь у боротьбі проти тиранії брали кубинські комуністи, а також революційно-демократичні верстви студентства.

Тим часом Ф. Кастро енергійно зміцнював лави «Руху 26 липня» й готував озброєний загін, до якого ввійшли й колишні учасники нападу на Монкаду, й інші революційно настроєні кубинські емігранти, а також кілька іноземців, які виявили бажання приєднатися до боротьби за визволення народу Куби від кривавої тиранії (між ними і славний багаторічний соратник Фіделя Кастро аргентінець Ернесто Че Гевара).

З величезними труднощами діставали зброю, спорядження. Ввесь час не вистачало коштів, які надходили виключно з добровільних пожертвувань членів «Руху 26 липня» та прихильників руху, теж здебільшого бідних. За прикладом Хосе Марті, Ф. Кастро закликав народ до ще активнішої підтримки руху. «Просити гірко, навіть коли просиш на благо Батьківщини, — писав він, — але ще гірше жити так, як ми живемо, в атмосфері гніту, коли чоловік бачить, як його дружину ображає на вулиці військовий нахаба, коли мати дивиться, як серед ночі забирають її сина або чоловіка; коли батька родини, незважаючи на становище та вік, б'ють і ганьблять, і принижують у відділку поліції; коли поліцай, покликаний нібито захищати торгівця від злодіїв, натомість сам безкоштовно бере з прилавка чи коробку сигар, чи фунт м'яса, чи то чашку кави, а якщо господар заперечує, його потім штрафують або безпідставно притягають до суду; коли бачиш, як жебрають на вулиці босі діти, коли дивишся на чоловіків, що стоять край тротуару склавши руки; коли бачиш, як люди стоять у черзі до іноземних консульств, намагаючись одержати емігрантську візу; коли, нарешті, спостерігаєш безмежну несправедливість, яку щодня чинять у тебе на очах».

Фідель Кастро та його товариші підтримували тісні зв'язки з керівниками «Руху 26 липня» на батьківщині, координували їхню діяльність, разом з ними розробляли плани майбутньої збройної боротьби. Контакти підтримувались підпільною поштою.

В жовтні-листопаді 1955 року Ф. Кастро поїхав до США, щоб заручитися підтримкою тамтешніх кубинських емігрантів, більшість яких походила з бідноти. Побував у багатьох штатах — від Нью-Йорка до Флоріди, виступав на численних зборах і мітингах. На мітингу, що відбувсь у нью-йоркському Палм-Гардені 30 жовтня 1955 року, Ф. Кастро сказав: «Я заявляю цілком відповідально, що 1956 року ми здобудемо волю або ж поляжемо».

У своїх промовах, статтях і листах того часу Ф. Кастро пристрасно викриває злочинну політику диктаторського режиму. З рішучою критикою виступає він також проти угодовства буржуазних опозиційних партій. «Політикани від опозиції, — писав Кастро в журналі «Боемія», — повністю занепали і втрачають авторитет. Спочатку вони домагались нейтрального уряду й негайних загальних виборів. Потім обмежили свої бажання лише проведенням загальних виборів 1956 року. Тепер вони вже і про рік не згадують, а закінчать, відкинувши фіговий листок, будь-якою угодою з диктатурою».

Великого значення надавав Ф. Кастро патріотичному згуртуванню сил, готових вести безкомпромісну боротьбу проти тиранії. Як посвідчила практика, такими силами були Народно-соціалістична партія та прогресивний патріотичний студентський рух: Федерація університетських студентів (ФУС) і її бойова організація — Революційний директорат. Незважаючи на певні розбіжності в тактиці («Рух 26 липня» орієнтувався на створення партизанського осередку в горах Сьєрра-Маестра, а Революційний директорат — на підготовку збройного повстання в Гавані та інших містах), обидві організації виступали за збройну боротьбу проти диктатури, й ця головна передумова полегшувала угоду між ними.

Таку угоду Ф. Кастро підписав з керівником ФУС та Революційного директорату Х. А. Ечеваррією 31 серпня 1956 року в Мексіці; вона дістала назву «Мексіканський пакт». У пакті було закріплено рішення «Руху 26 липня» й Революційного директорату «об'єднати всі зусилля для повалення тиранії й здійснення кубинської революції». Хоча в наступних подіях цю координацію з ряду причин і не було здійснено повністю, все-таки угода відіграла важливу політичну роль, підтвердила тенденцію до об'єднання революційних сил, без чого була б неможлива успішна боротьба проти тиранії.

Значно складніші були стосунки з Народно-соціалістичною партією.

НСП неправильно трактувала в цей час орієнтацію Ф. Кастро на збройну боротьбу, вбачаючи в штурмі Монкади вияв «путчизму»: визнавала сміливість учасників нападу й чесність їхніх намірів — і все-таки вважала акцію помилковою.

Така позиція пояснюється складними умовами, за яких діяла НСП. Партію переслідував уряд і водночас бойкотували буржуазні опозиційні партії. Урядові репресії чергувалися в країні з путчистськими виступами й тероризмом деяких опозиційних груп. Збройні загони в Орієнте стали несподіванкою для НСП, як, власне, й для інших угруповань. Народно-соціалістична партія не знала, та й не могла знати справжніх намірів Кастро та його прибічників. І хоча вже невдовзі після штурму Монкади їй стало ясно, що вони не мають нічого спільного з жодною буржуазною опозицією, а являють собою силу, яка випробовує нові, незалежні шляхи, НСП однаково ставилася до них з підозрою, цілком природною в тій ситуації, особливо коли зважити, що події 26 липня стали приводом для різкого посилення репресій проти всіх передових сил, у тому числі й Народно-соціалістичної партії.

Збройну експедицію на Кубу Ф. Кастро та його товариші готували в Мексіці, в дуже важких умовах постійних переслідувань. За ними невідступно ходили агенти ФБР та мексіканської федеральної поліції, чий шеф, за свідченням преси, отримував від уряду Батісти 50 тисяч доларів щомісяця. Не відставали од них і кубинські шпики, заслані до Мексіки. Виношувались плани фізичного знищення Кастро та його товаришів.

Мексіканська поліція неодноразово конфісковувала в кубинських революціонерів зброю, здобуту з такими зусиллями. В червні 1956 р. Ф. Кастро та ще кількох його однодумців заарештовано й кинуто до в'язниці. Однак внаслідок рішучого протесту кубинської громадськості, особливо НСП, а також прогресивних сил Мексіки місцеві власті мусили звільнити заарештованих.

Підготовка збройного виступу, незважаючи ні на що, тривала. Революціонери шукали придатного для експедиції судна. Зупинилися на моторній яхті «Гранма» (в перекладі з англійської — «Бабуся»), купленій через підставну особу в багатого американця Роберта Брюса Еріксона, який мешкав у Мексіці. Це було невелике прогулянкове суденце тоннажністю 48 тонн, з крейсерською швидкістю 9 вузлів, автономним плаванням 43 години. Разом з екіпажем яхта брала на борт 20 чоловік.

В листопаді 1956 року все було готове. Надходив день повернення на батьківщину, де тим часом визрівала революційна ситуація.

Кубинські комуністи все більше координували з Фіделем Кастро свої дії, налагодивши з ним контакт після його виходу на волю. До Мексіки виїхав спеціальний представник НСП Флавіо Браво, який від імені партійного керівництва запропонував відкласти експедицію до початку наступного року, щоб тим часом підготувати кращі умови на Кубі й узгодити акцію з планованим страйком робітників цукрових заводів. Та оскільки становище кубинських революціонерів у Мексіці було гранично важким,— поліція ходила за ними назирці і нові арешти становили абсолютно реальну загрозу, — а також через те, що Фідель Кастро надавав великого значення своїй обіцянці розпочати боротьбу на Кубі в 1956 році, він вирішив не міняти планів.

Отже, розвиток подій напередодні спорядження експедиції Фіделя Кастро свідчив про виникнення передумов до зближення основних революційних сил у країні, їхнього вступу на шлях співробітництва у боротьбі проти спільного ворога.

В ніч з 24 на 25 листопада 1956 року в умовах штормової погоди «Гранма» таємно залишила мексіканський порт Туспан. На її борту перебували 82 революційні бійці, які на чолі з Ф. Кастро вирушали на визволення своєї батьківщини від батістівської тиранії. 27 листопада 1956 року на Кубу з Мексіки надійшла телеграма: «Замовлену книжку розпродано. Видавництво Дівульгасьйон». Це був умовний сигнал до повстання в м. Сантьяго-де-Куба, що мало розпочатися за три дні після одержання телеграми — саме на той час очікувалося прибуття на Кубу загону Ф. Кастро.

Через надлишок вантажу, вміщеного на борту (людей було вчетверо більше, ніж дозволялось, крім того, додаткові баки з пальним, зброя, боєприпаси, спорядження, продовольство тощо), і штормової погоди «Гранма» більшу частину шляху йшла із швидкістю, значно меншою за передбачену, і досягла Куби лише 2 грудня замість 30 листопада. Не знаючи про це, керівники «Руху 26 липня» дали сигнал до початку повстання в Сантьяго-де-Куба. Збройні виступи відбулися і в інших місцях провінції Орієнте, приміром, на цукрових заводах «Ерміта», в районі Гуантанамо і Пуерто-Падре.

Повстанців, які домоглися початкового успіху, зрештою було розбито в запеклих вуличних боях. Дехто з керівників повстання загинув. На міста обрушилися жорстокі репресії, які згодом прокотилися по всій країні.

Загін Ф. Кастро висадився поблизу Лас-Колорадас. В дорозі сталася непередбачена затримка: перевитратили пальне, і яхта не змогла прибути до світанку в призначений район. Отже, висадку довелося провадити в надзвичайно незручному місці, де узбережжя на кілька кілометрів углиб було вкрите болотистими мангровими заростями. Триденне форсування боліт остаточно підірвало сили повстанців, і без того стомлених незручностями далеко не комфортабельної морської подорожі. За кілька днів, 5 грудня, війська, попереджені про висадку революціонерів, зуміли виявити їх. У нерівному бою поблизу селища Алегрія-дель-Піо їхній загін був розсіяний, чимало повстанців убито або взято в полон. Тільки близько двох десятків чоловік, і серед них

Ф. Кастро, змогли пробитися крізь кільце оточення і поступово зібратися разом у горах Сьєрра-Маестра.

Незважаючи на всі труднощі, дух повстанців не був зломлений, їхня віра в кінцевий успіх благородної справи революції лишалася безмежною. Ця віра надихалася невичерпним оптимізмом Кастро. 18 грудня 1956 року, коли відбулася зустріч його групи з трьох чоловік з першою п'ятіркою тих, яким також пощастило пробитися крізь оточення батістівських військ, і повстанців стало вісім, Фідель сказав: «Тепер ми виграли війну!» Як згадував Че Гевара, «у нашому маленькому загоні, хоча ми ще не встигли добре познайомитися один з одним, точилися розмови лише про наступ, про перемогу».

Протягом майже місяця повстанці переховувалися в районі піка Туркіно (найвищої точки гір Сьєрра-Маестра), постійно змінюючи свої позиції і не ведучи бойових дій. За цей час загін набував сили, налагоджував зв'язки з місцевими селянами, як правило, настроєними антиурядово, поновлював перервані контакти з «Рухом 26 липня».

17 січня 1956 року повстанці розпочали активні дії. Було здійснено напад на невеличку казарму в Ла-Плата. Захоплено зброю, боєприпаси, продовольство. Перший успіх мав величезне морально-політичне значення, звістка про нього швидко поширилася по всій країні. «Цей напад, — відзначав Ернесто Че Гевара, — привернув загальну увагу і показав, що Повстанська армія існує і готова боротися. В нас уже зміцніла віра в можливість остаточної перемоги».

Так розпочалася героїчна епопея Сьєрра-Маестри, яка завершилася справді народною революцією на Кубі. Вона розкрила таланти Ф. Кастро як політичного діяча і військового керівника, стала для нього ще одним суворим іспитом на мужність. На чолі повстанського загону з кількох десятків чоловік він кинув зухвалий виклик могутній репресивній машині диктатури, армія якої налічувала понад 40 тисяч чоловік. Крім того, треба було враховувати фактор американської присутності на Кубі, провадити боротьбу так, щоб, не здаючи принципових революційних позицій, в той же час не провокувати прямого втручання США під приводом «захисту від комунізму». Необхідно було також у складній політичній обстановці розв'язати завдання по формуванню єдності справді революційних сил країни, без якої неможливий розвиток масового руху і його перемога. Всі ці й багато інших не менш складних завдань постали перед молодим революціонером, у якого на той час за плечима був 31 рік життя. І він блискуче впорався з ними.

Лідери буржуазної опозиції вдалися до маневрувань. Вони розраховували, що відкрите зближення з повстанцями сприятиме зміцненню їхнього впливу. Влітку 1957 року до ставки Ф. Кастро з метою створення єдиного фронту боротьби прибули голова Партії кубинського народу та один з наближених людей лідера «аутентиків». Створення єдиного фронту дійсно сприяло б посиленню боротьби проти Батісти. Однак під час переговорів виявилися принципові розбіжності в питаннях тактики фронту. Фіделю Кастро довелося докласти чимало зусиль, щоб погодити текст спільної декларації. 12 липня після тривалих дискусій було підписано маніфест «До народу Куби», більше відомий під назвою «Декларація Сьєрра-Маестри».

Незважаючи на недостатньо радикальний характер, «Декларація Сьєрра-Маестри» була важливим кроком уперед у створенні умов для виникнення єдиного революційного руху. В ній, хоча і в обережній формі, проступали основи революційної єдності, яка, на думку Ф. Кастро, мала скластися навколо Повстанської армії. Важливо підкреслити, що Декларація містила заклик до об'єднання всіх без винятку опозиційних сил і що вже 20 липня 1957 року НК НСП виступив з офіційним документом, у якому заявив про своє позитивне ставлення до нього. З другого боку, Декларація стала яскравим свідченням перетворення повстанців на серйозну політичну силу, з якою вже не можна було не рахуватися.

Опозиційні буржуазні діячі доклали зусиль, щоб відтіснити справжніх революціо-

нерів від керівництва боротьбою проти режиму Батісти. Найхарактернішим епізодом у цьому плані було укладення так званого «Майамського пакту», підписаного в американському місті Майамі 1 листопада 1957 року керівниками буржуазних опозиційних партій, а також деякими не уповноваженими на те представниками «Руху 26 липня», які перебували на той час у США. У цьому документі оголошувалося про створення Визвольної хунти, якій доручалося «об'єднати всю партизанську боротьбу... за повернення демократії на Кубі, і намічалася досить куца програма майбутніх перетворень у країні. Характерним моментом пакту було й те, що він грунтувався на відверто антикомуністичних засадах.

Організатори «Майамського пакту» розраховували, що, поставивши повстанців Ф. Кастро перед фактом, вони під прикриттям гасла про єдність позбавлять їх керівництва. Це була спритно підставлена пастка. Проте «Рух 26 липня» уникнув її.

14 грудня 1957 року Ф. Кастро надіслав учасникам «Майамського пакту» листа, в якому не лише відмежувався від нього, але і викрив його антиреволюційну суть, маневр бувалих політиканів. Хоча вони й зчинили галас з приводу виступу Фіделя Кастро, але нічого не могли вдіяти. «Швидкі контрзаходи», до яких вдався наш вождь, а також сила й авторитет Повстанської армії,— писав Ернесто Че Гевара,— переплутали карти зрадників революції і перешкодили їм вершити свою брудну справу».

З критикою «Майамського пакту» виступила також НСП. Вона вказала, зокрема, що «Майамський пакт» за своєю структурою, політичною програмою і тактичними основами не лише не служить справі мобілізації народно-демократичних, прогресивних сил Куби, але й переслідує протилежні цілі. Партія кубинських комуністів вітала виступ Ф. Кастро проти «пакту».

На фоні зростання революційного руху і водночас зрадницьких маневрів буржуазної опозиції особливо виразно відчувалась необхідність єдності дій справді революційних сил. Позиція, яку зайняв Ф. Кастро по відношенню до «Майамського пакту», створювала сприятливі умови для цього. Насамперед, звичайно, йшлося про єдність дій двох вирішальних сил революційного процесу — «Руху 26 липня» і Народно-соціалістичної партії.

Однак на шляху до єдності треба було подолати чимало перешкод; деякі розбіжності між НСП і «Рухом 26 липня» з тактичних питань боротьби зберігалися аж до кінця 1957 року.

«Рух 26 липня» не був остаточно політично організований, не мав цілковитої ідейно-політичної єдності, заснованої на чіткій і всеохоплюючій платформі. Фактично в «Русі» утворилося два крила — одне, що діяло в горах під керівництвом Фіделя Кастро і займало найбільш послідовні революційні позиції; друге — на рівнині, з центром у Гавані, перебувало під впливом правих елементів. Щоправда, цей поділ дещо умовний, оскільки «в горах» і «на рівнині» були представники різних напрямків. У даному випадку йдеться про переважаючу тенденцію.

Незважаючи на те, що «Рух» не брав організованої участі в антикомуністичній кампанії, розв'язаній на Кубі реакційними силами, він ставився до Народно-соціалістичної партії із значним упередженням. Це упередження особливо виявилося з боку керівників рівнинної частини «Руху 26 липня», з якою комуністам саме й доводилося найбільше стикатися у практичній діяльності.

З часом комуністи почали диференційовано ставитися до оцінки позицій «рівнини» й «Сьєрра-Маестри». Наприклад, на початку лютого 1958 року в одному з офіційних документів НСП зазначалося, що партія комуністів, «незважаючи на свої радикальні розбіжності з тактикою «Руху 26 липня» на решті території країни, виправдовує і розуміє партизанські дії в Сьєрра-Маестрі».

В свою чергу і серед «Руху 26 липня», насамперед у повстанців Сьєрра-Маестри, все настійніше визрівало розуміння необхідності залучитись підтримкою з боку масового робітничого руху в містах, а зробити це без комуністів було важко. В той же

час у самому повстанському русі і безпосередньо пов'язаній з ним частині «Руху 26 липня» відбувався процес соціально-політичної трансформації. Незначна група революційних демократів, що висадилася на Кубі в грудні 1956 року, поступово перетворювалася на масову організацію з переважанням трудівників села, які накладали свій відбиток на її ідеологію і на вибір тактичних засобів боротьби. Це, природно, створювало необхідний грунт для встановлення міцної взаємодії прихильників Фіделя Кастро і комуністів і в цілому для зростання широкої народної єдності. Вже в 1957 і особливо на початку 1958 року революційні сили країни з'єднались у Повстанську армію, де зімкнулися пролетаріат, селянство і радикальна дрібна буржуазія.

Важливу роль у процесі еволюції «Руху 26 липня» відіграла нарада його Національного керівництва, яка відбулася 3 травня 1958 року в містечку Лос-Альтос-де-Момп'є у горах Сьєрра-Маестра. На нараді було проаналізовано події, пов'язані із загальним страйком 9 квітня, що провалився через сектантську лінію правих елементів «рівнинного» «Руху». Було вирішено також перенести місцеперебування Національного керівництва «Руху 26 липня» в гори Сьєрра-Маестри, зосередивши в руках Фіделя Кастро пости головнокомандувача Повстанської армії, генерального секретаря «Руху» і командувача народною міліцією. Створювався Секретаріат національного керівництва з 5 членів, було вжито організаційних заходів для ліквідації сектантства в робітничих секціях і в цілому в «Русі».

Скориставшись з розгубленості в лавах революційних сил, уряд Батісти вирішив вдатися до генерального наступу з метою ліквідації Повстанської армії. За допомогою американських радників було розроблено план операцій. В Орієнте перекинуто чотирнадцять піхотних батальйонів і шість окремих рот, підтримуваних танковою ротою, силами авіації і військово-морського флоту, а також сільською жандармерією. Ці сили мали оточити й розгромити партизанські загони Першого фронту на чолі з Фіделем Кастро, які нараховували тоді 280 чоловік.

Наступ розпочався 25 березня 1958 року. Однак під час 76-денних боїв партизани, що спиралися на підтримку місцевого населення, виснажили противника блискучими маневреними боями. В липні Повстанська армія, розгромивши під час локальних боїв значні сили батістівців, міцно взяла ініціативу до своїх рук.

В цій ситуації лідерам буржуазних опозиційних партій не лишалося нічого іншого, як шукати угоди з Ф. Кастро, сподіваючись використати в своїх цілях авторитет молодих революціонерів. З другого боку, і «Рух 26 липня» вважав доцільним досягнення угоди про єдність дій з іншими опозиційними силами. Керівники «Руху 26 липня», звичайно, розуміли при цьому справжню мету спритних політиканів, які, за словами Рауля Кастро, «зрадили народ, кинувши його напризволяще».

20 липня в столиці Венесуели Каракасі 11 політичних партій і організацій підписали звернення «До народу Куби», більш відоме під назвою «Каракаського пакту». В цьому документі вони звернулися із закликом до всіх опозиційних сил країни об'єднати свої зусилля в революційному фронті з метою повалення диктатури.

Звернення «Каракаського пакту» полягало насамперед у тому, що він фактично визнав керівну роль Повстанської армії на чолі з Фіделем Кастро у визвольній боротьбі. Разом з тим «Каракаський пакт» виявився, по суті, декларативним документом. Лідери буржуазної опозиції не поспішали виконувати його умову про вироблення конкретної програми дій. Лише НСП, до речі, не допущена буржуазною опозицією на зустріч у Каракасі, заявила про приєднання до пакту і надіслала свого представника в Сьєрра-Маестру. У розташування Повстанської армії прибули також представники ФУС. Отже, було ще раз підтверджено, що лише «Рух 26 липня», НСП і студентський рух готові на тісне й реальне співробітництво.

У другій половині жовтня повстанці розгорнули наступальні бої на всіх фронтах, захопивши чимало населених пунктів, велику кількість зброї та полонених. Провінції

Орієнте і Лас-Вільяс, за винятком великих населених пунктів, майже повністю перейшли під контроль Повстанської армії. Партизанський рух і боротьба широких народних мас, мов дві могутні руки, все сильніше стискалися на горлі диктатури.

Наприкінці листопада 1958 року розпочалися вирішальні бої. На цей час Повстанська армія виросла в грізну силу. Вона нараховувала в своїх лавах близько 3 тисяч революційних бійців, не беручи до уваги допоміжні загони, що не мали зброї. Головні сили повстанців на чолі з Фіделем Кастро спустилися з гір. У районі міста Гіси відбувся десятиденний бій, під час якого урядові війська були розбиті і втекли в Сантьяго. У рішучий наступ перейшли також війська інших повстанських фронтів. 1 січня 1959 року загони Фіделя Кастро ввійшли в Сантьяго. Повстанці, що оволоділи Санта-Кларою, вирушили на Гавану.

Розуміючи безвихідь свого становища, Батіста в ніч під Новий рік таємно втік з Куби. Щоб паралізувати маневри реакції й американського посольства, які намагалися не допустити переходу влади до повстанців, Фідель Кастро закликав трудящих країни до політичного страйку. На цей заклик відгукнулася переважна більшість населення. Життя в країні буквально завмерло.

Вирішальний наступ Повстанської армії, що увійшла 2 січня 1959 року в Гавану, і загальний страйк стали на заваді підступам реакції. 4 січня 1959 року влада перейшла до тимчасового Революційного уряду. Фідель Кастро, призначений головнокомандувачем, прибув 8 січня до Гавани і був захоплено зустрінутий населенням.

Ф. Кастро та його соратники, спираючись на переможну Повстанську армію, що захищала народні інтереси, взяли реальну владу в усій країні до своїх рук. Поступово з уряду були усунуті міністри, що скомпрометували себе контрреволюційною діяльністю. Уряд, що його в лютому 1959 року, на вимогу народу, очолив Ф. Кастро, взяв рішучий курс на ліквідацію іноземного панування й експлуатації людини людиною. Було проведено радикальну аграрну реформу, що скасувала поміщицьке землеволодіння, націоналізовано власність іноземних монополій та місцевої буржуазії, підвищено зарплатню трудящим, знижено тарифи на комунальні послуги, знижено квартплату, оголошено поза законом всілякі прояви расової дискримінації.

Величезною заслугою Ф. Кастро в справі перемоги соціалістичної революції на Кубі став його внесок у справу створення єдиної марксистсько-ленінської партії.

Процес об'єднання революційних організацій на марксистсько-ленінській платформі відбувався зовсім не легко і не просто. Він пройшов через природну диференціацію сил усередині «Руху 26 липня» і «Революційного директорату 13 березня». Праві елементи в їхніх лавах у міру радикалізації революції відходили від неї і часто опинялися у протилежному таборі. Ліве крило оформлялося все чіткіше і ставало могутньою силою. Разом із своїми найближчими соратниками — Ернесто Че Геварою, Раулем Кастро, Каміло Сьєнфуегосом та ін. Ф. Кастро утворив керівну групу, що, як відзначає член Політбюро Компартії Куби, заступник голови державної ради і ради міністрів Республіки Куба К. В. Родрігес, «показала свою здатність не тільки твердо і впевнено рухати революційний процес до остаточного національного визволення.., але й взяти курс на соціалізм та його побудову на Кубі».

Ця обставина, з якою погоджувались ті кубинські комуністи, що виявляли діалектичний, вільний від сектантства підхід до оцінки конкретно-історичної ситуації, стала основою об'єднання навколо Ф. Кастро та його соратників усіх сил, що поставили собі за мету побудувати на Кубі соціалізм.

Процес організаційного формування партії, розпочатий в середині 1961 року одночасно з соціалістичними перетвореннями в країні, призвів у кінцевому підсумку до її першого з'їзду в 1975 році і створення оновленої Комуністичної партії Куби.

Робота ця відбувалася в надзвичайно складних умовах.

Ф. Кастро не послаблював невтомної безкомпромісної боротьби проти американського імперіалізму, який намагався задушити прагнення кубинців до свободи, поз-

бавити їх можливості самим вирішувати власну долю. Збулося те, що він писав про американців в останній період революційної війни (слова з листа від 5 червня 1958 року): «По закінченні цієї війни для мене почнеться інша, ще триваліша й величніша війна, яку я вестиму проти них. І я добре усвідомлюю, що це стане справжньою метою мого життя».

В цій війні вороги кубинської революції не гребували жодними засобами, навіть найпідлішими спробами фізичного знищення її уславленого ватажка. За визнанням самих американців, ЦРУ організувало щонайменше вісім спроб убити Ф. Кастро — домішуючи отруту в сигари та їжу, підкладаючи міни в тих місцях, де Кастро звичайно займається підводним рибальством, підносячи йому «в дарунок» заражений небезпечними бацилами та грибком костюм для підводного плавання тощо. Всі ці задуми «джеймсів бондів» з ЦРУ зазнали невдачі завдяки згуртованості всього кубинського народу, що пильно охороняв свого керівника.

Провівши революцію крізь гострі класові битви, не скорившись зовнішньому агресорові, створивши й зміцнивши народну владу й Комуністичну партію Куби, непохитний революціонер, Перший секретар ЦК КПК, Голова державної ради й ради міністрів республіки Ф. Кастро нині очолює боротьбу своїх співвітчизників за соціалізм.

Досягнення кубинців у будівництві нового суспільства виповнюють їх чуттям здорової патріотичної гордості, яка посилюється ще й тим, що Куба, завдяки послідовній миролюбній антиімперіалістичній політиці своєї компартії та уряду, вийшла на авансцену міжнародного життя.

В центр зовнішньої програми Куби покладено її стосунки з соціалістичними країнами, засновані на спільній меті — будівництві нового суспільства, на братній дружбі, співробітництві й взаємодопомозі. Насамперед це стосується Радянського Союзу, зв'язки з яким товариш Фідель Кастро назвав «найбезкорисливішими й найреволюційнішими, які тільки можливі між двома країнами».

Широке міжнародне схвалення зовнішньополітичного курсу Куби, її боротьба за мир, взаєморозуміння й співробітництво між державами з різним соціальним ладом, за справедливі й рівноправні економічні стосунки, на підтримку боротьби народів за вільний, незалежний розвиток, активна участь у лавах руху неприєднання, згуртованість якого Куба обстоює на принципово антиімперіалістичних засадах, сприяли зростанню міжнародного авторитету Куби і привели до того, що VI Конференція глав держав та урядів неприєднаних країн відбулась восени минулого року саме в Гавані під головуванням Фіделя Кастро. Конференція зробила вагомий внесок у справу боротьби народів за мир і соціальний прогрес.

Радянські люди глибоко шанують керівника соціалістичної Куби й відчувають гарячу симпатію до цієї легендарної людини, яка майже три десятиріччя віддала революційній боротьбі, випробуваному другові Радянського Союзу, кавалерові найвищих державних нагород нашої країни — Золотої Зірки Героя, двох орденів Леніна, ордена Жовтневої Революції. Ми високо цінуємо його проникливі слова, сказані на VI Конференції неприєднаних країн: «Так, ми друзі Радянського Союзу. Ми глибоко вдячні радянському народові, бо його великодушна співучасть допомогла нам вижити й перемогти в дуже важкі й вирішальні для нас часи, коли над нами нависла небезпека знищення... Ми вдячні славній Жовтневій революції, яка відкрила нову еру в історії людства, уможливила розгром фашизму й створила в світі такі умови, що при самовідданій боротьбі народів призвели до краху ненависної колоніальної системи. Ігнорувати це — означало б ігнорувати саму історію».

Й життя підтверджує ці слова вождя кубинської революції й держави.

Олег ДАРУСЕНКОВ

Москва.

РЕПОРТАЖ
З ПРОДОВЖЕННЯМ

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЖИТТЯ

МОНІКА
ВАРНЕНСЬКА

Для мене це не тільки подорож, це — повернення. Саме цього дня дев'ять років тому я втретє залишала Кампучію. Чи могла я знати тоді, що не скоро знову побачу цю країну? Коли приїхала сюди вперше навесні 1965-го, вона видалася мені землею спокою на індокитайському півострові, який стрясали воєнні конфлікти. В Лаосі та В'єтнамі ситуація рік у рік загострювалась. У Кампучії, якщо не зважати на прикордонні інциденти з тодішнім Південним В'єтнамом — життя йшло нормально. На низових землях, особливо в дельті Меконгу, вирощували стільки рису, що його вистачало не тільки для себе, але й на експорт. Величезна кількість фруктів, овочів, риби, малонаселені, але сповнені життя міста, перші в історії країни вищі учбові заклади і промислові підприємства, мережа шкіл і лікарень, що поволі, але безупинно розширювалася, — ось деякі риси тодішнього життя Країни Кхмерів. Кампучія мала свої внутрішні проблеми, але вона ніколи не знала голоду, і, незважаючи на різні труднощі, відчувався поступ у всіх галузях життя.

Коли навесні 1970 року, незабаром після перевороту правих сил Лон Нола й Сірі Матани, мені пощастило приїхати на кілька днів із Сайгона до Пномпеня, я побачила, що в Кампучію входить війна, яка довго обминала цю країну.

Моє повернення до Кампучії почалося весною 1978 року, коли я два тижні мандрувала понад в'єтнамо-кампучійським кордоном. Я слухала розповіді кхмерських біженців, яких гнала до В'єтнаму загроза смерті від рук своїх співвітчизників. Режим «червоних кхмерів» на чолі з Пол Потом та Ієнгом Сарі перетворив Кампучію на великий концентраційний табір. Я слухала тоді розповіді свідків і навіть гадки не мала, що не мине й року...

Маленький військовий літак, що здійснює рейси між Хошіміном і Пномпенем, долає відстань у 200 кілометрів за півгодини. Він летить низько, видимість чудова. Там, де колись зеленіли рисові поля,— пустеля, сіра й безлюдна.

Перше після дев'яти років побачення з Пномпенем. Побачення із столицею Кампучії, перетвореної на місто-привид. Молодий фотокореспондент однієї соціалістичної країни, що прибув сюди на кілька днів раніше, роздивляючись центр міста, запитав: «Де ж ті руїни?» Йому відповіли: «Тут немає руїн. Можна вбити місто, не зруйнувавши його».

Можна. Я пересвідчуюсь у цьому на кожному кроці.

Для всіх, хто його знав, Пномпень був однією з найпрекрасніших і найбільш упорядкованих столиць Азії. Місто відносно молоде, його динамічний розвиток почався двадцять п'ять років тому — після першої індокитайської війни. Тут гармонійно поєднано оригінальну азіатську архітектуру з будівлями європейського типу. На околицях дерев'яні будиночки стояли на палях — це зручно в сезон дощів. Пишна, старанно доглянута тропічна рослинність надавала містові чарівності.

Тепер зелень між спустілими будиночками ще пишніша, ніж колись. Усюди багато кокосових пальм. З дерев, що нагадують нашу акацію, звисають червоногарячі китиці квітів. На непорушній воді величезні, мов тарілки, лотоси. Солодкавий паморочливий запах магнолії. І змішаний з ним сморід бруду, гнилизни, смерті. Цей сморід відчутний скрізь — із будинків, де ще навесні 1975 року вигнано всіх мешканців. Тут і там купи сміття, що його нечисленні «червоні кхмери», які лишились у Пномпені, ніколи не прибирали. Важко, незважаючи на зусилля нових властей і городян, які знов оселяються в своїх домівках, повернути містові його колишню чистоту.

Рої мух, всюдисущих і агресивних. У Кампучії їх більше, ніж у будь-якій азіатській країні. В Пномпені під тонким шаром землі — трупи замордованих і померлих від виснаження. Скільки людей тут загинуло — точно не відомо, та й навряд чи коли стане відомо.

Ті, кому пощастило вціліти під час полпотівських жахів, повертаються додому, власне в ті місця, де раніше була їхня домівка...

Мені знову й знову здається, ніби розсуваю щільну завісу; або пригадую давній сон. Цю частину міста я бачила багато разів. Ця вулиця, ця площа, цей будинок мені добре відомі, але які ж вони тепер...

— Тут наче був політехнічний інститут? — питаю дорогою з аеропорту. Мої молоді кхмерські гіди Ронг і Вантха кивають. Чудові сучасні будинки, зовнішні галереї, великі зали, повні світла і повітря. Тепер тут смітник. Хаос і безлад. Скрізь валяються подерті підручники, технічні й наукові журнали, коштовна апаратура, лабораторне обладнання. Все понівечене.

У зруйнованому вокзалі нерухомий годинник уже чотири роки показує 8.35. На коліях кістяки вагонів. На спустілому пероні кілька жебраків роздмухують багаття. Під ногами хрумтить бите скло.

Вулиця Момінгва, колись одна з найпожвавленіших артерій центру. Будинки стоять, але все, що було всередині, знищене або вкрите пліснявою. В багатьох квартирах лишились речі, серед яких жили люди, поки їх не прирекли на вигнання. Розсипаються спорохнявілі меблі, іржавіє начиння. Магазини, ресторани, контори — все, що в них було, «червоні кхмери» знищили з варварською люттю. Готель «Хемара», де я колись мешкала, поряд ювелірна крамниця: незліченна кількість коробочок, вистелених усередині оксамитом. Під ногами пожовклі фотографії — усміхнені обличчя дітей. Приклеєна на вітрині кольорова картка: запрошення на шлюб дочки хазяїна. В магазині багато вентиляторів, таких потрібних для тропіків. Усі зіпсовані. Те саме в магазині першокласних колись холодильників американських, французьких, італійських фірм. Кожна ця річ була для «червоних кхмерів» свідченням «імперіалістичного» способу життя, прояви якого належало нищити. Вулиці завалені друкарськими ма-

У таких халупах серед джунглів мешкали кампучійці, вигнані зі своїх міських квартир

Мертвим і безлюдним виглядав Пномпень під час правління кліки Пол Пота — Ієнг Сарі

шинками, лічильними й швацькими машинами. Всюди повно шкаралупи від кокосових горіхів, що ними харчувалися «червоні кхмери».

На перехресті двох центральних вулиць— одна з небагатьох у Пномпені руїн. Національний банк, стилізований під стародавню будівлю... Не встерегли входу різьблені дракони. На подвір'ї, під стіною, стоїть велика скриня, повна дрібних грошей. Це монети, що були в обігу під час урядування Лон Нола. Й тут, і на сусідніх вулицях валяються банкноти. Я підбираю цілі нерозірвані пакети асигнацій із зображенням храмів Ангкора — вони були в обігу до квітня 1975 року. Інші, трохи менші, мабуть, надруковані в Китаї, мають дату 1975. Дивно: адже уряд «червоних кхмерів» багато разів стверджував, нібито гроші цілком вилучені з обігу. Звідки ж ці банкноти? Важко сказати. Полпотівські банкноти, новісінькі, невживані, гонить вітер вулицями Пномпеня. Люди байдуже проходять повз них, на відміну від іноземців, ласих до всіляких курйозів.

Знайома будівля найбільшого в місті ринку під круглою банею. Я пам'ятаю розташовані всередині продовольчі магазини й невеликі крамнички, повні фруктів і овочів. Тепер тут пусто, смердить гнилизною. Але ще щось наче змінилося... Вже знаю: тоді тут не було цих кокосових пальм, які нині зеленим кільцем відгороджують ринок од вулиці. Наказ Пол Пота звучав чітко: всюди в Пномпені, де тільки можна, мають вирости дерева. Їх садовили для того, щоб місто, яке «червоні кхмери» вважали джерелом всілякого зла, якнайшвидше уподібнилося селу. Пальми садили посеред тротуарів, перед будинками, скрізь. Під кожне дерево клали два трупи для угноєння ґрунту.

Тротуаром ідуть виснажені жінки, на головах у них кошики з убогим майном. Діти, худі, мов кістяки, туляться до матерів. Проїздить машина з кхмерськими солдатами визвольних сил у зелених мундирах. Рипить візок — його тягне високий чоловік невизначеного віку. Я питаю:

— Чи розмовляєте ви французькою мовою?

На голові тюрбан із линялої картатої хустки. З виснаженого обличчя дивляться здивовані очі. Він киває:

— Ви француженка?

— Ні, журналістка з Польщі. А ви?

— Я був селянином.

Так відповідає кожен колишній мешканець Пномпеня.

— А перед тим, як стали селянином?

— Був заступником директора Національного банку.

...Над річкою Тонле Сар, на бульварі, поростому бур'янами, сидить двоє чоловіків. Приязно посміхаються, коли я підходжу до них з блокнотом і фотоапаратом. Кілька днів тому повернулися. Теж були селянами.

Руками отаких несвідомих 13—14-річних підлітків полпотівська кліка здійснювала свою злочинну політику геноциду.

А перед тим? Один працював на пошті. Другий був фельдшером у госпіталі імені Кхмеро-радянської дружби. Цю назву він старанно вписує в мій блокнот. Мав дружину і двох дітей — що з ними сталося?

— Дружина? — Йому бракує слів, він робить рух рукою під горлом. Дочка? Знову рух — розбили голову об стіну. Син помер од виснаження.

Другого співрозмовника я вже про сім'ю не розпитую.

Триває процес оживлення міста, але власті, Об'єднаний Фронт національного порятунку не дозволяють стихійного повернення всіх колишніх мешканців столиці. На те дві головні причини: нестача продовольства й антисанітарні умови. Це неможливо ліквідувати протягом кількох місяців. І досі існує загроза епідемії тифу, холери, віспи, бракує ліків і вітамінів. Дозвіл на повернення до столиці отримують насамперед кваліфіковані робітники й фахівці, вони на вагу золота. Не дах над головою є тепер головною проблемою в Пномпені — будинків вистачає, треба лише прибрати сміття, винищити щурів. Проблемою є постачання населення продуктами харчування. Перевагою на отримання продовольчих пайків і талонів для їдальні користуються ті, хто працює.

За муром, укритим бляхою та колючим дротом, три великі будинки. До 1975 року тут містився ліцей «Туол Сват Преїй».

— Я тут складав іспити на атестат зрілості,— каже Ронг, киваючи на середній будинок. Уряд «червоних кхмерів» наказав позакривати школи. Ліцей перетворено на в'язницю «Туол Сленг» — одну з найстрашніших у полпотівській «демократичній Кампучії». З цієї в'язниці не було вороття. Хто опинявся за її муром, той гинув. Коли в січні минулого року Пномпень було звільнено, в цій катівні знайдено сорок трупів і четверо ледве живих трирічних дітей. Матері їхні загинули, дітей пощастило врятувати.

Цокольний поверх першого будинку: скрізь бруд і трупний сморід. Трупи винесли, але на кам'яній підлозі й досі можна розпізнати контури тіл, деформованих розкладом. Залізні нари, кайдани, якими приковували в'язнів. Папери, серед них знайдено

чимало викривальних документів. Клубки людського волосся. Справжній Освенцім. Зал тортур. З жалю до читачів не хочу докладно описувати знаряддя, яким тут користувалися. Подертий французько-кхмерський словник. У цій в'язниці замордовано багато кампучійських інтелігентів — представників тієї суспільної верстви, яку «червоні кхмери» безжально винищували.

Іноді здається, що полпотівці брали уроки в гестапо. Ось зошит-«інструкція» кхмерською мовою: що треба робити, аби видобути зізнання. Списки замордованих. Величезна кількість імен молодих фахівців, які повернулися до Кампучії після навчання у Франції. Вони хотіли служити вітчизні, а знайшли тут смерть, як і кожен, хто будь-коли виїздив за кордон.

Багатьох убивали без будь-якої причини. Кількість страт особливо зросла 1978 року. Незважаючи на терор, що панував у країні, іноді вибухали повстання. Їх жорстоко придушували.

Фотографії в'язнів — на них люди з кхмерськими і в'єтнамськими рисами. Є й білі. Хто були ці європейці — ще ніхто не знає.

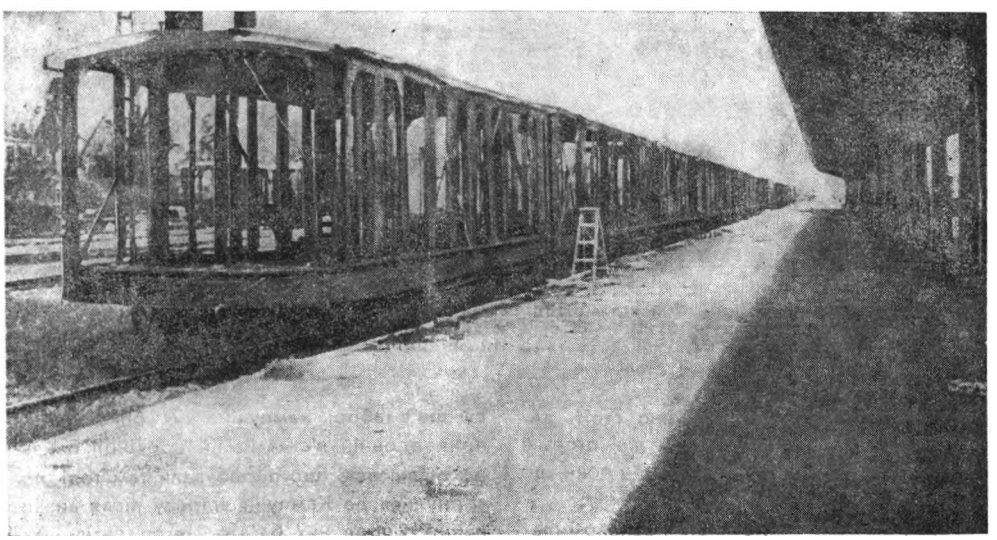
Шкільні класи перетворено на камери. Нещасні, прикуті ланцюгами, могли тільки лежати або сидіти скарлючившись. Один з моїх в'єтнамських друзів, колишній в'язень відомого концтабору на острові Коп Сон, сказав мені згодом: це страшніше, ніж відомі «тигрові клітки».

Я піднімаю з землі маленьку брошурку. «Дванадцять заповідей народові», сформульованих Пол Потом ще перед остаточним взяттям влади. «Люби свою націю, народ, робітників і селян. Де б ти не був, служи своєму народові од щирого серця і всієї душі...» Дванадцять пунктів, які щоранку торочили червонокхмерські солдати.

Кожен день існування полпотівської Кампучії, кожен крок її керівників і підлеглих кричуще суперечили цим заповідям.

Ще один вражаючий документ. Кілька сот дрібно списаних сторінок. Зізнання Ту Німа — одного з головних діячів кампучійських лівих, людини, що закінчила Сорбонну. Після захоплення влади «червоними кхмерами» він був міністром інформації й пропаганди. Ще 1976 року як міністр приймав у Пномпені делегацію в'єтнамських журналістів. Заарештований був, як випливає з його зізнань, за участь у змові проти Пол Пота. Його піддавали тортурам, стратили. На зіз-

Мертвий вокзал у Пномпені. Кістяки вагонів на спорожнілих перонах нагадують про трагедію міста.

Вони пройшли пішки 200 кілометрів із села в провінції Компонг, куди були депортовані 1975 року. Дружину (стоїть у дверях) було відділено від чоловіка (сидить унизу) і лише на дорозі до Пномпеня вони випадково зустрілися.

наннях, які він писав власноручно, стоїть дата: травень, 1977. Як видобули з нього такі зізнання і що то була за змова,— поки що невідомо.

Я зустріла Пен Енн, з якою познайомилася ще в таборі кампучійських біженців — у прикордонній в'єтнамській провінції. Близько тисячі осіб, що перебували там тоді, повернулися до Кампучії відразу після визволення. Серед них багато інтелігентів. Усі

працюють. Пен Енн — учителька, її направили на роботу до колишньої в'язниці, яку тепер перетворено на музей.

— Тяжко дивитися на все це, — говорить вона.— Але ми мусимо зберегти і впорядкувати документи про катування наших співвітчизників у «Тоул Сленгу».

Пен Енн утратила за часів «червоних кхмерів» чоловіка, двох братів, сестру й інших родичів — всього шістнадцять чоловік. Уціліла лише завдяки тому, що з трьома дітьми втекла до В'єтнаму.

— Що ж, треба працювати. Треба жити! Слова ці я ще чутиму тут багато разів.

Єдиний готель, у якому живуть нечисленні іноземці, що прибувають до Пномпеня, колись називався «Ройял», потім «Ле Пном», тепер не має назви. Поряд — центральна наукова бібліотека. Я висиджувала тут годинами під час першого свого відвідання Кампучії, шукаючи книжки про цю країну, тоді ще в нас маловідому. Книжки «червоні кхмери» прирекли на знищення. Не було газет, їхню роль виконував бюлетень, що виходив тричі на місяць для прибічників Пол Пота. Центральна бібліотека цілком зруйнована. Крізь розчинені двері чутно голоси. На варті біля входу стоїть дівчина з карабіном, дві інші прибирають вестибюль. На стіні — вцілілий чудовий барельєф, на ньому сцена з «Рамайяни». Дівчата викидають усе, що лишили по собі «червоні кхмери», які мешкали в приміщенні бібліотеки. З безформних куп книжки поволі повертаються на полиці. Два чоловіки йдуть вздовж полиць. Старший, представник нещодавно створеного міністерства культури, переглядає врятовану частину каталогів, радить молодшому, як тут дати бодай якийсь лад. Хлопець і дівчата очищують кожен том від бруду й плісняви; ця робота триватиме кілька місяців. Я переглядаю наукові журнали з різних країн світу. Сиплеться білий порошок — рештки ДДТ, яким до 1975 року бібліотекарі рятували книжки від тропічних комах.

Бібліотека зазнала великих втрат. Її почали впорядковувати, й це одна з перших ознак нового життя.

Жодне місто не може існувати без світла й води. Тому електростанція, насосна станція, фільтри й водогін були тими нечисленними підприємствами, що функціонували за часів «червоних кхмерів». Відчувши свій кінець, полпотівці хотіли їх знищити, та перешкодив блискавичний наступ визвольних сил Єдиного Фронту Національного Порятунку Кампучії. До в'єтнамської технічної групи, що прибула з Хошіміна допомогти ввести в дію електростанцію, незабаром приєдналося двадцятеро кхмерських робітників. Пробний пуск відбувся ще в січні, хоча минув ще певний час, поки місто отримало струм.

— Найгірші часи позаду, — говорить в'єтнамський технік Нгуен Ван Трі. — Людей ще мало, але потихеньку прибувають. Коли повністю вкомплектується колектив, ми повернемося додому.

Гірша доля спіткала насосну станцію та фільтри, що за нормальних умов давали 200 тисяч кубічних метрів води на добу. «Червоні кхмери» знищили майже 30 відсотків обладнання. Перед війною тут працювало 600 робітників. Майже всіх їх вислали із столиці. Через якийсь час полпотівці, не даючи собі ради із складною апаратурою, викликали кількох робітників. Після того, як ті дали необхідні пояснення, їх повбивали. Водозбірники станції від замулення й остаточного знищення врятували в'єтнамські фахівці, що прибули з Хошіміна.

— Ми встигли в останній момент, — каже молодий інженер Труон Ноанг Хай. — Ще два-три дні — і довести все до ладу було б неможливо.

За містом, на сьомому кілометрі, — базар. Роль грошей виконує рис. Що ж можна «купити» за рис? Овочі, якісь старі ліки, картаті хустки, в'ялену рибу, зошити. Мене оточує група цікавих. Крізь натовп продирається сивий чоловік:

— Мадам, ви бува не француженка?

— Ні, полька.

— А ваша країна підтримує контакти з Францією? Можна з Польщі надіслати листа до Парижа? Я прошу вас написати моїй дружині, що я вцілів. Вона живе в Парижі.

— Охоче, я це зроблю через Червоний Хрест.

Багато кхмерів мають родичів у Франції,

але жоден не зберіг листів з їхніми адресами. За переховування такого листа загрожувала смертна кара. Адреси забули. Мій співрозмовник знав адресу дружини напам'ять.

— Як ваше прізвище? — запитую.

— Ессаро Сісоват.

— Як? — перепитую я. — Сісоват?

— Так, я принц Сісоват. Вам знайоме моє прізвище?

Звичайно. Сісовати були одним відгалуженням королівського роду, що правив країною багато років. Народоми належали до другого й були суперниками Сісоватів.

— А ви десь працювали?

— Авжеж. Я за освітою юрист, був мером IV кварталу міста. Дружина моя поїхала 1974 року до Парижа, де ми бували часто. Я теж мав їхати з нею, але мене затримали справи. Потім надійшов квітень 1975-го. Решту ви вже знаєте. Виселили мене, як і всіх мешканців столиці. Чотири роки сукав у селі налигачі для буйволів. Скрізь називався вигаданим прізвищем. Мені пощастило: ніхто не впізнав. Якось з'явився в тому селі водій, який мене знав, але не виказав.

Кілька чоловіків прибирають сміття на привокзальній площі. З радіомережі випробовують гучномовці. На вулицях формуються колони. Червоні транспаранти, на них білі, голубі, сині написи: «Хай живе солідарність народів Кампучії, В'єтнаму й Лаосу!», «Хай живе міжнародна робітнича солідарність!» Багато хто поприводив дітей. Робітники вже діючих у Пномпені підприємств уперше святкують день Першого травня. Режим Пол Пота не визнавав жодних свят, повикреслював з календаря навіть найбільш традиційні, навіть Новий рік!

Незважаючи на тягар кошмарних спогадів, люди привітно всміхаються, запитують іноземців: хто, звідки? Хтось махає мені рукою. Знайомі з електростанції. Тут і робітники поки що нечисленних діючих підприємств, колег из СПК—місцевого прес-агентства, журналісти, вцілілі від загибелі інтелігенти, студентська молодь. Урочистість триває годину — кілька коротких промов.

Наступного дня — текстильна фабрика. Одне з найстаріших промислових підприємств Пномпеня. Виконуючий обов'язки директора Пеп Тац, немолода людина з виснаженим обличчям, пояснює: колись на фабриці працювало півтори тисячі чоловік. «Червоні кхмери» обмежили виробництво чорною бавовняною тканиною: нею вдягали весь народ. Працювало близько 900 чоловік, з них три чверті жінок. На день видавали тарілку ріденької юшки й чашечку рису чи рисової каші. Працювали в каторжних умовах, без відпусток і свят. За найменший вияв протесту, незадоволення викликали до «Ангкар Леу». Це означало те саме, що й смертний вирок.

Поряд з фабрикою під повіткою сидять діти. Місцева школа. Вчителька, сорокарічна Ханн Сокум, до 1975 року працювала в ліцеї з французькою мовою навчання. Її чоловіка, співробітника газети «Депеш дю Камбодж» «червоні кхмери» вбили в перші дні після захоплення влади. Ханн Сокум пішла у вигнання з вісьмома дітьми. Повернулася з трьома найменшими: п'ятьох старших убито — трьох синів і двох дочок у віці від 18 до 22 років. Я хотіла про щось розпитати цю сумнооку кампучійську Ніобу, але мені перехопило горло.

Наступного дня я відвідала ще кілька шкіл у селах поблизу Пномпеня. Частина селян вижила й уже повернулася. Орють поля. Всі розмови навколо рису. Незабаром сезон дощів, отже, з сівбою треба поспішати, але бракує насіння.

— Ми готові ще тугіше затягнути пояс, аби тільки стало на насіння, — говорять представники районних властей.

Я думаю, воно в них буде. Кхмери можуть розраховувати на допомогу В'єтнаму: хоч йому теж нелегко, але він поділиться рисом. Не сьогодні-завтра почнуть прибувати також радянські літаки з рисом.

Знову школа. Кілька десятків дітей у бамбуковій хатині. Діти від 6 до 15 років. Добра третина з них — сироти. Бракує букварів —два на всю школу. Діти страшенно виснажені, пристаркуваті. Дві вчительки, одна, Нгуен Сао — двадцятирічна, другій, Роат Камах, сорок років. За Пол Пота вони приховували свій фах. Після визволення повернулися, відразу приступили до роботи. Третій вчитель, Маї Мен, — колишній слюсар з американського посольства, має початкову освіту.

— Коли прибудуть кращі за мене, піду на

іншу роботу, — каже він. — Поки що, як можу, навчаю цих малюків.

У Пномпені тепер діє чотири лікарні. Будинки є, але апаратура частково пропала. Катастрофічно не вистачає ліків, медичного персоналу. Лікар Као Санойт веде мене палатами, в яких можна простежити всі стадії туберкульозу; багато хвороб, викликаних голодом, невідомо в Європі. Хірург Кієу Лін (три роки стажувався в Ленінграді, шість років керував воєнним госпіталем) показує лікарню Калмет, де колись лікувався принц Сіанук і його придворні, потім Лон Нол і його прибічники, зрештою керівники «червоних кхмерів». У лікарні повно звичайних пацієнтів — хворих і поранених од вибухів мін. Маленькі міни розкидано на шляхах, якими люди вертаються з місць вигнання.

Ще одне знайоме з давніх років місце в Пномпені — Національний музей. Червоний дах. Будинок стилізовано під стародавній храм. Проти входу величезна скульптура священного птаха Гаруда, відомого з індійської й кхмерської міфологій. Канн Ман — молодий археолог — виконує обов'язки директора музею. Він теж повернувсь із заслання. Разом з дружиною та двома помічниками чистить експонати, приводить до ладу те, що лишилось. Чимала частина каталогу збереглась, отже, можна підрахувати збитки. Майже цілком знищено багатий колись відділ етнографії. Відділ археології, що мав велику колекцію стародавньої скульптури й архітектури, зазнав значних втрат. Про це свідчать написи на постаментах: «Експонат вивезено в невідомому напрямку. Пошуки тривають». Та багато безцінних скульптур збереглося, хоч вони й трохи пошкоджені. На подвір'ї, серед ставків з квітучим лотосом, стоїть оригінал славнозвісної скульптури з Ангкора «Прокажений король». Рука в нього пошкоджена.

— Ви не знали Лі Воуонга, директора нашого музею? — питає мене молодий археолог. — Його також були виселили, а тоді він почув по радіо запрошення повернутися. Виїхав до столиці, думаючи, що після перших потрясінь життя починає нормалізуватися. Та «червоні кхмери» зажадали від нього ключі від сховища, де зберігалися стародавні твори, золоті предмети. Отримавши ключі, вони вбили директора.

Діти знову вчаться сміятися.

На карті Пномпеня, знайденій у зруйнованому готелі «Мороном», я позначаю місця, життя в яких починає відроджуватися. Люди прибувають. Те саме скрізь у Кампучії. Лише на кордоні з Таїландом, у гірській місцевості та в джунглях «червоні кхмери» ще чинять якийсь опір. Та в Манілі збанкрутований Ієнг Сарі і його дружина, що також належала до керівників, каламутять воду. Але для вбивць, катів власного народу немає вороття.

Кампучія повертається до життя. Їдучи провінціями Неак Луонг і Свай Рієнг до В'єтнаму, я бачила не тільки братські могили, не лише кошмар в'язниць у колишніх ліцеях, не самі пустелі на місці рисових полів. Я бачила людей. Тих виснажених голодом, змучених переживаннями людей, що повертаються до верстатів. Тих, що не забули власної трагедії й знову навчають дітей. Завдяки їм країна оживає, перед ними я схиляю чоло.

«Перспективи», Варшава.

ЄЖИ ХОЧІЛОВСЬКИЙ

КАМПУЧІЯ — СІМ МІСЯЦІВ ПО ТОМУ

В НДР створено «Комітет солідарності з кампучійським народом». Одним з видів діяльності цього Комітету є поширення графічних творів, підписаних авторами, серед населення.
Ми репродукуємо офорт «Сім'я» художника Арміна Мюнха з серії «Люди моря».

У січні 1979 р., відразу після визволення, в мертвій пустелі столиці жило «аж» 70 «робінзонів». У вересні Пномпень уже налічує 25—30 тисяч мешканців, а на його околицях, за шлагбаумом, чекає дозволу на в'їзд іще кілька десятків тисяч. Ці люди повинні чекати. Якби їх упустили всіх разом, сталася б катастрофа: місто заполонив би натовп зголоднілих безробітних. Комунікації, промисловість, торгівля — все це ще далеко не відновлено. Лише на площі біля колишнього критого ринку діє кілька крамничок. Тут представники міністерств і відомств отримують пайки для своїх співробітників: рис, цукор, овочі. Місячна норма рису для працюючого — 13 кілограмів. Це — небагато, але вистачає, щоб пообідати й повечеряти. Вранці в Кампучії поки що не їдять — працюють натщесерце. Якось, блукаючи навколо ринку, я спостерігав розвантаження рису з в'єтнамських машин, які курсують між Хошіміном і Пномпенем. Біля складу висіла табличка із зображенням черепа. «Нащо це?» — спитав я людей, що носили 50-кілограмові лантухи під арку магазину.— «Це застереження. На того, хто вкраде рис, чекає смерть».

Крім державної торгівлі, функціонує й вільний ринок. У центрі він ще не дуже помітний: тут і там стоять жінки з качанами кукурудзи, низкою бананів, мікроскопічними рибками чи жирними цикадами. Але на віддалених вуличках виникли цілі колонії крамничок, де готують ріденьку юшку з рисом, іноді навіть із шматочками курятини. А відразу ж за містом вирує так званий «базар сьомого кілометра». Це ринок частково під навісом, частково просто неба, де, як у справжньому торговельному центрі, репрезентовано майже всі «секції». Там можна придбати не лише продукти, але й цвяхи, олівці, ваксу для взуття, ліхтарики, порошок для чищення посуду, сигарети, підручники з англійської, твори Арістотеля французькою мовою, зубні щітки, тканини. Платять не грошима, бо їх ще немає в обігу, а рисом. Кілограм солі

коштує півкілограма рису, кілограм м'яса — 2,5, кілограм курки — 3, два качиних яйця — 1, стільки ж, як і чотири свічки; банка згущеного молока — 2 кілограми, саронг — 12, праска з термостатом — 8, бавовняний купон — 27, а кілограм золота — 21 центнер. Таким принаймні був «курс» у серпні минулого року.

Таких базарів на околицях Пномпеня багато. Один з них відразу ж за мостом, над берегом Меконгу, поряд з великим табором колишніх біженців, що чекають черги повернутися до міста. Тут є в продажу не тільки чудова риба, але й такі сюрреалістичні товари, як дитячі гумові м'ячики. Тутешній годинникар безкоштовно полагодив мені браслет до мого «Сеїко», а перукар запропонував поголити за півкілограма рису й підстригти за кілограм. А якби я наважився на обидві послуги — дістав би півкілограмову знижку.

Незважаючи на те, що з продуктами сутужно, незважаючи на всі інші нестатки — не видно ознак голоду, ніхто не жебракує. Люди веселі, дівчата ходять у барвистих саронгах, то там, то там щовечора відбуваються весілля з музикою, і всюди — діти. Начебто банальщина, але ж згадаймо, що лише сім місяців тому за посмішку вибивали зуби, що всі вбиралися в чорне, що найкращих жінок примусово одружували з «червонокхмерськими» інвалідами; що їли щурів та бананове коріння. Пол Пот заявив колись: «Найкраща забава для наших дітей — це риття ровів і каналів». Один із свідків на недавньому заочному суді проти Пол Пота й Ієнг Сарі сказав: «Протягом усіх цих років ми жили, мов риба в сітці. Мовчки чекали, поки дотягнеться й до нас рука вбивці». Є щось дуже оптимістичне в тому, як кампучійці після років щоденного спілкування зі смертю входять у нормальне життя. Це, мабуть, найбільше дивує кожного іноземця. Деякі були вражені навіть тим, що в Пномпені функціонує водогін і є електричне світло. В готелі, де жили журналісти, не тільки текла з кранів чиста вода, але й діяли кондиціонери.

Мене теж здивували деякі дрібниці, в звичайних умовах мало помітні, але промовисті поряд з такими важливими фактами, як початок року політичного навчання, пуск першої ткацької фабрики або солеварні. Ось яку, наприклад, обмінну операцію між двома чоловіками я спостерігав надвечір 18 серпня. Один босий, зате з букетом штучних квітів, другий узутий, з велосипедом марки «Пежо». Велосипедист зняв черевики, дав їх босому, взяв у нього квіти, вмостив на кермі й поїхав. Босий одразу ж узувся й пішов собі, цокаючи підборами по асфальті. Коли він проходив повз мене, я побачив, що один черевик темно-червоний, другий — чорний...

Я не повірив своїм очам, побачивши в барі готелю «Самакі» кампучійське віскі, кампучійський коньяк «Наполеон» виробництва старого заводика, який нещодавно поставили до ладу. В тому ж барі постійно є в продажу прохолодні напої. Гігантський крок, якщо пригадати, що в січні навіть окріп був коштовністю.

До поштового відділення я потрапив саме в день його відкриття. Телеграму можна оплатити у фунтах стерлінгів, франках, доларах, індійських рупіях, в'єтнамських донгах. Привітні дівчата, дізнавшися, що я поляк, запропонували мені поштові марки ще старих часів із зображенням Коперника. Начальник відділення почував себе щасливим через те, що повернувся на колишню роботу. Його щоденна платня — 430 грамів рису. На запитання, чи цього досить, він посміхнувся. В «народній комуні», як голова 15-особової родини, він отримував 250 грамів.

Зазирнув я й до спортивного центру, який пам'ятаю ще з давніх часів. Тут сюрпризів не було. Всі корти й майданчики поросли травою, а над басейном сидів солдат і вудив рибу. Та стадіон, де після визволення відбувся пам'ятний мітинг перемоги, дочекався вже першої спортивної події. 31 липня 1979 року відбувся футбольний матч. Цивільна команда перемогла армійців з рахунком 2:0, глядачів було близько 8 тисяч.

І все ж таки не все місто ще ожило. Заселено, освітлено й прибрано головні вулиці. За ними ховаються порожні, брудні вулички, де порпаються шукачі всього, що

може придатися в господарстві. Кожний третій перехожий у Пномпені щось несе в руках або на голові, штовхає чи тягне возика, на якому — валізи, мішки, стільці, вішалки, миски, шафи, столики, вентилятори, череп'яні глеки на воду, дзеркала, каністри й навіть сейфи. Рух слабкий: «опель-рекорд», китайські вантажні машини, трактори з причепами й без, велосипеди й двоколісні вози, запряжені волами.

У Пномпені виходить газета — тижневик на 12 колонок, але головним джерелом інформації є радіо. Воно двічі на день передає 15-хвилинний випуск новин англійською, французькою й тайською мовами. Тричі на тиждень демонструються фільми — переважно радянські і в'єтнамські. Відкрито театр. Перед спектаклем на честь зарубіжних гостей артисти попросили пробачення за недосконалість виконання: трупу створено три місяці тому, їй ще бракує майстерності; з 2200 артистів уціліло лише 130, та й не всі можуть повернутися до свого фаху.

Класичний танець Апсари, небесної танцівниці, супроводжувався таким коментарем: «Кліка Пол Пота кинула Апсару на дно пекла й люто її катувала. Завдяки Фронтові Національного Порятунку, підтримуваному нашими в'єтнамськими друзями й іншими соціалістичними союзниками, Апсара сьогодні вільна!»

Наступного дня я бачив апсар кам'яних, вирізьблених у стінах Ангкора тисячу років тому. Ангкор і досі вражає величчю, але й засмучує. Будівля храму стоїть, та зовсім занедбана, знищено багато деталей. Солдати Пол Пота повідбивали голови майже всім скульптурам, понівечили деякі барельєфи. Намагалися висадити в повітря й одні з чотирьох сходів центральної вежі, але, на щастя, не змогли, — могутня конструкція сама себе захистила.

Поблизу Ангкора, в містечку Сіем Ріп, під тонким шаром землі знайдено сотні людських кістяків. Черепи мають характерний отвір у потилицях, мов від удару сапою, кисті скручені дротом. Перед від'їздом із Сіем Ріпа нам показали ферму алігаторів. Їх тримають у трьох басейнах. Найбільшим хижакам «червоні кхмери» кидали замість риби живих людей, милуючися з помосту наслідками своїх «жартів».

Я побував ще в трьох місцях. Вони дуже типові для Кампучії, всюди вчорашня скорбота, сьогоднішня тривога й сподівання... Початкова школа поблизу Пам'ятника Незалежності — одна з 22-х, відкритих після червня. Вітали мене дві виснажені жінки. Вчителів у місті близько 50, а дітей понад півтори тисячі. Підручників немає. Навчають дітей без підручників читати й писати, малювати й рахувати. Отримують щомісяця на кожну дитину по 7 кілограмів рису, про все інше треба дбати самим. Двічі давали м'ясо. Зрештою, настануть кращі часи, та як витравити з пам'яті дітей їхнє жахливе минуле, час, коли їх навчали шпигунства й доносництва, зненависті до батька й матері? Коли на їхніх очах катували батьків. Коли втовкмачували їм у голови, що найбільшим їхнім ворогом є В'єтнам, найщирішим другом — Китай, а найбільшим благодійником — «Ангка»: «всюдисуща, наймогутніша організація, перед якою не можна нічого приховати, навіть думок».

Побував у дитячому будинку, також відкритому в червні. Перших 200 дітей привезли в'єтнамські солдати. Вони ж устаткували будинок ліжками, сітками від москитів, матами, посудом, одягом і ліками. Директор — колишній вчитель французької мови — за «червоних кхмерів» працював лісорубом. Персонал складається переважно з удів. Труднощі? Так, труднощів багато, вони скрізь. Бракує посуду — їжу подають у чотири зміни, діти обносилися, на 508 вихованців немає й шматочка мила. Майже всі хворі: анемія, авітаміноз, проноси, туберкульоз, ревматизм. Я розмовляю з 11-річним хлопчиком Лохом Ванною. Мати, батько, четверо братів померли з голоду. Він показує шрами на голові й животі. Сліди багнета. Полпотівці вважали, що він убитий, а він лише вдавав мертвого. Потім ховався у лісі, шукав людей, але йому не пощастило. Їв листя. Лікував себе сам — палив кості буйвола й попелом притрушував рани: бачив, як це робили старші. Тепер почуває себе добре. Особливо після того, як знайшовся його старший, тринадцятирічний братик. «У цих дітях, — каже одна вихователька, — вже відбулися незворотні фізичні зміни — діти дрібніші, ніж

мають бути. Але найгірше те, що вони покалічені психічно. Шок, якого вони зазнали, не минув. Діти вчаться жити вдруге, як, власне, й ми всі. Але їм важче. Вони потребують допомоги, а ми не маємо чим їх лікувати, в що вдягти, не можемо годувати тричі на день».

Нарешті я відвідав амбулаторію-шпиталь «Комбатанте». Внизу — аптека, нагорі — хворі. Тридцятирічний лікар, один із 40 в Пномпені й один із 60 в країні, що лишилися живі. Вбитих лікарів і фармацевтів «червоні кхмери» заміняли босоногими підлітками, перепустивши їх через тримісячні медичні курси. Хворими вважали тільки тих, чию хворобу можна «побачити». Тих же, хто скаржився на легені, серце або шлунок, мали за саботажників, «ідеологічно хворих». Керувалися правилом: «Лікуючи нічого не придбаєш, убиваючи — нічого не втрачаєш». Серед нині живих половина потребує медичного догляду. Часи Пол Пота — це як вибух атомної бомби. Три мільйони вбив сам «вибух», але багатьом загрожує його «опромінення». Майбутні жертви неминучі.

Немає, мабуть, сьогодні місця на землі, сприятливішого для апокаліптичних видінь, аніж Кампучія. Мимоволі виникає запитання: як усе це стало можливим? На це поки що ніхто не може дати вичерпної відповіді. Особисто ж я скажу тільки те, що в мене не лишилося враження, нібито кампучійці дивляться в майбутнє з острахом. Офіційно повідомлено, що країні загрожує голод, щонайменше двом з половиною мільйонам людей. Я питав, чи бояться вони голоду, і всі відповідали: «Голод ми вже знаємо. Й не голод був найстрашнішим за часів Пол Пота. Найгірше те, що людина переставала бути людиною, а смерть здавалася ліпшою за життя. Тепер найважливіше, що Пол Пота вже немає, що людина знову є людиною. А з голодом якось дамо собі раду. Навчилися цього».

Отже, ці люди вистоять. Вони — як оті сходи в Ангкорі, котрих не змогли-таки висадити в повітря полпотівські солдати.

«Політика», Варшава

СВІТ СМІЄТЬСЯ

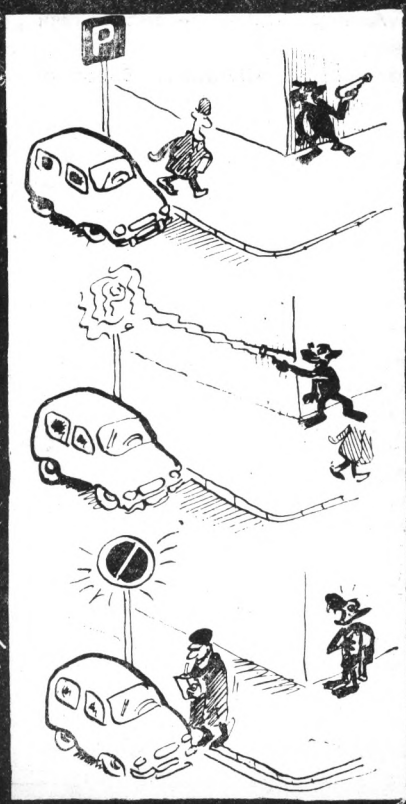
Проблема позаземних цивілізацій, НЛО (непізнаних літаючих об'єктів) цікавить сьогодні, в нашу космічну епоху, астрономів і фізиків, соціологів і психологів, письменників і кінематографістів. Точаться суперечки на симпозіумах — існують чи не існують? — пишуться науково-фантастичні книги, знімаються ненауково-фантастичні фільми.

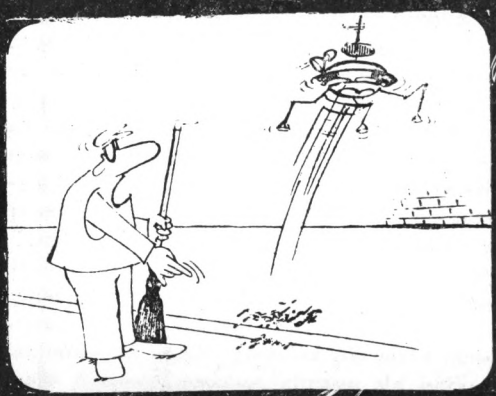
І лише художники-сатирики мають привілей без будь-яких застережень поселяти космічних гостей серед нас, наділяти їх людською вдачею і весело сміятися...

Подаємо добірку малюнків із журналів «Польское обозрение», Польща; «Штерн», ФРН; «Швайцер іллюстрірте», Швейцарія; «Дікобраз», Чехословаччина; «Панч», Англія; «Панорама» Польща, «Епока», Італія; «Нью йоркер», США; «Трибуна люду», «Екран», Польща.

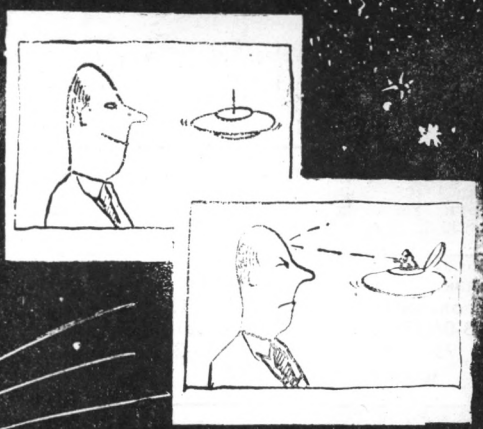

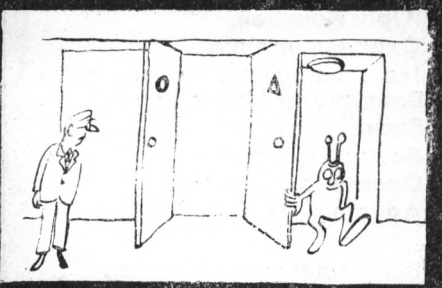

–У вас є щось з казочок Деннікена?

–Хіба я не казав тобі поголитися? Ти схожий на страховисько.

На 3-й стор. обкладинки подано фотографії з експонованої в Києві міжнародної виставки «Інтерпресфото-79».

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 16. 10. 79. Підписано до друку 10. 12. 79. БФ 23408. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 61090. Зам. 05081.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

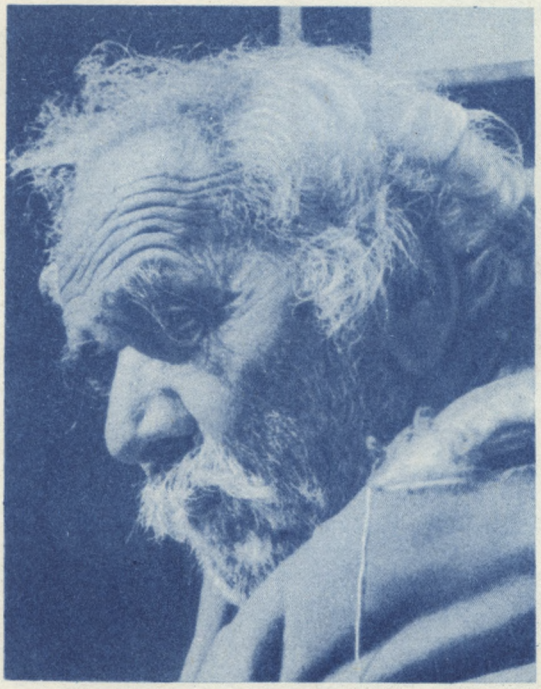
«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит), № 1, 1980 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47. Брест-Литовский проспект, 94.

ФОТОПАНОРАМА ОБЛИЧЧЯ ВСЕСВІТУ

Маріо ФЕРРАР. (Куба).
Селянин

Д. ЯКОВІДЕС. (Кіпр).
Роздуми

Ціна 60 коп.

ІНДЕКС 74089

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1980, № 1, 1—240.